

शुद्धाशुद्धपात्रका

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
14	५	तत्तेय	तेनेय
"	१३	भवेयु	भूयासु
"	१५	दुग्	शृङ्ग
२	१७	शरीरलभ	शरीरलाभ
३	९	मुखमाधत्व	मुखसाधनत्व
"	११	दुःखभाव	दुःखाभाव
"	२९	धर्म	धर्म
४	२३	ततश्चोपरति	ततस्ततश्चोपरति
५	१९	परादर्शन	पारदर्शन
६	८	समीहितात्मा	समाहितात्मा
"	२२	अस्तीमन्	अस्तीतिमन्
७	११	बन्धुरानमता	बन्धुरानमता
"	"	दशन्तो	शान्तो
८	"	चिदानन्द	विदानन्द
९	९	प्रत्यातिरस्कृत	प्रत्यमातिरस्कृत
"	१३	च्छन्ग	च्छतग
१०	९	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
१३	१०	समीहितात्मा	समाहितात्मा
"	१४	अखण्डकार	अखण्डाकार
१५	१६	समादिष्टक	समादिष्टक
"	२४	मिष्यव	मिष्येत्येष
१६	२१	यतिनोर्जन	यतिनोर्जुन
१७	१	गोमममृता	गोमममृता
"	४	आमृता	अमृता
१९	१	सर्वे	सर्वे
२०	१४	प्रगात्मत्वेन	प्रागात्मत्वेन
२१	१५	तीव्रवैराग्य	तीव्रवैराग्य
"	१७	वैराग्य	वैराग्ये
"	२४	माह	माह
२१	२८	गल्लिबन्	गल्लिबन्
२२	२	गल्लिबन्	गल्लिबन्

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०	२७	भ्रन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशेषणानां	विशेषणाना
२५	१५	भवाब्धो	भवाब्धो
२६	२१	तापमाक्षो	तापमाक्षा
२९	६	मिञ्जेत्यर्थे	मिञ्जेत्यर्थ
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवन्मुखान्	भवन्मुखान्
३५	७	सार्धं	सार्धं
"	२०	समुद्धृता	समुद्धृता
३७	१३	त्यय	त्यय
"	२६	शक्नुयात्	शक्नुयान्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथात्म्य	याथात्म्य
४४	११	सपुण्यो	मुपुण्यो
"	२२	अविद्यादि-ठु	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मा	क्षीर्मा
"	२८	उदीर्यते	उदीर्यते
"	'	अविहित	अवहित
४६	१८	सर्व	सर्व
४८	२१	रक्त्वा	रक्त्वा
४९	११	मिलिताग्न	मिलितानि
"	१२	क्षभो	नभो
५०	१७	श्रेयो	श्रेयो
"	२०	वध्या	बुद्ध्या
५१	२१	मरणान्त	मरणान्त
५३	१०	तन्	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्मज	दुरात्मज
५७	७	तदात्म्य	तादात्म्य
"	२२	नुवन्पति	ननुवन्पति
"	२३	पञ्ची	पञ्ची
६०	९	पूव	पूव
"	२०	ज्ञान	ज्ञानु

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
"	१२	कर्तुं	कर्तुं
६३	१६	सभती	गभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविक	स्वाभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादात्म्याभिमानेन
६९	१२	भोक्तृत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	सृष्टिरेषि	सृष्टेरपि
७५	७	नोदक	मोदक
"	१३	योजकत्वभावाच्च	योजकत्वाभावाच्च
७६	२४	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	क्विच	क्विचि
७८	७	विघातक	विघातक
"	१८	ससाराम	समसाराम
७९	९	मिनिष्टा	मिष्टा
"	२५	जान्याग्या	जान्याग्या
८०	१४	वृच्छ	वृच्छ
"	१९	उपहत	उपहत
८१	"	म्यामन	म्यमन
८३	२	व्यत्यातु	व्युत्थातु
"	२२	साधारण्य	साधारण्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रवीधे	प्रवीधे
"	"	मर्व	सर्व
८६	१	नित्यमह	नित्यमह
"	४	नस्तादात्म्या	नस्तादात्म्या
८८	५	बोशना	बोशना
९०	२८	कृनीनि	प्रकृनीनि
९१	१८	पुनम्य	पुनम्य
९३	१	कृतेनास्यव	कृतेनास्यव
९५	१३	करीनी	करीनी

पुटम्	पङ्क्ति	अनुद्धम्	शुद्धम्
२२	२७	भ्रन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशपणानां	विशपणाना
२५	१५	भवाद्यो	भवाद्यौ
२६	२१	तापमाक्षो	तापमोक्षो
२९	६	सिञ्चेत्यर्थ	सिञ्चेत्यर्थ
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवन्मुखात्	भवन्मुखात्
३५	७	माथ	माथ
,	२०	समुद्धता	समुद्धृता
३७	१३	त्यथ	त्यथ
"	२६	शक्नुयात्	शक्नुयात्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथारम्य	यथारम्य
४४	११	मपुत्नी	मुपुत्नी
"	२२	अविद्यादिष्ठ	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मो	क्षीर्मा
"	२८	उदीयते	उदीयते
,	,	अबिहित	अबिहित
४६	१८	मर्ष	मर्ष
४८	२१	रक्त्	रक्त्
४९	११	मिलितान	मिलितानि
,	१२	भ्रमो	भ्रमो
५०	१७	श्रयो	श्रयो
,	२०	बध्मा	बुद्ध्या
५१	२१	भरणान्त	भरणान्त
५३	१०	तन	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्यज	दुरात्यज
५७	७	तदारम्य	तदारम्य
"	२२	नुवन्पति	भनुवन्पति
,	२३	पत्नी	पत्नी
६०	९	पूव	पूव
	२०	ज्ञात	ज्ञानु

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
"	१२	कर्तुं	वर्तुं
६३	१६	सभती	गभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविक	स्वाभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादात्म्याभिमानेन
६९	१२	भोक्तृत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	मृष्टिरेपि	मृष्टेरपि
७५	७	नोदक	मोदक
"	१३	योजकत्वभावाच्च	योजनत्वाभावाच्च
७६	२४	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	निच	निश्चि
७८	७	विधातव	विधातक
"	१८	ससाराय	ससाराय
७९	९	मिनिष्टा	मिष्टा
"	२५	जान्यान्या	जन्यान्या
८०	१४	वृञ्छ	वृच्छ
"	१९	उपहत	उपहत
८१	"	भ्यासनं	भ्यसन
८३	२	व्यस्थातु	व्युत्थातु
"	२२	साधारण्य	साधारण्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रवीधे	प्रवीधे
"	"	सर्व	सर्व
८६	१	नित्यमह	नित्यमह
"	४	नस्तदात्म्या	नस्तदात्म्या
८८	५	कौशना	कोशना
९०	२८	श्रुतीनि	प्रवृत्तीनि
९१	१८	पञ्चम्य	पञ्चम्य
९३	१	करोत्यव	करोत्यव
९५	१३	करोती	करोती

॥ ओम् ॥

प्रास्ताविकम्

लोकानविद्यान्धतमसात् उद्धर्तुमेव कृतावतारो भगवान्
वासुदेव प्रपन्नायार्जुनाय “अध्यात्मविद्या विद्यानाम्” इत्यध्यात्म
विद्यामेव सकलविद्यावरिष्ठा प्रत्यपादयत् । साचाध्यात्मविद्या
वेदशिरोभिरुपनिषद्भिः प्रतिपत्तव्या । तत्र सदिहानाना
पुरुषाणा सन्देहा वैयासिकशारीरकमीमासानिर्धारितन्यायैरेव
परिहर्तव्या । उपनिषदा सारसग्रहभूता भगवद्गीता । उपनिषद
ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता, इत्येतत्त्रय भगवान् शंकर परमहंस-
परिव्राजकरूपधृक् प्रसन्नगभीरैः पदनिगुप्तं व्याख्याय औप-
निषदमात्मतत्त्व स्फुटं प्राचीकशत् । उपनिषदाद्यर्थपरिशीलनेन
समेपामेव आत्मतत्त्वावगमनं दुश्शकमिति मन्वान श्रीशंकरा-
चार्यं सुलभावगाहान् बहून् विवेकचूडामण्यादीन् प्रबन्धान्
प्राणपीत् । विवेकचूडामणिनामायं प्रबन्धः तेषु चूडामणिरिव
प्रकाशमानः सर्वत्र प्रचुरप्रचुरः समुपलभ्यते । दुरुहमप्यात्म-
तत्त्वं करतलामलकवत् तत्र स्फुटीभवति । उपनिषद्भाष्यादिषु
दुर्लभप्रवेशानामपि अत्र प्रवेशः सुलभः ।

एतादृशस्य ग्रन्थरत्नस्य यदि काचित् प्रामाणिकी व्याख्यापि
स्यात् तर्हि हेमन् परमामोद इति परिकल्प्य अस्मदाचार्यपादा
स्फुटप्रतिपत्तये गभीरावगाहाय च व्याख्या काचन व्यरचयन् ।
व्याख्याया उत्तमत्वविषये नास्माभिः किञ्चिदपि वक्तव्यमस्ति ।
श्रीचन्द्रशेखरभारतीतिप्रथितप्रातस्मरणीयनामधेया अस्म-
दाचार्यपादा कृततपश्चर्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा शास्त्रोपदिष्टा-
र्थानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठा, अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वा, जीवन्मुक्ता

अभूवन्नित्येतदेव व्याख्याया उत्कर्षबोधनायालम् । व्याख्याया
अपरिपूर्ति किञ्चिदिव मनस्तोदमावहति । व्याख्यापूरणाय
आचार्यपादान् कदाचिद्वय प्रार्थयाम । “ वक्तव्या अत्रैव सगृहीता
निदिध्यासनमन्तरा नाधुनान्यत्र चित्त व्यापृणोति ’ इति आशय-
माविरकुर्वन् । तनयमपरिपूर्ति न न्यूनतामावहतीति अस्माक
मति ।

एतद्ग्रन्थमुद्रणविषये विशेषतः दर्शितश्रद्धान् विहित-
सेवाश्च श्री एस् वक्तस्वरायान् (चीफ् कास्ट् अकौन्ट्स्-
आफीसर्, भारताधिशासनम्) तथा मुद्रणसशोधनादिषु वद्धा-
दरान् पण्डितराजश्रीरामचन्द्रशास्त्रिणश्च भगवानुमाजानि
श्रेयासि वितीर्य परिपालयतु ।

ग्रन्थमिमं सम्यगधीत्य आत्मतत्त्वमधिगत्य सर्वेपि लोका
कृतकृत्या भवेयु इत्याशास्महे ।

अभिनवविद्यातीर्थ

गुगगिरिजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखरभारती-
स्वामिना करकमलसञ्जात ।

॥ श्री विवेकचूडामणिः सव्याख्यः ॥

कस्यैव शास्त्रेधिकारात् प्रथमं नरजन्मप्राप्तस्य-वचनमुखेन शरीरव्यति-
रिक्ता-रमास्त्वित्वा तावद्धनयति जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमिति ।
उक्तं च शारीरवभाष्ये 'शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी
नावदित्वा आत्मनः परलोक-सम्बन्ध-मधिक्रियते' इति । जन्तूनां जनन-
शीलानां प्राणिनां नरजन्म मानुष्यक दुर्लभमिति । तत्र एकेनैव द्रष्टुं जन्मसु
प्राप्तव्येषु किल नरजन्म दुर्लभमिति वक्तुमशक्यं, शरीर-सम्बन्धस्यैव जन्म-
शब्दार्थत्वात् । यदा चैकस्य अनेकशरीरयोगः तदा शरीर-व्यतिरिक्तत्व
आत्मनः सूचितमेव । प्रसिद्धं खल्वनेकैः कुसुमैः पुज्यमानं मूलं तेभ्योऽतिरिच्यत
इति, अनेकानि वासांसि त्रयेण युगपद्वा परिदधच्छरीरं तेभ्यो भिद्यत इति च ।
तथाच मुखहेतुशरीरप्राप्तये दुःखहेतु-शरीरनिवृत्तये च पुण्ये प्रवृत्तिः पापान्नि-
वृत्तिश्च युज्यत इति, विधिनिषेधात्मक-कर्मशास्त्रे आस्तिकस्यैवाधिकाः ।
एवं ज्ञानेन सकल-कर्म-निर्हरणार्थं मोक्षशास्त्रेऽपि । यदि शरीरमेवात्मा
स्यात् तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः" इत्यादि-दर्शन-साधन-विधानं कथमुपपद्येत ।
"शुभैराप्नोति देवत्वं निगिद्धैर्नारको तनुम् । उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
मानुष्यं लभतेऽजम्" इति चैकस्यैव शुभाशुभ-मिश्रकर्मभिः विजातीय-
शरीरलभं दर्शयति । कथमन्यथा लोकप्रसिद्धं मुखदुःखादिवैचित्र्यमुपपद्यते ।
यदि कर्मेतिरपेक्ष इश्वर एव काश्चिन् प्राणिनः सुखिनः काश्चिदन्यादृगाश्च
सृजेत् वैपम्य-नैर्घृण्ये भजेत् । तथाचेश्वरत्वं हीयेत । तदुक्तं "वैपम्य-
नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति" "न कर्माविभागादिति चेन्नाना-
दित्वात्" "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति सूत्रे इश्वरस्य कर्मसापेक्षात्
समारम्भानादित्वं च । धर्मभूतं ससार एव अनादिश्चेत् तदाश्रयस्य
ससारिणो अनादित्वं वृत्तिकन्यायसिद्धम् । तत् सिद्धमात्मनः शरीर-
व्यतिरिक्तत्वम् । शरीरातिरिक्ता-रमास्त्वित्ववाद्येवास्तव इति । साम्प्र-
द्यवहारनिदान-मास्तिक्य इति जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमित्यनेन
सूचितं । ततः पुस्तकं, त्रिपा वेदेधिकाराभावात् । उपनिष-
देक-समधि-गम्य आत्मा नैव ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रायः । तत्रापि त्रैविनिकानां
वेदाधिकार-सत्त्वेऽपि क्षत्रियवैश्ययोः राज्यपरिपालन-कृत्यादिहोपाया
चित्तविक्षेप-हेतुभूतानां बाह्यव्यापाराणां सत्त्वादौदर्येण आत्मविचार
दुष्पट इति "मुखजानामयधर्मं वैष्णवं लिङ्गधारणं । बाह्वृजातोरु-

जाताना नाय धर्मो विधीयते ।” इति स्मृत्यनुसारेण ऐदपर्येण ब्रह्म-
विचार-साधन-सत्यासत्य अनवकाशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगम
सयोर्दुलभं इति द्योतनार्थं द्विजत्व तत् इत्यनुक्त्वा ततो विप्रतेत्युक्तम् ।
“ ब्राह्मणस्य तु देहोय नोपभोगाय कल्पते । इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्त
सुखाय च ” ॥ इति वसिष्ठस्मृत्या वेदविहित-प्रवृत्तिनिवृत्ति-धर्मानुष्ठानेन
एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगतुं शक्यं ब्राह्मणेति भावः । अत एव तस्मा-
द्वैदिकधर्ममार्गपरतेत्युक्तम् । न केवलं विप्रतया लब्धव्यं लभ्यते, अपितु ता
लब्ध्वा तदुचितधर्मानुष्ठानेनेति भावः । ‘ धर्मो विश्वस्य जगत
प्रतिष्ठा ’ ‘ धर्मो पापमपनुदति ’ इति श्रुत्या धर्मस्यैव सुखसाधकत्वं
दुःखहेतुपापनिवर्तकत्वं, तन्निवृत्त्या दुःखाभावहेतुत्वं चेति, सुखं मे भूमात्
दुःखं मे मामूत् इति सकलजन-वामनाविषय-सुखदुःखभावरूप पुरुषार्थ-
साधनत्वं तस्यैवति द्योतयितुं धरतीति धर्मं ध्रियतेऽनेनेति वा धर्मं ”
इति व्युत्पत्त्याजगत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं तस्य श्रुतिबोधितं सूचयितुं वैदिकधर्म-
मार्गपरतेत्यनुक्त्वा धर्ममार्गेत्युक्तं वैदिकधर्मणः धर्मत्वेति कर्मशब्देन
विवक्षितार्थालाभात् । यदि धर्मव्यतिरिक्तं किञ्चित्सुखसाधनं दुःख-
निवृत्तिसाधनं च स्यात् तत्साधनसंपादनेन सर्वो लोकः सर्वदापि सुखी,
निवृत्तदुःखश्च स्यादेव । धर्मस्य तु अतीन्द्रियत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्
जनानां तज्ज्ञानस्य शास्त्रमन्तराऽसम्भवात् साधनालाभात् फलालाभ इति
प्रतिपादयितुं शक्यते । तदुक्तं वैदिकेति । धर्मस्य लक्षणं “ चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्मः ” इति जैमिनिमहर्षिणि सूत्रितं यत् वेदप्रमाणवत्त्वं
तद्वैदिकेति विशेषणेनावगमितम् । नहि वेदं विना प्रमाणात्तरं धर्मविषये
पदमाधातुमीष्टे तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्राप्रसरत् । अत एव
नानुमानं तत्र प्रसरति, प्रत्यक्षमूलकत्वादननुमानप्रवृत्तेः । अत एव वेद-
व्यतिरिक्तशब्दोऽपि न तं बोधयितुं शक्यति प्रत्यक्षादिनायधारितस्यैवार्थस्य
लौकिकशब्देन बोधयितुं शक्यत्वात् । स्मृतीनामपि पौरुषेयत्वेन
पुराणां भ्रमप्रमादादित्तभवेन यत्तुदोषनिबन्धनाप्रामाण्यशङ्काया
अपौरुषेयतया दोषगघानागधितश्रुतिमूलकतयेव प्रामाण्यस्य वक्तव्यतया
वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य धर्मोऽस्वतः अप्रमाणत्वात् । किञ्च स्मृतिवर्तारो
वा अतीन्द्रियं धर्मं कथं व्यजानन् ? योगजसामर्थ्येनेति चेत्
तत्तामर्थ्यं कथं तं सम्पादितम् ? धर्मानुष्ठानेनेति चेन्, न धर्मं कथं

ज्ञात ? अत एव “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, यो वै वेदाश्च ग्रहिणोति तस्मै” इति प्रथमं सृज्यमानस्य हिरण्यगर्भस्यापि ईश्वरानुगृहीतवेद-मूलकमेव धर्मज्ञानमिति बोधयति श्रुतिः । किं वक्तव्यमितरेणा । अतस्सुष्ठुवक्तव्यं वैदिकेति । “अव्यक्षा वायुभक्षा” इतिवत् वेदैकमेव धर्मस्य बोधयति । अत्र धर्मशब्देन प्रवृत्तिधर्मं निवृत्तिधर्मश्च कथ्येते । उक्तं हि गीताभाष्ये “द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च” इति ॥

धर्म एव परम साधनं नित्यसुखावाप्ती नान्यदपेक्ष्यमस्तीति धर्म-मीमांसका, तान् कटाक्षयति मार्गेति । तेन परमपुरुषार्थ-साधनीभूत-ब्रह्मसाक्षात्कार साधनवेदान्त-विचारहतुत्वेन सत्यासरूपनिवृत्तिधर्मस्य तत्साधनवैराग्य - हेतुभूत - चित्तशुद्धिहेतुत्वेन निष्कामकर्मनिष्ठान-रूप-प्रवृत्तिधर्मस्य च अपेक्षितत्वं, न तु गाक्षान्निरतिशयं सुखसाधनत्वं तदुभयस्येति सूचितम् । तदुक्तं भगवता बादरायणेन “द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तिश्च प्रकीर्तितः” इति । तथाच ब्राह्मणेन उपनयनानन्तरं “वेदो नित्य-मधीयता तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयता, तेनेशस्य विधीयतामपचिति काम्य मतिस्त्यज्यता । पापीय परिधूयता भवसुखं दोषोनुसधीयता, आत्मच्छा द्यवसीयता निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ सगं सत्सु विधीयता भगवतो भक्तिर्दृढाधीयता, शान्त्यादि परिचीयता दृढतरं धर्मशु सत्यज्यताम्” ॥ इति सोपानपञ्चकोपदिष्टं रोत्या ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मं कुर्वाणेन चित्तं शोधयित्वा विषयेभ्यो विरज्य धर्मभ्य-स्समुपरागितव्य इत्येतद्बोधितम् । तदुक्तं गोक्षधर्मेषु “नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैवता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततश्चोपरति न्याय्यम्” इति ॥ विद्वत्त्वमस्मात्परं । तत्र प्रवृत्तिधर्मविषये एव योजना । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति छान्दोग्यधनुष्या क्रियमाणं कर्म, तदगभूत-मन्त्रार्थज्ञानपुरस्सरं क्रियते चेत् भूयसे फलार्थेति बोधितं भवति । तदुक्तं तत्रैव भाष्ये “दृष्टं हि लोके षण्णिवृत्तयो पञ्चरागमणिविनये षण्णिवृत्तयो विज्ञानाधिक्यात्पला-धिक्यमिति” । निवृत्तिधर्मविषये “सत्यस्य श्रवणं कुर्यात्” इति विधानात् सत्यासौत्तरकालिक-वेदान्तवाक्य-श्रवणजन्य-पराक्षान्नवत्वं

विद्वत्त्वम् । अस्मात्पर आत्मानात्मविवेचन । इदं ग्रथ एवोत्तरत्र स्पष्ट-
यिष्यते । तेन मनन युक्तिभि श्रुतार्थदृढीकरणार्थं-मनुचिन्तनरूप
संगमभावनानिरासकमुक्तं भवति । ततः स्वनुभव, निदिध्यासनपूर्वक-
ब्रह्मसाक्षात्कार कथितो भवति । अत एव स्वनुभव इत्युक्तं, विपरीत-
भावना निवर्तकनिदिध्यासनाभावे श्रवणमननाभ्या जायमानानुभव
सौष्ठवं नाश्नुत इति । एतेन शुभेच्छा विचारणा तनुमानसा सत्त्वापत्ति-
श्चेति ज्ञानभूमिकाचतुष्टय कथितमासीत् । असंसक्ति पदार्थाभावना
तुर्यगात्र, ' ब्रह्मात्मना संस्थिति मुक्ति ' इत्यत्र संस्थितिशब्देन
वासनाक्षयमनोनाश-सहकृतस्वनुभवबोधकन व्यजिता । तेन सालोक्य
सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याना मुख्यमुक्तित्वाभावश्च सूचितो भवति ।
सगुणविषयकतया तेषां चतुर्णामपि सिध्यात्वात्, परिच्छेदत्रयानून्यत्व-
रूपब्रह्मत्वस्य सगुणसंभवात् । ब्रह्मात्मना संस्थिति कल्पित-सकल-
विधोपाधिसंघ-विधुर-नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्त-प्रत्यगभिन्न - परिपूर्णस्वरूपेणाव-
स्थान कैवल्यमेव मुक्ति शतकोटिजन्मसु कृतं पुण्यविना नो लभ्यते
इत्यन्वयः ॥

दुर्लभं त्रयमेवंतत् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषसंश्रय ॥३॥

लब्ध्वा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं,

तत्रापि पुस्त्व श्रुतिपरादर्शनम् ।

यस्स्वात्ममुक्त्यं न यतेत मूढधी,

स आत्महा स्व विनिहत्यसद्ग्रहात् ॥४॥

इतः कोन्वस्ति म्हात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।

दुर्लभं मानुष देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥५॥

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान् कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवता ।

आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्ति न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेपि ॥६॥

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।

प्रवीति कर्मणो मुक्ते अहेतुत्व स्फुटं यतः ॥७॥

ब्रह्मनिष्ठ ” “ अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्द्वयवर्ग-मणुप्रमाणात् ”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः तादृशादेव गुरोः सशयभावनादि-विरहित शुद्धात्म-
 बोधस्य सभवात् । युक्तं होतुं, लोकेऽप्यस्माभिरुदृष्टो मार्गः दृष्टतन्मार्गे
 किल बोधनीयः, स्वयमेव कथंचित्त्वबोधिः, सशयः दृष्टतत्त्वं किल
 निरसनीयो भवति । तत्र शयजनक-संवादः प्रमाणम् । जन्मातरकृत-
 सुकृत-परिपाकवशात् स्वयं ज्ञातज्ञेयोऽपि पित्रानुशिष्टोऽपि महानुभवितो
 जनकस्य वैदेहस्य वचनात्किल ब्रह्मणि विश्रान्तमानसोऽभूच्छ्रुत्वा इति
 हि यासिष्ठादोऽस्मरन्ते । तथाच सद्रूपब्रह्माभिन्नत्वात् सद्रूपत्व-देशिकस्य ।
 अतएव महत्त्व-विवेचितकोशपक्षत्वात् अपरिच्छिन्नत्वम् । यदा शास्त्रोक्त-
 समस्त-सद्गुणमण्डितत्वं वक्ष्यते हि ‘ श्रोत्रियोऽयुजिनोऽकामहतो यो ब्रह्म-
 विदुत्तमः । अहेतुकदयासिद्धिं बधुररानमता सताम् ॥ ब्रह्मण्युपरतश्शान्तो
 निरिन्धन इवानलः ’ इत्यादिगुणजातम् । शिष्येभ्यो ज्ञानं दिशतीति
 देशिकः, तस्मिन्पेत्य-नयाविधिं उपसद्य तेन गुरुणा उपदिष्टो योऽर्थः ब्रह्मरूप-
 तत्प्राप्तिप्रकाररूपश्च, तत्रैव सम्यगाहित आत्मा अन्तःकरणेन तादृशस्सन्
 विमुक्त्यै प्रयतेत इत्यनेनमुक्तोच्छा विना तत्र प्रयत्नासभवात् मुमुक्षुत्व-
 ध्वनितम् ॥ उपदिष्टार्थसमाहितात्मेत्यनेन सततं ब्रह्मसमाहितमानसत्वस्य
 सर्वकर्मसंन्यास-विनाऽसभवात् विवेकिना विरक्तेन स्वरूपतः सकल-
 कर्मसंन्यासपुरस्सरं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसद्य सर्वदा ब्रह्मविचारं कर्तव्य-
 इत्युक्तं भवति ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं ससारवारिधौ ।

योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥९॥

सग्रहेणोक्तमर्थं सप्ताभिः श्लोकेष्विवृणोति । तत्र मुक्त्यर्थं त्रिय-
 माणप्रयत्नस्य सम्यग्दर्शननिष्ठान्तत्वात्, मोक्षसाक्षात्साधनं सम्यग्दर्शन-
 निष्ठा तत्र मुख्यहेतुः परवैराग्यापरपर्यायि योगारूढत्वं चाह अनेन श्लोकेन ॥
 “ यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते । सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगा-
 रूढस्तदोच्यते ” ॥ इति भगवद्वचनात् परवैराग्यपुरस्सर-सम्यग्दर्शन-
 निष्ठेयं ससारविघ्नपतिततामोद्धरणे हेतुरिति भावः । “ क्लेशादिपञ्च-
 तरणयुतं ध्रमाह्यं क्षरात्मजा-प्लथनं-वन्धुजपाभियुक्तम् । ओषन्तिभ-
 निजरोष-भनगजालं, ससारमागरमतीत्य हरिं प्रजामि ” ॥ सप्ताग्गागर-

विशाल-वरावला-ननग्रहप्रसन्न निग्रहविग्रहस्य। व्यग्रस्य रागनिचयोभिनि-
 योजितस्य लक्ष्मीनृसिंह भ्रम देहि वरावलयम् ॥ इत्यादिरीत्या
 अविद्यातट्टिलासरूपस्य मसारस्य सम्यग्ज्ञान विना दुस्तरत्वात्
 वारिधित्वेन रूपणम् । नह्यनात्मान देहमात्मत्वेन मन्वानस्य
 तस्मिन् जायमाने त्रियमाणे वा तद्गतधर्मं स्वस्मिन्नास्तीति विज्ञातु
 शक्य, क्षुत्पिपासायुते वा प्राणे मुखिनि दुःखिनि वान्तकरणे ।
 एवगविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां रासतत्वात् कल्पादिपञ्चकस्य
 तरगतया रूपण, भ्रम एव भ्रम अतस्मिन्सद्बुद्धिरेव आवर्त इत्यादि
 स्पष्टम् । अनाद्यविद्यावशात् अज्ञ कर्ता मनुष्योहम् ' इत्यादिरीत्या
 स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेषु अनात्मनु अहमिति स्वरूपाप्राप्त्या स्थितिरेव
 ससारवारिधिमग्नत्वम् असगसच्चिदानन्दरूपस्यात्मन । तनापि गुपुप्तौ
 ससाराननुभवात् अविवेकिमतोरूपोपाधिमूलकत्वमेव वक्तव्यं ससारस्य ।
 श्रूयते हि ' मन एव मनुष्याणां कारणं बध्नोक्षयो । वधाय विषयासक्त
 मुक्तये निविषय स्मृतम् ' ॥ इति अत विवेचनशून्यस्य मनसः शरीरादि
 ससक्तत्व आत्मन ससारवारिधिमग्नत्वम् । अत श्रवणमननादि-
 शास्त्रीय-संस्कार-संस्कृत मनो यदा भवति तदा भ्रमशून्य आत्मयाथात्म्य-
 ज्ञानावाप्त्या भवतीति अविवेकि मनः शास्त्रजन्यविवेकवता मनसा
 उद्धरेत् अनात्मभ्योऽपनयत् । तथाच तस्मिन् पराङ्मुखत्वस्वाभाव्यात्
 बाह्येषु शरीरादिषु सक्ते वस्तुतोऽसगस्यापि लोहितस्फटिकवत् ससक्तस्येव
 भासमानस्य आत्मन उपाधरनात्मरावन्धाभावे प्रत्यङ्मुखतयाऽत्म-
 मात्रसंस्थित्वे च आत्मा उद्धृत इव भवतीति भावः । ससारवारिधी
 मग्नमात्मान योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया आत्मना उद्धरे-
 दित्यन्वयः । योगारूढत्व विशदयन्नेव श्रवणमनननिर्दिध्यासनानि
 सन्यासोत्तरकालिकानि सम्यग्दर्शननिष्ठावाप्तिसाधनानि तावदाह
 सन्यस्येत्यादिना ।

सन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।

यत्प्रता पण्डितेर्धीरैः आत्माम्यास उपस्थितैः ॥१०॥

सर्वकर्माणि सन्यस्य कर्मकाण्डोक्तानि स्वरूपतोपि परित्यज्य,
 भवबन्धविमुक्तये सासारिकबन्धनिवृत्तिहेतुभूतसम्यग्दर्शननिष्ठायै, पण्डितैः

आत्मविषयकपरोक्षज्ञानयद्भिः, धीरैः वशीकृतबुद्धिभिः "पराचि खानि
 व्यतृणत् स्वयभू तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीर
 प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् " इति श्रुते ॥ धिय रातीति
 धीर, प्रधानभूता कार्यकरणसघातमध्ये बुद्धि वशयतीत्युक्ते इतरेन्द्रियजय
 अर्थसिद्ध । एतेन शान्त्याद्युपेतत्वं सूचितं भवति । अत एव आत्माभ्यासे
 "तच्चिन्तनं तत्त्वयनं अन्योन्यं तत्प्रबोधनं । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासे
 विदुर्बुधा " इत्यभियुक्तोक्तिरीत्या अनन्यव्यापारतया श्रुतार्थमनन-
 तत्त्वयन-परस्पर-प्रबोधनरूप-ज्ञानकाण्डोक्तव्यापारेषु उपस्थितं वर्तमानं,
 विजातीयप्रत्यातिरस्कृत-सजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूप-निदिध्यासनानुष्ठानेन
 यत्यताम् इत्यन्वयः । एतादृशस्य पुनः सर्वसकल्पसन्त्यासेन परवैराग्या-
 परपर्याययोगारूढत्वं सिद्धमेव मन्तव्यम् ॥ १०॥ ननु "यावज्जीवमग्निहोत्र
 जुहुयात् " "यावज्जीव दशपूर्णमासाभ्यां यजेत " "अहरह-स्सध्या-
 मुपासीत " "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतश्च समा " इत्यादिश्रुतिभिः
 यावज्जीव कर्मणः कर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् सर्वकर्मसन्त्यासे श्रुत्युल्लघनं प्रस-
 ज्येतेति चेत्, तासां श्रुतीनां अशुद्धचित्तविषयत्वात् । अत एव "एव त्वयि
 नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे " इतीशावास्यमन्त्रेण नरे नरमात्राभि-
 मानिनि त्वयि इतः कर्मकरणात् अन्यथा अन्यो मार्गः कर्मलेपाभाव-
 प्रयोजकः नास्तीत्युक्तम् । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
 अमृतत्वमानयुः । सन्त्यासयोगाद्यतयश्शुद्धस्तत्वा " ॥ "प्लवा ह्येते
 अदृष्टा यज्ञरूपा अप्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति
 मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति " "किमर्थो वयमध्येप्यामहे किमर्थो
 वयं यक्ष्यामहे " इत्यादिना कर्मसन्त्यासस्यापि विहितत्वात् निन्दितत्वाच्च
 कर्मणः ॥ "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
 तपसाज्ज्ञाशयेन " "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सगत्यक्त्वाऽऽत्ममुद्धये " इत्यादि-
 श्रुतिस्मृत्यर्थपर्यालोचनया विविदिषासाधनत्वं चित्तशुद्धिद्वारा तेषामव-
 सीयते, ननु सार्वदिवत्त्वं । तथासति "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रप्रजेत् "
 इत्यादि-सन्त्यासविधायक-वाक्यव्याख्योपापत्तेः, कर्मनिन्दानुपपत्तेरच । "अतः
 एवचाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा " "मर्यापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्वयत् " इति च
 सूत्राभ्यां अयमेवार्थो भण्यते । परमपुरुषार्थ-भूतमीशार्थत्वं नास्ति
 कर्मणा, चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानवहिरगत्वमिति, तदिदमाह चित्तस्येति ।

चित्तस्य शुद्धये कर्म ननु वस्तूपलब्धय ।
वस्तुसिद्धिविचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभि ॥११॥

स्पष्टोय ।

विचारस्य वस्तूपलब्धयः हतुत्व दृष्टान्तेन विशदयति सम्यगिति

सम्यग्विचारत सिद्धा रज्जुतत्वावधारणा ।

भ्रान्त्योदित महासर्प भवदु खविनाशिनी ॥१२॥

मदाध्वारेपतिता रज्जु सप मवान पुरूप विन्यत दीपानयनन
मम्यग्विचाराय वस्तुतत्त्व बुद्ध्या भयकम्पादि-दु ख जहातीति प्रतिद्वम ।
तत्र रज्ज्वा भ्रत्वा उदित यो महामप तदभव तत्प्रत्ययजन्य यददु ख
तद्विनाशिनी सम्यग्विचारजन्या रज्जुतत्वावधृति । तद्वत भ्रान्त्या जात
यदभवदु ख जन्ममरणप्रयोज्यदु ख तद्विनाशिनी सम्यग्विचार प्रयोज्या
तत्वावधारणा आत्मयाथात्म्यावधृति यद्वासाक्षात्कार इति सर्वांश
प्रकृतोपयोग्यय दृष्टान्त ॥१२॥

आप्तोक्त्यनुसारेण त्रियमाणविचारस्यैव अथनिश्चयहतुत्वम
नान्यस्य कमण इत्याह । अथस्यति ।

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारण हितोक्तिरत ।

न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतन वा ॥१३॥

अज्ञानदोषवशात् स्वयभ्रान्तस्य पुरूपस्य आप्तोक्तिरूपावलवनाभाव
भयकपाद्यनथमनुभवत स्वतो विचारे प्रवृत्तदुलभत्वात् विचारे हितोक्ति
हेतुकता । हितत्व च यथाथवक्तृत्व यदि भ्रान्त पुरूप हितोक्त्यनुसारेण
विचारमविधाय स्नान वा दान वा प्राणायामशत वा नम कुर्यात् भ्रम
निवतवापरोक्षप्रमाया अभावे अनथप्रयोजक भ्रमानिवृत्त कथ निवृत्ता
नर्थो भवेदिति भाव । विचारश्च अथयाथात्म्य निश्चयानुकूलो मानसो
व्यापार । तथा च हितोक्तिमहद्वृत विचारस्यैव अथप्रगाहतुत्व भ्रमस्थल
प्रत्यक्षसिद्धम । तथासति प्रकृतेषु श्रुत्याचार्योपदेनानुसारेण आ मविचार
कृत्वा तथाथात्म्य मपरोक्षीकृत्य अनात्माध्यासरूप ससारादात्मान मोक्षय
दित्युपदेश ॥१३॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषत ।

उपाया देशकालाद्या सन्त्यस्या सहकारिण ॥१४॥

तत्तत्कर्मणि समर्थस्यैव तत्तत्कर्मफलभोक्तृत्व-सम्भवात् असमर्थस्य तदयोपात् बाह्यदेशकालादे सहकारित्वमात्र, आन्तरसामर्थ्यस्यैव फल-
दायकत्वमित्याह । अधिकारिणमिति ।

कर्मणा तावत् दृष्टार्थत्वात् “यदाहवनीये जुहोति” “अश्वस्य पदे जुहोति” “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” “साय जुहोति” “प्रातर्जुहोति” “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” “वसन्ते ब्राह्मणो-
ग्नीनादधीत” इत्यादिशास्त्रानुसारेण देशकालयोरप्यसाधारण-कारणत्व-
मङ्गीकर्तव्यम् । यद्यपि ज्ञानस्यापि “यथाऽदृशं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाप्सु परीव ददृशे तथा गधर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ।” “इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत् भवती विनष्टि” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण मनुष्यलोक-ब्रह्मलोकयोरेव ज्ञानभूमित्वं प्रतीयते, एव “अणवयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनापकृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रजत्यथ ।” ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्” इत्यादिप्रमाणानुसारेण ब्रह्मज्ञानान्तरंगभूत-सत्यासस्यापि कालो विधीयत इव प्रतिभाति । अथापि अशुद्धचित्तो राक्षसराजो विरोचन ब्रह्मलोकं गतोऽपि परमगुरुणा परमेष्ठिना उपदिष्टोऽपि नैवाग्रही-
यात्मान । ‘ससारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यवृत्तोद्वाहा परं वैराग्यमाश्रिता ।’ इति ‘यद्विवेतरया ब्रह्मचर्यमिव प्रव्रजेत्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादिप्रमाणं वक्ष्यमाण-
वैराग्यादिसाधन-चतुष्टयमपस्य देशकालौ न विवक्षितौ इत्यभिप्रायेण तयोस्मह्वारित्वमुक्तम् ॥ अत एव “विद्वान् सत्यन्तवाह्याधंमुख-
स्पृहस्सन्” इति विवेक-वैराग्ये ब्रह्मात्मनावस्थान-लक्षण-मोक्षसाधना-
द्धेतु-भूतसम्पददर्शननिष्ठार्यं मोक्षसाधनोपदेशक-गुरुरूपसदन-गुरुस्सर-तदुप-
दिष्टार्थमनन्तमाधाने हेतुवृत्ते । एतादृशमनन्तमाधानस्य क्षमदमोपगति-
तितिक्षा-श्रद्धानामभावे अमभवात् मुक्तौच्छाभावे तदर्थं प्रयत्नामभवाच्च
“अतो विमुच्यते” इत्याद्यन्लोके विवेक-वैराग्य-शमादिषट्कमुमुक्षुराणां
जिज्ञासा-आधारण-हेतूनां सूचनं कृतमेव । तथाच “तरति शोकमाश्रयित्”

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण शोकशब्दित-
बन्धनायक सम्यग्ज्ञान सद्गुरुपदिष्टार्थ-विचारमन्तरा न केनापि साधना-
तरेणेति । श्लोके अस्यामित्यस्य सिद्धादित्यर्थः ॥१४॥

अतो विचार कर्तव्य जिज्ञासोरात्मवस्तुन ।

समासाद्य दयासिधु गुरु ब्रह्मविदुत्तमम् ॥१५॥

अतः सर्वानर्थनिवर्तकनिर्णयहेतुत्वात् जिज्ञासो आत्मानं सम्यग्ज्ञातु-
मिच्छो पुष्टस्य आत्मवस्तुन विचार कर्तव्यः । तत्र इतिकर्तव्यतामाह
दयासिधु स्वयं कृतार्थत्वेन स्वस्य प्रयोजनाभावस्तिष्ठ एव, इतरेपि मा
दु खमनुभूयानितिवर्णाया समुद्र, आधारमित्यर्थं, जलरासिरिव जलानां,
गुरुम्, “गुणवदस्त्वधवारस्स्यात् कणवदन्तिरोधक । अन्धकारनिरोधि-
त्वात् गुरुरित्यभिधीयते” इति गुरुरीतोक्तरीत्या स्वोपदेशेन अज्ञानाख्य-
ह्यार्थान्धकारह्यारकमित्यर्थः । यथान्धकार प्रपञ्चमावृत्य तज्ज्ञानप्रति-
बन्धको भवति एवमज्ञान आत्मानमावृत्य तत्स्पष्टभान-प्रतिबन्धक
भवतीत्यन्धकारत्वमज्ञानस्य, अत एव तमइत्यादिशब्दैरभिलाषश्रुतौ
“तमोह्यामीत्, तमसा गूह्यमग्रे” इत्यादौ । एतद्विशेषणद्वयं यत्र सम्भवति
तमाह ब्रह्मविदुत्तममिति । ब्रह्म विदन्तीति ब्रह्मविदः तेषामुत्तम स्थित-
प्रज्ञमित्यर्थः । अत्र श्रुतयः पूर्वमुदाहृताः । तत्समासादनं च “तमाराध्य
गुरु भक्त्या प्रह्वं प्रथयसेवने” इति वक्ष्यमाणरीत्या “तद्विद्विप्रणिपातेन
परिप्रदनेन सेवया” इति गीतोक्तरीत्या च तस्य स्वात्माभिमुखीकरणमिति ।
अतो विमुक्त्यै इत्यष्टमश्लोकस्य इयद्विभक्त्यै विवृतिः कृता ॥१५॥

मेधावी पुरुषो विद्वान् ऊहापोहविचक्षणः ।

अधिकार्यात्मविद्याया उक्तलक्षणलक्षितः ॥१६॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिविशेषतः इत्युक्तमधिकारिणं प्रकृते
कथयति मेधावीत्यादिना । “धीर्धारणावती मेधा” इति वीणात्
श्रुतार्थधारणक्षमबुद्धिमानुच्यते मेधाऽस्यास्तीति व्युत्पत्त्या मेधावीशब्देन ।
विद्वानिति अधीत-आव्ययीशब्दाकारण उच्यते । ऊहापोहविचक्षणः एतेन
तर्क-मीमांसा-मनसूतबुद्धित्वं गम्यते । पदवाक्य प्रमाणज्ञ इति यावत् ।
उक्तलक्षण-लक्षित इति अष्टमश्लोकादारभ्य पञ्चदशश्लोकमध्यपाति-

श्लोके सनासव्यासाभ्या सूचितविवेक-वैराग्य-शमादिपट्क-मुमुक्षुत्वरूप-
साधन-चतुष्टय-संपन्न इत्यर्थे । आत्मविद्यायामधिकारी आत्मविद्याफल
मोक्ष अनुभवितुमर्हतीत्यर्थे ॥१६॥

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिन ।

मुमुक्षोरेवहि ब्रह्मजिज्ञासा-योग्यता मता ॥१७॥

उक्तानि लक्षणानि स्फुटप्रतिपत्तये कोडीकृत्याह विवेकिन
इति । यद्वा उक्त लक्षण जिज्ञासुत्व ' अतोविचार कर्तव्यो जिज्ञासोरात्म-
वस्तुतः " इत्यत्र जिज्ञासुरेव मेधावित्वादिविशेषणविशिष्ट आत्मविद्या-
फलभाक्, इदानी जिज्ञासाया कस्याधिकार इति चेत् पूर्वं अष्टमश्लोके
विद्वान् सन्त्यस्तवाह्यार्थ-सुखस्पृहस्तान् उपदिष्टार्थ-समोहितात्मा इति दशम-
श्लोके धीरै इतिशब्दसूचितस्य साधनचतुष्टय-संपत्तिविशिष्टस्य इत्याह ।
विवेकिन इति । विवेकादिस्वरूप स्पष्टयिष्यते मूल एवोपरिष्ठात् ।
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा तत्रावगति-पर्यन्त
ज्ञान सन्वाच्याया इच्छाया कर्म । अखण्डनारवृत्ति-प्रतिफलित चैतन्य
जिज्ञासापद-लक्ष्यमाण-विचारस्य फलम् । साभान्यतो ब्रह्मज्ञानस्य
विचारात्पूर्वमपि सत्वात् एतादृशमिष्ट संपादनीय चेत् " दद्यान्नावसर
किञ्चित् कामादीना मनागपि । आमुप्तेरामृते बाल नयेद्वेदान्तचिन्तया "
इत्युक्तरीत्या सार्वदिक-वेदान्तविचार आवश्यक । " देहात्मज्ञानवज्ज्ञान
देहात्मज्ञानबाधक । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्मपि मुच्यते " इत्युक्त-
ज्ञान जनयितु स एव समर्थ ॥१७॥ एतादृश विचारजननी या इच्छा तत्र
योग्यता विवेकादि-साधनयुतस्यैव नान्यस्येत्येवकारबोधितमर्थं अन्वयेन
व्यतिरेकेण च स्पष्टयति । साधनानीति ।

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनोपिभि ।

येषु सत्स्वेव सन्निष्टा यदभावे न सिद्ध्यति ॥१८॥

लोके यस्य तावत् कार्यत्वेनाभिमत-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्व स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगि-कार्यत्वाभिमत-भत्व
वा तस्य तत्कारणत्व न भवति । यथा पटसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगिनी भूत्, मृत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिपटवती वा

सा षट्कारणत्वं नादनुते । अपितु मृतसत्त्वे घटसत्त्वं मृदभावे घटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहवशात् षट्कारणत्वं भजते । एव विवेकादि-
 चतुष्टयसत्त्वं एव सति ब्रह्मणि नितरा स्थितिप्रयोजक-ब्रह्मजिज्ञासाया
 सम्भवात् तदभावे चामभवात् अन्वयव्यतिरेक-सहचारग्रहाधीना तेषा
 विवेकादीना सन्निष्ठापरपर्याय-फलपर्यन्त-ब्रह्मजिज्ञासा-कारणत्वावगति
 इत्युक्तम् । मनोपिभि कथितानीति । तत्र मनोपित्वं च श्रुतितात्पर्य-
 ज्ञानवत्त्वं । श्रुत्यवलम्बनाभावे एतादृशाधिकारिविशेषणानां दुर्ज्ञानत्वात् ।
 तादृशाश्च मनोपिण वादरायणप्रभृतयः । ते विल “अथातो ब्रह्म-
 जिज्ञासा” इति सूत्रघटकाथशब्देन साधनचतुष्टय-सम्पत्त्यनन्तर्यं सूत्रयन्त
 ब्रह्मजिज्ञासाधिकारिण-भेदविधौ सूत्रयामासु इति शारीरकमीमांसायाधि-
 करण-तृतीयवर्णक-भाष्यार्थतोऽवगम्यते । एतादृशविशेषणलभकश्रुतमस्तु,
 “यत्कृतकं तदनित्यं” इति न्यायवती “तद्यथेहकर्मचिन्तो लोकं क्षीयते
 एवमेवायमुन पुण्यचितो लोकं क्षीयते” “यो वै भूमा तदमृतम् अतोऽन्यदातं”
 “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादिश्रुति आत्मन नित्यत्व
 अनात्मन अनित्यत्व च बोधयतीतिविवेक-लम्बिका । “परोक्षं लोकात्
 कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाज्ञास्त्यकृतं कृतेन” “न वा अरे पत्यु-
 कामायेत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय सर्वप्रियं भवति” इत्येता श्रुति
 अनात्मभावे वैराग्यप्रतिपादिका । शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठि-
 समाहितश्चन्द्रावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इतिश्रुति शमादिपद-
 बोधयति । “न स पुनरावर्तते” इति श्रुति मोक्षस्य नित्यत्व वदन्ती
 तत्रेच्छामादधति । उपनिषदामर्थवादत्वं वदता कर्ममीमांसकानां मते
 एतासां स्वार्थं तात्पर्यनास्तौत्येव ज्ञानसंभवात् “ब्रह्मजिज्ञासितव्यं तत्र
 च एतादृशविशेषणविशिष्टोपिधिकारीति” ज्ञानस्य दुर्लभत्वात् मनोपिभि
 कथितानीत्युक्तम् । तथाच प्रमाणान्तरानधिगत-कालत्रयावाध्य-परम-
 पुरपार्थ-स्वरूपब्रह्म-प्रतिपादकत्वा-दुपनिषदा तात्त्विकप्रामाण्यस्यात्रैव सम्भ-
 वात् तत्तद्वाक्य-समर्पित विवेकादिविशिष्टस्यैव “सोऽन्वेष्टव्यं स विजि-
 ज्ञासितव्यं” इत्यादिवाक्यविहित जिज्ञासायोग्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ॥१८॥
 तत्र विवेकिनो विरक्तस्येत्यादिना कथित विवेकादिव नमतो निर्दिशति
 आदावित्यादिना ।

आदौ नित्यानित्य-वस्तु-विवेक परिगण्यते ।

इहामुन-फलभोग-विरागस्तदनन्तरम् ॥१९॥

शमादिपट्क-सपत्ति मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ॥

विवेकादौना मध्ये पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तर-हेतुत्वात् क्रम समाश्रित ।
इदं नित्य इदमनित्यमिति जानान किल अनित्याद्विरज्येत । अत नित्या-
नित्यवस्तुविवेकाभावे वैराग्य दुस्संपादमिति विवेकस्य वैराग्यहेतुत्वम् ।
वैराग्यवत एव पुरुषस्य अन्तर्बहि रिन्द्रिय-निरोधरूप-शान्ति-दान्ती ।
तत्रापि निरुद्धान्त करणस्यैव बहिरिन्द्रिय-निरोधरूपदम मनस्सम्बन्धाभावे
इतरेषामिन्द्रियाणा अकिञ्चित्करत्वात् । तर्हि शमसति दमस्य स्वत-
स्सिद्धत्वात् किमिति तस्य साधनकोटि-प्रविष्टत्वमिति चेत्, “ इन्द्रियाणि
प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन ’ इति गीतोक्तरीत्या बाह्येन्द्रियनिरोधाभावे
शमस्य दृढत्वाभावात् । जितेन्द्रियस्यैव उपरमशब्दित-सत्यास, तस्यैव
शीतोष्णादि-द्वन्द्वसहिष्णुत्वरूपा तितिक्षा, तस्यैव बाह्यविक्षेपाभावात्
अह्राण्यैदपर्येणाव-स्थान लक्षण समाधान, एतादृशगुण-विशिष्टस्यैव “ ब्रह्मैक-
मस्ति जगन्मिथ्ये ” त्मुपदिश्यमान-गुरुवेदान्तवाक्य-विश्वासरूप-श्रद्धा इति
शमादिपट्कमध्येपि पूर्वापरीभावे कारण सुवचम् । एतादृश किल
पुरुषधीरेय मोक्षादन्यन्न कामयते, तत्र विलम्ब च न सहत इति तीव्र-
मुमुक्षावान् भवितुमर्हति इत्यभिप्रायेण, आदौ नित्यानित्येत्याद्याह । तद-
नन्तर इहामुनफलभोगविराग इति च । तेन विवेकानन्तर्यस्य वैराग्ये
कथनेन “ तदुदित स्सहि यो यदनन्तर ” इति न्यायेन विवेक-कार्यत्व
वैराग्ये उक्तप्रायम् । तदनन्तरमिति उत्तराख्यनुपज्यते वैराग्यानन्तर
शमादिसपत्ति, तदनन्तर मुमुक्षुत्वमिति ॥१९॥

उक्तसाधनानि विवृणोति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मसत्य जगन्मिथ्येवरूपो विनिश्चय ।

सोऽयं नित्यानित्य-वस्तुविवेक समुदाहृत ॥२०॥

ब्रह्म नित्य जगदनित्यमिति निश्चयसत्त्वेपि दृढ वैराग्य न सम्भवति,
अनित्यगुणस्यापि प्रायः काम्यमानत्वात् । जगन्मिथ्येत्युक्ते मिथ्याभूतायं
कैनापि न काम्यते । नहि स्वाप्तिन राज्य कामयन्ते राज्यवामपितारः ।

अत वैराग्यस्य नियतमुत्पत्तये ब्रह्म नित्यं जगदनित्यं मित्यनुक्त्वा ब्रह्म सत्यं जगन्मित्येत्याह । विनिश्चय इति विशेषेण निश्चय इत्यर्थकेन निश्चयेऽप्राप्याप्य ज्ञानानास्वदित्यमुक्तं भवति । सोयमिति स विवेकिन इत्यत्र विवेकविशेषणत्वेनोक्तं, अय आदौ नित्यानित्यवस्तु-विवेक इत्युक्त इत्यर्थः । अस्मैव ऐहिकामुष्मिन् फलभोगविरागहेतुत्वं नियतमिति समुदाहृत इत्यत्र समित्युपमर्गेण द्योतितम् ॥२०१॥

विवेक निरूप्य वैराग्यं निरूपयति । तद्वैराग्यमिति ।

तद्वैराग्यं जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभिः ।

देहादि-ब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ॥२११॥

ऐहिकदेहादि-भोग्यवस्तुन दर्शनं न आमुष्मिकं दिव्यदेहादि-भोग्य-वस्तुन श्रवणेन, आदिपदेन दृष्टजातीयस्य श्रुतजातीयस्य अनुमानेन । अनुभूयमानं शरीरप्रभृति-ब्राह्ममानेन शतवपजीवि-ननुदश भुवनाधिपत्या-वच्छेदकं हिरण्यगर्भं शरीरपर्यन्तं सर्वस्मिन् भोग्यवस्तुनि अनित्यं मिथ्याभूते या जुगुप्सा वदानीदृशपदार्थ-सम्बन्धो माभूदिति काकविष्टयामिवासह्य-बुद्धिः तद्वैराग्यम् । गैत्य हि यत्ता प्रवृत्तिर्जलस्य इतिवद्विधाय प्राधान्यात् नपुमकनिर्देशः तदिति । स्वदेहागुचि गन्धेन न धिरज्यत य पुमान् । वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यताम् सततं प्रयाह्यमानं वृषभं अश्वं खरैर्गजं महिषं । हा कष्टं क्षुत्क्षामं श्रान्तेर्नो शक्यते वक्तुम् ' तद्यथह कमचितो लोकं क्षीयते एवमयामुन पुण्यचितो लोकं क्षीयते ' ' भूमनोन्यदातम् ' क्षीण पुण्यं मर्यालोकं विशन्ति ' आब्रह्म भुवनाल्लोकं पुनरावर्तनोर्जनं ' सूतसहिताया यज्ञवैभवखण्डे सप्तदशो-ध्यायः, सर्ववेदान्त सिद्धान्तसारसंग्रहस्था ' कुक्षौ स्वमानुर्मलमनमध्य ' इत्यादिना ' पुण्यक्षये पुण्यवृत्तौ नभस्यै निपात्यमानान् शिथिलीकृतागान् । नक्षनरूपेण दिवश्च्युतास्तान् विचाय कोवा विरसति न याति ' ' यत्रास्ति लोके गतितारतम्य ' इत्यन्ताश्च श्लोका वैराग्यविषयानुसंधया । मानुषदेहादे रोगाद्युपप्लुतत्वं, पशवादीनामत्यन्तं पारतन्त्र्यं मूकत्वाद, देवानां राक्षसादिपीडितत्वं, शब्दादीनां विषयाणां बहुविधानर्थप्रदत्वं कुरगादिदृष्टान्तं अनुसन्दधानस्य सर्वानात्मसु जुगुप्सा मुलभेति भावः । एतच्च " शब्दादिभिः पञ्चभिरेवे ' त्यादिना स्वयमुत्तरनस्पष्टमिष्यते ।

यद्यपि “अपाम सोमंममृता अभूम ” “अक्षय्यं ह वै चानुर्मास्पयाजिनस्मुकृतं भवति” इति श्रुत्यवलोकनेन कर्मफलस्यापि नित्यत्वं प्रतीयते । अथापि “यत्कृतकं तदनित्यं” इति न्यायसहकृत, तद्यथेह कर्मचितेत्यादियुत्यनुसारेण आमृताक्षय्यपदयोः सकृच्चित्तार्थकत्वस्या-वश्यं वक्तव्यत्वात् न दोषः । उक्तं हि “आभूतसप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति ॥२१३॥

शमस्वरूपं ब्रवीति विरज्येति ।

विरज्य विषयव्रातात् दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ।

स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसश्शम उच्यते ॥२२३॥

आद्यन्तवत्त्व-बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्व-परिणति-विरसत्वादि-दोषान् पुनः पुनः विषयेषु पश्यत पुरुषस्य तत्र वैराग्यं नियतमिति विषयदोषदर्शनं वैराग्यहेतुरिति । तस्मिंश्च वैराग्ये सति मनस्स्वलक्ष्ये सगुणे निर्गुणे वा नियतमवतिष्ठमानं निश्चलं निर्विकारं भवतीति मनोनियतावस्थारूप-शमस्य वैराग्यजन्यत्वमाह विरज्येति । तत्र त्वया उत्तरकालिकत्वस्य बोधनात् वैराग्यजन्यत्व बोधितं भवति ॥२२३॥

दमं निरूपयति विषयेभ्य इति ।

विषयेभ्य परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके ।

उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः ॥२३३॥

मनसः विषयविचार-सामर्थ्यसत्त्वात् स्वत एव विरज्येत्युक्तम् । बाह्येन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ज्ञानकरणानां, वागादीनां कर्मकरणानां च स्वतस्तत्र सामर्थ्याभावात् प्रग्रहस्यानीयेन मनसा अश्वस्यानीयानां बहि-रिन्द्रियाणां सत्त्वाविरूप-विषममार्गेभ्यः परावर्त्य पराद्विभुवोक्तस्य स्व-स्वगोलके कर्णशष्पुली-वदनादि-देशेषु स्थापन उपरतव्यापारतामसादनं यत् स दमः परिकीर्तितः । मनसादीनां प्रग्रहादिरूपत्वं कटोपनिषद्युक्तम् “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिविद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहु विषयास्तेषु गोचरान्” इति । मार्गान्तिवर्धः ॥२३३॥

दमरूप-बहिरिन्द्रिय-निग्रहमाध्यानुपरतिमाह बाह्येति ।

वाह्यानालम्बन वृत्तेरेपोपरतिरुत्तमा ॥२४॥

तटाकोदकस्य तटाकछिद्रद्वारा निगंत्य यथा क्षेनाद्यात्मना परिणाम ,
एवमन्तस्थस्य मनस श्वेनादिछिद्रद्वारा वहिरागत्य शब्दादिविषयाकारेण
परिणामरूपा वृत्तिर्जायते । निगृहीतेषु च वहिरिन्द्रियेषु अन्तस्थ मन
न बाह्याकारेण परिणमत इति भाव ॥२४॥

यदा बाह्य नालम्बते चित्त तदा शीतोष्णादि-द्वन्द्वस्य अप्रतीय-
मानत्वात् कर्मकालादिवशात् तत्प्रसक्तावपि तत्सहनरूपा तितिक्षा
मिद्वद्यनीत्याह । सहनमिति ।

सहन सर्वदुःखाना अप्रतीकारपूर्वकम् ।

चिन्ताविलापरहित सा तितिक्षा निगद्यते ॥२५॥

कम्बलव्यजनादिभि शैत्यौष्ण्यादि-दुःखप्रतीकार लोकसिद्ध ।
तादृश-सामग्र्यभावे किमस्माभिर्दानं करणीयमिति चिन्ता, प्रलापश्च ।
विचारसाधन-तितिक्षामास्तथात्व व्यावर्तयति अप्रतीकार-पूर्वक चिन्ता-
विलापरहित यत्सहन सा तितिक्षेति । दुःखाना दुःखहेतु-शीतोष्णादीना-
मित्यर्थं । चिन्ताविलापादि-सहितस्य मनस विचारस्य दूरापास्तत्वा-
दिति भाव ॥२५॥

इदानीं वस्तूपलब्ध्यसाधारण-कारण श्रद्धा नित्यमिति । शास्त्रस्येति ।

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणा ।

सा श्रद्धा कथिता सद्भि यथा वस्तूपलभ्यते ॥२६॥

लोकेऽपि आप्तवाक्ये विदवासाभावे नैव तदनुसारेण प्रवर्तते पुष्ट्य
विचारादौ । किमुतातोन्द्रिये शास्त्रार्थे, अतः सा परमकारण । उक्त
हि गीताया “अश्रद्धधाना पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अप्राप्य मा
निवर्तन्ते मृत्युसत्सार-वर्त्मनि ।” इति । यस्तावत् शान्तो दान्त उपरत-
स्ति तिशुद्धश्च स एव “ब्रह्मैवमेव सत्यं तदेतत्त्व अन्यत्सर्वं मिथ्या ” इति
गुरुणा वेदान्तैश्च बोध्यमानं वस्तु विश्वसिति इदमेवमेवेति । नान्यन्तादृश-
साधनहीन इति श्रद्धा तदनन्तरं परिगणिता गुरुवेदान्त-वाक्यविपयिणी ।
शास्त्रं तत्त्वमस्यादिशास्त्रं गुरुवाक्यं तदनुसारि “नासित्वं ससारी किन्तु

नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभाव पर ब्रह्मैव अन्यत्तार्थं मिथ्या " इत्यादिवाक्य, तस्य, सत्य अत्राधितार्थबोधक इतिबुद्ध्या, अवधारणा दृढविश्वास, यया वस्तुपलभ्यते सा श्रद्धा इति मद्भिः कथितेत्यन्वय ॥२६॥

एतादृश-श्रद्धावितएव समाधानं सम्यक्सिद्धयतीति तदनन्तरं समाधानं निरूपयति । सम्यगिति ।

सम्यगास्थापनं बुद्धे शुद्धे ब्रह्माणि सर्वदा ।

तत्समाधानमियुक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥२७॥

यद्यपि स्वलक्ष्ये नियतावस्थारूप-शमापेक्षया भेदो न लक्ष्यते इदं समाधाने, " तथापि मुहुर्मुहुः दोषदृष्ट्या विषयभ्यो विरज्य स्वलक्ष्ये नियता-वस्था " इत्यनेन " यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्येतत् आत्मन्येव वशं नयेत् । " इति गीतोक्तरीत्या शमावस्थाया प्रयत्न-विशेषोपेक्ष्यते सकल्प-विकल्पात्मकस्य मनसः स्थिरीकरणे । अत एवात्र अध्वशसायात्मिकाया बुद्धे शुद्धे ब्रह्माणि सम्यगास्थापनं सर्वदा इत्यनेन-सकल्प-विकल्प-विनिर्मुक्तत्वं अन्तःकरणस्य प्रवृत्ते कथितं भवति । अत एव मनश्शब्द विहाय निर्णयात्मक-वृत्तिमद्बुद्धि-शब्द प्रायोजि । तथापि शुद्धे ब्रह्मणीति निर्गुणं कथ्यते सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं । शमनिरूपणावसरे स्वलक्ष्ये नियतावस्थेत्यनेन सगुणे नियतावस्थानेपि शान्तत्वं मनसो वक्तुं शक्यम् । शम इति साधनं कथ्यते, समाधानं तस्य फलं तस्यैव परिपाक इति यावत् । लोके बालया विशेषतो गच्छन्ति चेत् तदिष्टं दत्त्वा समादधते जनाः, तद्वत् मनसो यद्येष्टं विषयमार्ग-संचरणं न समाधान-मित्याह न तु चित्तस्य लालनमिति । यद्वा " शुभाशुभाम्ना मार्गाम्ना वहन्तो यामनासृत् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि " । अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतार्येत् । स्वमनःपुरपाथेन वलेन बलिना वरः । अशुभाञ्चालितं याति शुभं तन्मादधीतृत् । जलोत्थितं तु शिगुषत् तस्मात्तच्छालयेद्बलान् । समतासान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैःशानं । " पौरुषेण प्रयत्नेन शालयेच्चित्तबालकम् " । इति यानिष्ठरीत्या चालनं लालनं वा शमादिसाधनत्वेन पूर्वमपेक्ष्यते । न तु पश्येभूतगमाधाना-वस्थाया, तदाभ्यास विनापि शमादिमपादनबाले शून्यप्रयत्नेनैव क्षीण-

वाह्यवासनस्य मनसः सगुणात्प्रच्यावनमात्रस्य निर्गुणे स्थापयितु-
मपेक्षितत्वात् इति ॥२७॥

एतादृश-माधनगण-मण्डितस्यैव मुमुक्षुत्वः सम्भवति नान्यस्येती-
दानीं मुमुक्षुत्वमाह अहकारादिति ।

अहकारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञान-कल्पितान् ।

स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥२८॥

“अन्तःकरणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि । अहमित्यभिमानेन
तिष्ठत्याभास-तेजसा । अहकारः स विज्ञेयः ” इत्युक्त्या चित्प्रतिफलनो-
पेत-मन्तःकरण-अहकारः । यद्वा भोक्ता जीवोहकार आनन्दमयकोश-
नामा, स्वात्मनिरूपणे “सुप्तिगतं मूलं लेशं अभिमनुते सुखीभवामीति ।
आनन्दकोशनामा सोहकारः कथं भवेदात्मा ” इत्युक्तत्वात् । तस्या-
प्यज्ञानकल्पितत्वं मनोरूपोपाधिवशाद्विकारत्वं च गौणं वक्तुं शक्यम् ।
तथाच आनन्दकोश-प्रभृतिविज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयाक्षमयात्मान् बन्धान्
स्वरूपसाक्षात्कारात्प्रगाढमत्वेन मन्यमानान् स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुं
पुनस्तत्र यथाऽहन्ता न स्यात् तथा त्वक्तुं वाधितुमित्यर्थः । या इच्छा
सा मुमुक्षुता । स्वस्वरूपावबोधे हि “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन
कं पश्येत् ” इति श्रुत्या स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यापि भानाभावेन कोश-
पञ्चकात्मक-बन्धनिवृत्तिरत्यन्तमिति भावः ॥२८॥

इयं तावत् मुमुक्षुता त्रिविधा मन्दा मध्यामा प्रवृद्धा चेति ।
मोक्षस्य नित्यमुखरूपत्वेऽपि सात्त्विक-आमना-वासितात् करणानां
मोक्षेच्छैव दुर्लभा । अध्यात्मशास्त्र-श्रवणकाले जातासा न कार्यमादधाति ।
यदा पुरुषः श्रवणानन्तर-जातविवेकेन विषयेषु सात्त्विकेषु दोषान् दर्श-
यन् तत्र वैराग्यं लब्ध्वा विधिवन्मन्यस्य सर्वकर्माणि, विचारार्थं गृह्य-
सदनादीं प्रवर्तते तदा, अध्यात्मशास्त्र-श्रवणकाले जाता सात्त्विकव्येव
मुमुक्षुता मन्देति नामार्हेव मध्यमत्वं प्राप्नोति । यथा यथा तीव्रं वैराग्यं
मनश्चोपशान्तं समाधित्मनि गुरुद्वारस्मिन्प्रसीदति “क्षिप्रमयः तरतु
भवान्धिमिति ” तदा पुरुषः नित्यमुखरूप-मोक्षादन्वन्न कामयते तत्र विलम्ब-
श्च न सह्य इति प्रवृद्ध-मुमुक्षुः मुल्याधिकारी भूत्वा क्षिप्रं लभते
फलमित्याह । मन्देति ।

मन्दमध्यम-रूपापि वैराग्येण शमादिना ।

प्रसादेन गुरोस्सेय प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥२९॥

इत्य च मुमुक्षुया मोक्षेच्छारूपत्वेपि यदा सा प्रवृद्धा तदैवफल
प्रभूत इत्यनेन तत्प्रवृद्धार्थ विषयवैराग्य-शमादिपट्क-गुरुप्रसादलाभार्थं
प्रयत्न कर्तव्य पुरुषेणेत्युक्त भवति ॥२९॥

साधनचतुष्टयमध्ये द्वितीयतुरीयसत्त्वे सर्वं तन्नास्ति नान्यथेत्याह ।
वैराग्यमिति ।

वैराग्य च मुमुक्षुत्व तीव्र यस्य तु विद्यते ।

तस्मिन्नेवार्थवन्त स्यु फलवन्त शमादय ॥३०॥

अर्थवन्तश्शमादय इत्यत्र शमादयइत्यस्य शमादिशब्दा इत्यर्थ ।
तस्मिन्मुख्ये शमादयस्सन्तीति व्यवहारस्सार्थक इति भाव । अय शान्तो
दान्त इत्यादिशब्दभाक् तीव्रवैराग्यवान् तीव्रमुमुक्षुतावाच्चेत्यर्थ तीव्र-
मुमुक्षुत्वस्यैव शमादिफलत्वात् । यदि तीव्रमुमुक्षुत्व तदा साधन विना
फलालाभात् कार्यात्कारणमनुमीयत इति शमादिमत्व तस्य सुवच ।
एव शमादिमाधन तीव्रवैराग्य यदा तस्मिन्नायते, साधने सतिफलावश्य-
भावात् शमादिमत्व तस्मिन्नपजर्जनीयम् । इत्य च शमादिसाधने सति
तीव्रवैराग्यशमादिफले च तीव्रमुमुक्षुत्वे स्वसाधन-फलमध्यवर्ति स्वय
निरपवादमिति भाव । तीव्रवैराग्ये शमादिशब्दा अर्थवन्त, तीव्र-
मुमुक्षुत्वे शमादय फलवन्त इति विभाग । शमादीना इतरान्त वरण-
निष्ठाना दुर्ज्ञानत्वात् कारणकार्याभ्या अवगन्तव्यत्वमुक्तम् । स्वयमपि
पुरुषेण शान्त्यादिक समपादीति कथ ज्ञेय इत्युक्ती पुष्पलकारणे तीव्र-
वैराग्ये विशिष्टफले तीव्रमुमुक्षुत्वे च सति तथेति स्वस्मिन् परस्मिन्च
कारणकार्ये ज्ञापके इति भाव । “कावस्य विष्टावदराह्यबुद्धि-भोग्येषु
सा तीव्रविरक्कारिष्यते । विरक्किन्तोऽप्रत्व-निदानमाहु भोग्येषु दोषेणमेव
सन्त.” इति वैराग्ये तीव्रत्व तत्साधन च वयित सप्येदान्त-सिद्धान्त-
सार-संग्रहे । मुमुक्षुत्वे तीव्रत्व प्रवृद्धत्वमेव । तत्तु प्रागभिहितम् ॥३०॥

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्व-मुमुक्षयो ।

मरो सल्लवत्तत्र शमादेर्भाविमात्रता ॥३१॥

यत्र यस्मिन्पुरे एतयो विरक्तत्वमुमुक्षयो मन्दता तात्कालिकत्व
मरो सलिवत्, निदावसमये मरुभूमौ चण्डकिरणसपर्कं दूरस्थस्य तत्र
जलमस्तीति भ्रान्तिर्भवति न जललाभे तत्र नैव पिपासानिवृत्तिः, प्रत्युत
श्रान्तस्य तत्र जलधिया जलार्थं गमनेन श्रमाधिक्यमेव, तद्वत्तीव्रवैराग्य-
मुमुक्षत्वयो-रभावे मरुसलिलवत् शमादेस्तत्र भानमानता न शमादिफल
तस्य, नापीतरं शान्त इत्यादिशब्दै-र्यवहियते च इति भावः ॥३१॥

एव सर्वेषां वेदान्तानां अद्वितीय-ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने नित्य-
शुद्धबुद्ध-मुक्त-स्वभावे सात्पर्यनिर्णयानुबूल-व्यापाररूप-श्रवणात्मक-ब्रह्म-
विचाराधिकारिणो विशेषणानि विवेकादीनि निरूप्य आत्मसाक्षात्कार-
साक्षात्साधनं भक्तिं पूर्वोक्तविचारसाध्यामाह । मोक्षेति ।

मोक्षकारण-सामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वरूपानुरान्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥३२॥

स्वस्वरूपानुसधानमिति निदिध्यासनमुच्यते । तस्यैव साक्षात्कार
प्रति साक्षात्साधनत्वात् । श्रुत्याचार्योपदेशेन स आत्मा तत्त्वमसीति
श्रुतं योर्थं तव स्वरूपं ब्रह्म तदेव त्वमिति, तदनुसधानं तद्भावनधारा
विजातीय-प्रत्ययातिरस्कृत-मजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूपा साक्षात्कारे असा-
धारण कारणमिति भावः । शमादीनां विचारद्वारक-निदिध्यासनद्वारा
कारणत्वं ज्ञाने, अस्य तु साक्षादिति भावः । अत एव मोक्षस्य कारण
अभिव्यजकं यज्ज्ञानं तत्सामग्र्या तत्साधनसमुदायमध्ये भक्तिरेव गरीयसी
साक्षात्कारणत्वादित्युक्तम् । सा च सामग्री विवेकादिनिदिध्या-
सनान्ता ॥३२॥

अपरेषां मतमाह ।

स्वात्मतत्त्वानु-सधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ॥३२॥

स्वात्मन स्वस्य जीवस्य तत्त्वानुसधानं । तस्य भावस्तत्त्वम्
तत्पदवाच्यार्थत्वम् परमात्मत्वमित्यर्थः । तस्यानुसधानं, वास्तविकभेद-
सत्वेऽपि अभेदेनोपासनं अहङ्ग्रहोपासनमिति यावत् । तत् भक्तिरिति
अपरे जगुः इति भेदबुद्धिपुरस्सरया भक्तिरूपाया अस्या मुख्यभक्तित्व
नास्तीति सूचितम् ।

पूर्वोक्त-साधनसपन्नस्य कृत्यमाह । उक्तेति ।

उक्तसाधनसपन्न तत्त्वजिज्ञासुरात्मन ।

उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्वन्धविमोक्षणम् ॥३३॥

उक्तसाधनसपन्न उक्तानि विचारसाधनत्वेन कथितानि यानि विवेकादीनि साधनानि तैः सपन्न युक्त, पुमानिति शेषः । आत्मन स्वस्य तत्त्व ज्ञातुमिच्छुः स्वयायात्म्यज्ञानकाम उपसीदेत् शरणं गच्छेत्, क ? गुरुमुपदेशकम् । कीदृशम् ? प्राज्ञ, प्रकृष्टा निरतिशया ज्ञा अवगति प्राज्ञा ग्रहासाक्षात्कार "ब्रह्मात्मनोऽशोषितयो-रेकभावावगाहिनी । निर्विकल्पा च चिन्मात्रा दृतिः प्रज्ञेति कथ्यते" इति वक्ष्यमाणत्वात् । सास्यास्त्येति प्रज्ञं स एव प्राज्ञ, तं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः । तेन स्वस्य फलमाह । यस्मादादृशमुरोः सत्ताशात्, बन्धविमोक्षणं बन्धस्य अज्ञान-कल्पितस्य अहंकारादिदेहान्तस्य विमोक्षणं विशेषेण परित्याग इति । तादृशगुरुरूपसदने तदुपदेशजन्य-स्वयायात्म्यज्ञानेन बन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष-स्सिद्ध्यति इति भावः ॥३४॥

तादृशं गुरुं लक्षयति, श्रोत्रिय इत्यादिना ।

श्रोत्रियोऽद्विजिनो-यामहृतो यो ब्रह्मविदुत्तम ।

ब्रह्मण्युपरतश्शान्तो निरिन्धन इवानल ॥३४॥

"श्रोत्रियश्छन्दोधीतः" इति पाणिनिनाऽनुशिष्टत्वात् अधीतोप-निपत्वं इत्यर्थः । उपनिपदमधीत्य वृत्ततदर्थ-विचारस्यैव साक्षात्कार-हेतुत्वात् । अद्विजिन निष्पाप इत्यर्थः "नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैतन्माप्नुयात्" इति श्रुतेः । तत्र कारणमाह अयामहृत इति । कामेन विषयाशया हृतं कामहृत अभ्यासितस्यस्वरूप इत्यर्थः । न कामहृत अयामहृत यस्तावत्स्व-रूप आनन्दं न जानाति स एव यहिरानन्दोऽस्तीति तं प्राप्तुं कदाचित्पापमपि कुर्यात् । अस्य तावत् ब्रह्मवित्तमस्य साक्षात्त्रियमाण-स्वरूपानन्दत्वान् "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिना । रगवर्जं रगोपमस्य परं दृष्ट्वा नियन्ते" इति गीतोक्तरीत्या निवृत्तरागत्वरूपायामहृतं च मिथ्यात्येवेति निष्पापत्वं तन्मिन् । कामस्यैव पापहेतुत्वान् । तदुक्तं गोतामु "अयं

नमस्कार-स्तत्यादिसवहन-तद्रुक्तकरणादीनि नैस्तमाराध्य ससेव्य, ऋज्व्या
तथा सेवया प्रसन्न स्वाभिमुख त अनुप्राप्य यथारामयनिर्देश तत्सन्निधौ यथा-
विधि स्थित्वा आत्मन जातव्य यज्जिज्ञासित आत्मयायात्म्यविषये
तत्पृच्छेत् । भक्त्या प्रह्व प्रथमसेवनैराराध्य इत्यनेन आराधयितु-र्भनसि
वचसि कायेच शुद्धस्वरूप-त्रिकरणशुद्धिर्भवति ॥३६॥

भक्तिपुरस्सर-वाचिकाराधन-प्रकार दग्धा दर्शयति भगवान्
जिज्ञासुभ्य । स्वाभिन्नमस्ते इत्यादिना तथा वदन्तमित्यन्तम् ।

स्वामिन्नमस्ते नतलोकवन्धो कारुण्यसिन्धो पतित भवाद्व्यौ ।
मामुद्धरात्मीय-कटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्यातिकारुण्य-सुधाभि-
वृष्ट्या ॥३७॥

नतलोकवन्धो नताना कृतनतीना लोकाना जनाना वन्धु दुःख-
मोचक तस्य सवुद्धौ नतलोकवन्धो, स्वामिन् प्रभो, ते तुभ्य नमः, प्रह्वीभाव
अस्तिवति शेषः । यतस्त्वं नतलोक दुःखमोचक जतस्त्वा दुःखमुक्त्ये
नमामीति भावः । तत्र हेतुमाह कारुण्यसिन्धो इति सद्योधनेन । विद्वत्तमेतत्
अहेतुक-दयासिद्धिरित्यत्र । स्वकीय दुःख निवेदयति भवाद्व्यो पतित,
जन्मजरारोग-भरणानर्थ-सङ्कुले ससारसमूह्रे पतितमित्यर्थः । इदानीं
तन्निवृत्तिं प्रार्थयते मामुद्धरेति । जन्मादि-बन्धनिर्मुक्तं बुद्धित्यर्थः । तत्र
साधनं याचते आत्मीयकटाक्षदृष्ट्येति । स्वकीयलोचन-प्राप्तेनेत्यर्थः ।
ब्रह्मसाक्षात्कार-निर्धूत-मवल-मलस्य भवतः पवित्र-कटाक्षपाते सवलपाप-
निर्मुक्तोऽससार-मागः तरामीति भावः । उक्तं हि "यस्यानुभवपर्यन्ता
बुद्धिः सत्त्वे प्रवर्तते । तद्बुद्धि-गोचरासर्वं मुच्यन्ते सर्वंनित्यम्" ।
इति । एतेन शिष्येण गुरोस्साक्षात्पुर न स्थेयमिति यिनयप्रकारे दग्धतो
भवति । किञ्च सम्पूर्णविलोकनं कटाक्षपात एव अतस्तत्कामयेइत्यपि
भावः । नित्यशुद्ध-ब्रह्मानन्द-मग्नस्य मनसः चक्षुःप्राप्तद्वारापूर्णतया मयि
पाते सर्वथापि पूतं दुःखमुक्तो भवेयमहम् इति भावः । यद्वा आत्मीय-
कटाक्षदृष्ट्या स्वकीय-सानुग्रहनीक्षणनेत्यर्थः । ऋज्व्या स्वभावसरलया,
तद्विरोपणेन यथा लोके अगाधजल्पतित ऋज्वी रज्जु यष्टि वा अवलम्ब्य
उद्धृतो भवति तथाह भवत्कटाक्ष-दीर्घदीर्घनवलम्ब्य ससारव्ये-रध्दतो

भवामीति भाव व्यजित । सूर्यमण्डलाद्वा दीपाद्वा किरणा पुजीभूय
रज्जुवद्वथा निष्प्रामन्ति तथा चक्षुषोपि तेजस्वात् निष्प्रान्ता रश्मय
एतस्मिन् सत्रान्ता ब्रह्मनिष्ठ-मनस्संयुक्तत्वादेन-मुद्धरतीति भाव । अति-
कारण्यसुधाभिदृष्ट्या अत्यन्त वारुण्य अतिकारण्य तदेव सुधा, सकलताप-
हारकत्वात् सुधति स्यते । सुधा नामामृत तस्या अभितो वृष्टि
यस्या दृष्ट्या सा अतिकारण्यगुधाभिदृष्टि तया अतिकारण्य-मुधाभि-
दृष्ट्या । अमृताभिवर्षणन पुरय जरामरणादि-वर्जितो भवतीति प्रसिद्ध ।
युद्धे मृता वानरा इन्द्रकारितामृत-वर्षणन उज्जीविता इति रामायणे
प्रसिद्धम् । तादृशामृतस्यैव तथात्वे ब्रह्मनिष्ठानुक्म्पा-मृतवर्षणदृष्टि
असङ्कुचित जरामरणादि-वर्जितत्वं दास्यतीति भाव ॥३७॥

स्वोद्धरणे विलम्ब-मसहिष्णु स्वकीयतीव्र-मुमुक्षुत्व प्रकटीकरोति
दुर्वरिति ।

दुर्वर-ससार-दवाग्नितप्त दोधूयमान दुरदृष्टवातै ।

भीत प्रपन्न परिपाहि मृत्यो शरण्यमन्यदह न जाने ॥

॥३८॥

ससार एव दवाग्नि सर्वशो व्याप्य-तापहतत्वात् वनानल, स
भवदीय-सदुपदेशजनितज्ञान विना न वारयित शक्य इति दुर्वर वारयित
स्वयमशक्य इत्यर्थ । दुर्वरश्चामी ससारदवाग्नि तेन तप्तम् दग्ध,
यगानलस्य वातगहितत्वे बहुव्याप्य तापकत्वं प्रसिद्ध । तथा दुरदृष्टवातै
दुरदृष्टानि पापानि तान्येव वाता प्रतिकूलवायव तै दोधूयमान मुहुर्मुहु
वम्प्यमान, अनुकूलश्चेद्वात एतमन्यत्र नयत् प्रतिकूलस्तु वात अग्नौ
पातयति अग्नि वा अस्मिन् । एव दवाग्नि-तप्तस्य अमृतवर्षण तापमाक्षो
भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं दृष्टे अतिकारण्यसुधाभिदृष्ट्येति विशेषण
दत्तम् । तत्र बहुधीहि-मनुत्वा दृष्ट्या कारणेन अतिकारण्यसुधाभि-
दृष्ट्या सुधाभिवर्षणेन इत्यपि वक्तुं शक्यते । तेन दवाग्नितप्त मा
मृत्यो परिपाहीत्यन्वय । इत्थं च स्वकीय-वटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्या
मामुद्धरेति पूर्वमन्वय । तया अतिकारण्यसुधाभिवर्षणन ससारदवाग्नि
तप्त मा मृत्यो परिपाहीत्युत्तरान्वय । मृत्यो-भीत, प्रपन्न शरणागत,
मा मृत्यो परिपाहीत्युभयान्वय । भवदनग्रहादात्मज्ञान सति मम

शरीरोत्क्रमणरूप-मरण नसंभवतीति भावः । “नतस्य प्राणा उत्त्रामन्ति
अत्रैव समवनीयन्ते” इति श्रुते । तथाच “ध्रुव जन्म मृतस्य च” इत्युक्त-
त्वात् मरणाभावे जन्माभावस्य सिद्धत्वात् जन्ममरण-प्रवाहरूपसंसारत्
मुक्तो भवामि भवदनुग्रहे इति भावः । स्वस्यानन्यशरणत्वं गुर्वाभिमुख्याय
प्रयट्यति शरण्यमन्य यदहं न जाने इति । भवदन्य शरण्य मद्वक्ष्य-
यत् यस्मात् अहं न जाने । अतोऽनन्यशरणोऽयं नोदासितव्य इति भावः ।
॥३८॥

श्लोकद्वयेन भवादृशा सत्पुरुषाणां अस्मासु करुणा निर्व्याजैवेत्याह
शान्ता इति ।

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णास्त्वय भीमभवार्षव जनानहेतुना न्यानुपि तारयन्तः
॥३९॥

अयं स्वभावस्त्वत् एव यत्पर-श्रमापनोदप्रवणं महात्मनाम् ।
सुधाशुरेषु स्वयमर्क-कर्कश-प्रभाभितप्ता-भवति क्षितिः किल
॥४०॥

वर्षासु वृष्टिबाधा, ग्रीष्मे तापः, शरदि प्रारम्भे सुखं, नभासद्वये
कार्तिकान्तिम-भागस्य यमदष्टात्वकीर्तनात्, हेमन्त-शिशिरयो-श्शैत्यं,
सुगन्धिकुसुमाकरं वसन्तर्तुं कात्स्न्येन लोकस्य सुखं जनयतीति वसन्त-
वदित्युक्तम् तदा वर्ष-ताप-शैत्यरोगादीनामभावात् । स ऋतुः यथा
सुखमेव जनयति तथा लोकस्य सुखमेव तन्वाना शान्ता निर्विकार-
मनस्का अत एव महान्तः, अपरिच्छिन्नब्रह्म-साक्षात्कारवन्तः, अत एव
तादृशसद्ब्रह्माभेदेन सन्तः “ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीति श्रुते, स्वयं भोग-
भयकरं यं भवार्षवः संसारसागरं तं तीर्णा अतस्तारिण इत्यर्थः ।
स्वस्य आप्तवामत्येन प्रयोजनाभावात् अहेतुना हेतुं विना, अन्यानपि
तारयन्तः भवान्भोधि-मग्नानिति भावः । हेतुं विना यत् तेषां उत्तारणे
प्रवृत्तिः निर्निमित्त-प्रवृत्त्यभावात् इति शक्यामाह अयं स्वभाव इत्यादिना ।
नहि स्वभावे कारणं गवेषणीयम् । नहि शर्करायां माधुर्यं किंनिमित्त-
मिति प्रश्नो युज्यते तत्र तस्य स्वभाववित्त्वादित्यभिप्रायः । परश्रमाप-

नोदप्रवण परेषा यश्चम दुःख तस्यापनोद निवारण तत्र प्रवण भावप्रधानो
निर्देश प्रवणभाव प्रवणता शक्तता वैयग्नजमित्यर्थः । इति यत् अयं
स्वभाव महात्मना स्वत एव । परप्रेरणादिव तत्र नापेक्ष्यत इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तमाह सुधाशुरित्यादिना । अर्क-वर्कश-प्रभाभितप्ता अर्कस्य
सूर्यस्य या कर्कशा तीक्ष्णा प्रभा प्रकाश तया अभित तप्ता क्षितिं भूमि,
सुधाशु अमृतविरणश्चन्द्र एष प्रसिद्ध समीपवर्ती, स्वयं पराप्ररित
अवति रक्षति, किलति प्रसिद्धा ॥४०॥

एव विनीतवेपथु तदनुसारिण्या वाचा तदभिव्यजितभक्त्याच
आर्तं अनन्यशरणोय सर्वथा रक्षणीय इत्यभिप्रायण स्वाभिमुख स्वात्मानं
सानुग्रहानुकम्पामृत वषिकटाक्षैः पावयन्त देविकोत्तम स्वबन्धमोक्षकोप-
देशाय धैर्येण प्रार्थयते । ब्रह्मानन्दत्यादिना ।

ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितैः पूतैः सुशीतैः सितैः
युष्मद्वाक्कलशांजितैः श्रुतिसुखैः वाक्यामृतैः रोचय ।

सतप्त भवतापदावदहन-ज्वालाभिरेण प्रभो

धन्यास्ते भवदीक्षण-क्षणगते पानीकृता स्वीकृता ॥४१॥

हे प्रभो सर्वसक्त भवदीक्षणक्षणगते भवता यदीक्षण दयार्द्र-
विलोकन, तस्य क्षणगते क्षणप्राप्ते, पानीकृता आस्पदीभूता, यदा
भवता यदीक्षण नयन तस्य क्षणगते क्षणसंयोगस्य पानीकृता आश्रयी-
भूता क्षणमात्र वा भवद्रूपतलक्ष्या इति यावत् । अत एव स्वीकृता
आत्मीयत्वेन कृता ये पुरुषा ते धन्या कृतार्था । तस्मादहमपि
भवत्कटाक्षेण पातिततप्ता पायिततमश्च धन्योस्मि । अतिक्षिप्र
सामारिवान्नि-ताप शिशगयिषु एव प्रार्थय इति सूचयति । “ श्रेयसि
केन तृप्यते ” इति न्यायेन कटाक्षपात्र मा स्वीकृत भवताप दावदहन-
ज्वालाभिः भवस्य ताप भवताप, ससारलोक स एव दावदहन वनाग्निः,
तज्ज्वालाभिः सतप्त अत्यन्तदग्ध, एन पुरोयतिन, मा ब्रह्मानन्द एव रम
इव आरवद्यत इति रसः, तदनुभूतिकलितैः सदानुभवमिथैः, अत एव
पूतैः सकलबल्माप हारवत्वेन पवित्रं ‘ न हि ज्ञानं सद्गम पवित्रमिह
विद्यत ’ इति स्मृते । तादृगज्ञानवन् वाक्यानां सकल-पापपहारक-

ज्ञानोपदेशरूपत्वेन पूतत्वम् । मुशीतं आन्तराणा आध्यात्मिका-धिदैविका-धिभीतिक तापाना नाशकत्वात् । सितं रजस्तमो-मार्गनिवर्तनद्वारा सत्त्वमार्गेक-प्रापकत्वेन निर्मलं । युष्मद्वाक्कलशोज्झितं युष्माक् वाक् युष्मद्वाक्, वागिन्द्रिय तत्स्थान मुख वा स एव कलश घट ततो निर्गलन्ति वाक्यामृतानीति, तेन उज्झितं विसृष्टं, श्रुतिमुखै कर्णानन्ददायकं, वाक्यामृतं वाक्यान्येवामृतानि तैरित्यर्थः । सेचय मा सिचेत्यर्थः । स्वार्थे णिच् । पूतत्वं मुशीतत्वं सितत्वं कलशोज्झितत्वं वाक्येष्वमृतं चाविशिष्ट-मिति वाक्यान्यमृतत्वेन रूपितानि । पूतत्वे हेतु ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितैरिति, श्रुतिमुखैरिति श्रवणकालेगि आनन्दकरैरित्यनेन तदर्थमनुसंधाय यद्यनुभवउत्पद्येत तादात्विक आनन्द किमु वक्तव्य इति भावः ॥४१॥

पूर्वं भीत प्रपन्न इत्यत्रोक्ता भीति स्पष्टयति सहसा स्वस्मिन्नु-ग्रहसिद्ध्यर्थम् । कथमित्यादिना ।

कथं तरेयं भवसिधुमेतं का वा गतिर्मे कतमोस्त्युपायः ।

जाने न किञ्चित्कृपयाव मा प्रभो ससारदुःख-क्षतिमातनुष्व
॥४२॥

एतं बहुविध-दुर्वारि-दुःखजालजटिलं भवसिधु कथं तरेयम् । एवमेव यदि वर्तय मे कावा गतिः ? मया किं तावत्प्राप्य ? सर्वथा दुःखमेवेति भावः । अतः कतमोस्त्युपायः एतद्भवसिधु-तरणे कोवोपायोस्ति ? अहं तावत् किञ्चिदपि न जाने । मामय एव भीतः परिपाहि । अथन स्पष्टम् प्रार्थयते ससारदुःख-क्षतिमातनुष्वेति । सासारिक-शोकः समूल-घातः जहीत्यर्थः ॥४२॥

इदानीं गुरोः कर्तव्यमुपदिशति, तथेत्यादिना, श्लोकद्वयेन ।

तथावदन्तः शरणागतः स्वः, ससारदावानल-तापतप्तम् ।

निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्र-दृष्ट्या दद्याद्भीतिः सहसा

महात्मा ॥४३॥

विद्वान्तः तस्मा उपसत्तिमीयुषे मुमुक्षवे साधु यथोक्त-कारिणे ।

प्रदान्तचित्ताय शमान्विताय तत्त्वोपदेशः कृपयैव, कुर्यात्
॥४४॥

तथावदन्तमित्युक्त्वा वाग्न्यापारण तदीयाधिकारस्य आन्तरस्य सम्यग्ज्ञातुं शक्यत्वात् अधिकारिण ज्ञातृत्वं अभयदानोपदेगादिकं गुरुभि बतव्यमिति द्योतितम् । ससारदावान्न-स्थापतप्तं स्व म्वात्मानं शरणागतं रक्षकत्वेन भत्वा प्राप्तं वारुण्यरसाद्रदृष्ट्या निरीक्ष्य महात्मा अक्षुद्रबुद्धिः, गुरुं सहसाऽर्शोति दद्यादित्यननं भोता सहसा भोत्या भोचनीया इति व्यजितः । अभयदानं निवृत्तभीतेरिव पुरुषस्य उपदिष्टायग्रहणादौ सामर्थ्यं सम्भवतीति भावः । भीतस्य भयं शक्तनं बहुवाचं न स्थापनीय इति च सहसत्युक्तम् । भीतस्याभयदानं प्रथमतः कृतव्यमित्युक्त्वा अधिकारानुसारणं उपदेशः अनन्तरकात्रिक इति बोधयति विद्वानि त्यादिना ।

स विद्वान् ब्रह्मवित्तमो देशिकः उपमत्तिमीयुषं विधिवत्समीप-
गताय मुमुक्षवे मोक्षं वामयमानाय साधुयथोक्तवारिणं सम्यग्विहितानु-
ष्ठाय । एतेन सिष्टत्वंभूतम् । नाविरतो दुश्चरितात् नागान्तो
नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञाननैनमाप्नुयात् इत्युक्तत्वात् ।
श्रोत्रियत्वं अवृजितत्वं मोक्षवामव्यतिरिक्त-वामशूयत्वम् च शिष्य-
अवेक्षणीयमिति भावः । प्रशान्तचित्ताय देहादिब्रह्मपयन्तभोग्यवस्तुना
विरज्य स्वलक्ष्यं नियतावस्थितमनस्काय समान्विताय निगूहीत-बहि-
रिन्द्रियाय एतेन समादिपटकमुक्तं अधिकारिविशेषणं । तस्मै वैराग्यादि-
गुणगणनण्डिताय तत्त्वोपदेशं कृपया तदीयदुःखग्रहाणच्छयां आप्तकामस्य
स्पृहान्तराभावात् कृपादिवैत्यवकारो मितत्रयम् । अधिकारिणि उच्य-
मोदासितव्यम् पात्रं दत्ता ब्रह्मविद्या लोकानुग्रहाय प्रतिष्ठिताभवतीति
भावः । इत्येव सर्वानर्थ-हृतुभूताविद्यानिवर्तकं ब्रह्मविद्यापारम्पर्यां विच्छेद-
स्वगिष्यमोचनं च उपदेशस्य पञ्च । तत्र गुरुगिष्यसंवादनरूपेण प्रकरणं
प्रणयनम् मुख्यतया तत्त्वस्य श्रोतृबुध्धारोहाय । अत एव क्लृप्ताया
त्यारयायिका तत्र तत्र श्रुतिरपि । तेन गुरुलक्षणं शिष्यलक्षणं प्रष्टव्याद्यगा-
सर्वे अगायागान् अस्माभिः नातुं शक्यते इति ॥४४॥

परमकारिणको गुरुः शिष्येण वक्ष्यते भवसिधुमतः इत्यादिना
दर्शिता भीतिरिति निजानायिपुराह । माभष्टति ।

माभैष्ट विद्वस्तव नास्त्यपाय ससारसिधोस्तरणेस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोस्य पार तमेव मार्गं तव निर्दिशामि
॥४५॥

ह विद्वन् भवान माभैष्ट भवतो भय माभूदिति सहसा अभीतिर्दत्ता ।
विद्वन्निति सबोधयन् विवेकादिक सपाद्य गुरुकृष्णा विना दुःखतरण
नभवतीति मा प्राप्तस्त्व ज्ञातव्य जानीय एव इति सूचयति तादृशस्य
तव साधुयथोक्त कारिण नास्त्यपाय नहि कल्याणवृत्कश्चित्त दुर्गति
तात गच्छति इति स्मृते । अत कथं तरयम कावा गतिरिति मैव
भेदीरित्यर्थ । एव मा भैष्ट तव कल्याणकर्तु अपायो नास्तीति तगाश्वास्य
कतमोस्त्युपाय इत्यस्य उत्तरमाह ससारसिधोस्तरणस्त्युपाय इति । तत्र
सम्यग्निश्वासोत्पत्त्यर्थं तमुपाय सप्रमाणं वचयति । येनैव मार्गेण अस्य
ससारसिधो पार अन्त पतय प्रयत्नशीला सन्यासिन याता तमेव मार्गं
तव निर्दिशामि उपदिशामीत्यर्थ ॥४५॥

तादृशमार्ग-शुश्रूषाया मौल्यद्वय सिध्यय पुनरपि सामान्यरूपणैव
उपाय निर्दिशति । अस्तीति ।

अस्त्युपायो महान्कश्चित् ससारभयनाशन ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधि परमानन्दमाप्स्यसि ॥४६॥

ससारभयनाशन महान् वङ्गायास साध्यसाधनसाध्य कश्चि
दुपायोस्ति, तेन वक्ष्यमाणोपायेन भवाम्भोधि दुस्तर ससारसागरं तीर्त्वा
तन्मूलभूता अविद्या भक्त्वा परमानन्द निरवधिक शाश्वत सतोय आप्स्यसि
लप्स्यसि इत्यर्थ । तेन दुःखनिवृत्तिरिव त्वया काम्यते मयोपदेक्ष्यमाणो-
पायन तु दुःखमप्यत्यत नियतं नित्यनिरतिदायानन्दाधिर्भावश्च तव
भवतीति शिष्य अत्यन्तमाप्यायित इति भाव ॥४६॥

तमुपायं विज्ञपतो निर्दिशति । वेदान्तेति ।

वेदान्तार्थ-विचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।

तेनात्यंतिक-ससारदुःखनाशो भवत्यनु ॥४७॥

वेदानामन्ता वेदान्ता उपनिषद तासां योर्थं तद्विचारेण,
उपक्रमोपसहारादि पटिवच-सात्पर्यलिङ्गै प्रतिपाद्यमानं सजातीय-

विजातीय-स्वगतभेदरहित नित्यगुद्ध-बुद्धमुक्त-स्वभाव परमात्मा तस्य विचारण ततिर्णयानुकूलमानस-ध्यापारेण उत्तम ज्ञान ससयभावनाद्य-शबलित ज्ञान निर्णय जायते । तेन निर्णयेन आत्यतिक-सगारदु खनाश स्वसमानाधिकरण-दु खप्रागभावासमानबालिक दु खनाश अनु तनिष्णयानुपद भवति भविष्यतीत्यर्थ ॥४७॥

इदानीं तादृशनिर्णय-साधारण-हेतुनाह । श्रद्धेत्यादिना ।

श्रद्धाभक्ति-ध्यानयोगान् मुमुक्षो मुक्तेर्हेतून् वक्ति

साक्षाच्छ्रुतेर्गी ।

योवा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहबन्धात्

॥४८॥

तत्र श्रद्धा-गुरुवेदान्त-वाक्यविश्वास शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्यत्यादिना लक्षिता । भक्ति स्वस्वरूपानुसंधान निदिध्यासन । ध्यान, तत्र प्रत्ययैक-तानता ध्यान इति सूत्रित सम्भगास्थापन वृद्ध शुद्ध ब्रह्मणि सब-देति लक्षितम् समाधान । योग योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रित । तत्र श्रद्धा सर्वत्र हतु । भक्तिध्यानयोगानां मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहतुत्व । चित्तवृत्तिनिरोध समाधानस्य तस्मिन् श्रुताचार्योपदेशमनु-स्वस्वरूपानुसंधानरूपनिदिध्यासनस्य सम्भवात् । यद्वा ध्ये चिन्तायामिति धातो मुक्तिभिरनुचिन्तनरूप मनन निदिध्यासन-साक्षात्कारणमुच्यते ध्यान-शब्देन, ज्ञानप्रतिबन्धक-सबलदुरित निवर्तक सगुणध्यान वा । अजोभय-त्रापि चित्तवाह्यवृत्ति निरोधरूप-योगस्य हेतुत्व अस्त्यव । यद्वा युज्यते सम्बध्यते आत्मसाक्षात्कारणानर्तित योग भक्तिश्चासौ योग ध्यान च त्वयोग इति भक्तियोग ध्यानयोग इति वा सवध । मुमुक्षो पुरपस्य मुक्ते बन्धनिवृत्त, हनून् श्रुतेर्गी 'श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि' इति केवर्योपनिषत् साक्षाद्भक्ति प्रत्यक्षश्रुतिरित्यथ । यद्वा मुक्ते मुक्तिर्हेतु ज्ञानस्य साक्षाद्हेतून् साक्षात्कारणातीति अवेहीति पदघटिता श्रुति वक्ति इति वा अन्वय । यो वै पुंस एतेष्वेव श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगेषु तिष्ठति श्रद्धालु भक्तिमान ध्याता योगी च सदा भवति, अमुष्य अदशब्द-प्रयोगेण तादृशाधिकारिण दुर्लभत्व सूचयति अदसस्तु विप्रवृष्ट-

मित्युक्ते । तस्य अविद्याकल्पितात् अज्ञानमूलकात् देहबन्धात् अहंकारादि-
देहबन्धात्, मोक्ष निवृत्ति सिध्यत्येवेति शेषः । गोवा इत्यत्र वै
इत्यवधारणे, सञ्जते सन्बन्धनीयः । एतेष्वेवेत्यत्र अवधारण उक्त-
साधनान्य-निष्ठत्व वारयति ॥४८॥

इदानीं गुरु सग्रहेण शिष्य प्रति ससृतिहेतु तन्निदान तन्निवृत्त्युपाय
च सकारणमुपदिशति । अज्ञानयोगादिति ।

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव ह्यनात्मबन्धस्तत एव ससृति ।

तयोविवेकोदित-बोधवह्नि अज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम् ॥४९॥

परमात्मनस्तव अज्ञानयोगात् अनाद्यविद्यासबन्धात्, अनात्मबन्ध
अनात्मसु म्थूलतूष्ण-कारणशरीरेष्वात्मत्वबुद्धिः । तत एव जन्मजरामरण-
मुखदुःखजडत्वादि-धर्माध्यासरूपा ससृतिः । तयो आत्मानात्मनो-
विवेकोदितबोधवह्नि विवेक भेदज्ञान तेन उदितां जात बोधवह्नि-
साक्षात्काररूपाम्नि समूल अज्ञानरूपबीजोपेत अज्ञानकार्यं अहंकारादि-
देहान्तबन्ध तत्प्रयोज्य-जन्मजरामरणादिरूप-ससारं च प्रदहेत् प्रवर्षेण
भस्मीवुर्यादित्यर्थः । तथाच ससृतिकारण अनात्मबन्ध, तत्र कारण
तवाज्ञानयोग, तन्निवृत्त्युपाय परमात्मबोध तत्र कारण आत्मानात्म-
विवेक इति सग्रहेणोक्तम् । तेन वेदान्तविचारजन्योत्तमज्ञानस्य ससारदुःख-
नाशकत्वविषये उपपत्तिः प्रदर्शिता आज्ञानिकस्य बन्धस्य ज्ञानादेव
निवृत्तिः नान्यत इति ॥४९॥

इत्थं गुरुमुत्तारविन्द-निर्गलित-वायुसुधास्यन्दानन्दित शिष्य तन्मुख-
बलश-निरगल-निर्गलद्वाक्य-भीयूपपारावारे गाढ मिमक्षु स्वरीय-सकल-
सदेह-भजनाय तं प्रष्टुं विनयेन प्रार्थयते ।

शिष्य उवाच ।

कृपया श्रूयता स्वामिन् प्रश्नीयं श्रियते मया ।

यदुत्तरमहं श्रुत्वा कृतार्थं स्या भवान्मुग्धात् ॥५०॥

एतेन गुरुसन्निधावनिवेद्य प्रश्नो न कृतव्य इति शिष्यधर्मो बाधित ।
यस्य उत्तर यदुत्तर । तत्र प्रश्नोऽयं त्रियते मयत्यनुक्त्वा प्रथमं कृपया
श्रूयतामिति प्राथनोत्तरं तदुक्त्या गुरोः स्वस्मिन् दयानिबृद्धय मानसमादव
क्षिप्रजिज्ञासुत्वं च सूचितम् । भवमुत्वाच्छुत्वेत्यनन स्वस्य अनयशरणत्व
गमितम् ॥५०॥

पृच्छति । कोनामिति ।

को नाम बन्ध कथमेव आगत

कथं प्रतिष्ठास्य कथं विमोक्ष ।

कोसावनात्मा परमं क आत्मा

तयोर्विवेक कथमतदुच्यताम् ॥५१॥

प्रथमं बन्धस्वरूपं पृच्छति कोनाम बन्ध इति तस्मिन् ज्ञाते तन्निवृत्ति
युक्तेन उपायेन मुकुरेति । तत्र कारणं पृच्छति कथमेव आगत इति
तस्य स्थितौ हतुं पृच्छति कथं प्रतिष्ठास्यति अस्य बन्धस्य प्रतिष्ठा चिरका
स्थिति कथं कुत क्व हतुं नति यावत् । विमोक्षं निवृत्ति । गुरुणा
परमात्मनस्तवानात्मबन्ध इत्युक्तत्वात् कोसावनात्मा परम आत्मा क ?
तयोर्विवेकोदितेत्युक्तत्वात् तयोः अनात्मपरमात्मनो विवेक भवग्रह
कथं जायते एतत्सर्व उच्यता दयया विस्तरण उच्यतामिति भाव ।
यद्यपि श्रीचरणसंग्रहोक्त्या परमात्मनो म अज्ञानयोगात् अनात्मबन्ध
इत्युक्त्या कथमेव आगत इति किञ्चिज्ज्ञातमिव तयोर्विवेकोदित
बोधवह्नि रज्ञानकाय समल प्रदहदित्यनन कथं विमोक्ष इत्यपि किञ्चिज्ज्ञात
मिव अथापि बन्ध सद्ब्रह्मान्धवर्णन किञ्चिज्ज्ञातायम्यापि विस्तरण
तन्निराकाक्षनिगयाथ बन्धस्वरूपस्य तत्स्थितिर्हृत्तो आत्मानात्मविवेकस्य
च सुतरामज्ञातत्वात् एतत्सर्व मम्यवज्ञावधित्वा कृताययितव्यं दीन
दीनोऽयं जन इति भाव ॥५१॥

अनया प्रश्नवचन्या पूजज्ञातत्रिवरणशुद्ध्या च ब्रह्मविद्यायामुक्तमाधि
कारिण मत्वा ब्रह्मविचारं चरति तस्य प्रवेशाथ इलाघते । ब्रह्म
विदुत्तमनमहात्मना इलाघित स्वमनोगत सर्व दुःख दूरीकृत्य विचारो
त्वमना एवपर्येण परमात्मानं विचार्य चरति कृताय स्यादिति भाव ।

श्री गुरुवाच ।

श्रीयुतश्चासौ गुरुदत्त श्रीगुरु, “ ऋचस्सामानि यजूषि, सां हि श्रीरमृता सताम् ” इति धृत्या ऋगादीनां शब्दरूपाणामेव अमृतस्यद्रूपत्वे सकलवेदान्तान् तत्प्रतिपाद्यमर्थं च साक्षात्कृतवतो गुरोश्श्रीमत्वे किं वक्तव्यम् ? सूर्यादि-सकल-तेजोभानहेतुभूतब्रह्मतेजसा सम्पन्न इत्यर्थः । तादृशं शिष्यान्तरान्धकारनिरोधकं श्रीगुरुः शिष्येण पृष्टस्य उत्तरमुवाच ।

आदौ तन्मनोविकासार्थं श्लाघते । धन्योसीति ।

धन्योसि कृतकृत्योसि पावित ते कुलं त्वया ।

यदविद्याबन्धमुक्त्या ब्रह्मोभवितुमिच्छसि ॥५२॥

धन्यं धनाहं, “ न खलु धनत्वं जातिं यस्य यदिष्टं तदेव तस्य धनं । तत्तदिव पामराणां आकिञ्चन्यं धनं विदुषाम् ” इत्युक्तरीत्या विद्वद्भिः धनत्वेन सम्मतवैराग्यादिभाग्य-भागसीत्यर्थः । तत्र हेतुः कृतकृत्योसीति, शास्त्रविहित-कर्मानुष्ठानेन शुद्धचित्तोसीत्यर्थः तदभावे ससारे वैराग्या-नुत्पत्तेः । कृतानि कृत्यानि शास्त्रविहितानि येन स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि साध्वनुष्ठाय चित्तं सशोध्य जाततीव्रवैराग्यं भुमुक्षुरसि । त्वया एतादृशेन ते कुलं वशं, सर्वोपि पावितम् पवित्रीकृतं । उक्तं हि “ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वभरा पुष्पवती चतेन । अपार-राज्जित्पुत-सागरेस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेत् ” इति “ स्नातं तेन समस्ततीर्थ-सन्तुलितं सर्वापि दत्तावनी, यज्ञानां च सहस्रमिष्टमविला देवाश्च संपूजिताः । ससाराच्च समुद्रता-स्वपितर-स्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ, यस्य ब्रह्मविचारणे क्षण-मपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ” इति च । यद्यपीदानीं तस्य ज्ञानं न जान, अथापि गुरुपदेन श्रवण-ममनन्तरमेव उत्तमाधिधारित्यान् न जानजानो भवति । “ परिपक्वमते मृच्छतु जनयेदात्मधियं श्रुतेर्वच ” इति माधवीयनाकरविजये श्रीमदाचार्योक्तेः । “ अत्यन्तवैराग्ययुक्तं ममाधि ” इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च । क्षिप्रमेव ब्रह्मविष्ठीनमनसो भूत्वा कुलं भुवं च पावयिष्यतीति भावः । “ न विषयभोगोभाग्यं, योग्यं मनुष्यं जन्तुभाष्यमपि । ब्रह्मेन्द्राद्भूय भाग्यं विपश्येत् वैराग्यम् ” इति वैराग्य-भाग्यवत्त्वेन महापुष्पशालित्रान् इदानीमपि तस्य वसपावयितुमर्ह्येव ।

तत्र हेतु स्पष्टयति यद्यस्मात् वारणात् अविद्याबन्धमुक्त्वा अविद्या-
प्रयोज्याहकारादि-वेदान्तबन्धपरित्यागेन, ब्रह्मीभवितु ब्रह्मास्वरूपेणैव वर्तितु
इच्छसि तस्मादिति अनेन तीव्रवैराग्यानन्तर-काल्पित्तीव्रमुमुक्षा उक्ता ।
एतादृश अस्मिन्नेव जन्मनि पर ब्रह्म साक्षात्कृत्य कुल जगच्च पविन-
यिष्यतीत्यभिप्राय । ननु ब्रह्मीभवितुमित्यत्र “अभूततद्भावे च्चि ”
इत्यनुशासनानुसारेण अभूत पूर्वमस्थित ब्रह्मभाव पञ्चाङ्गविष्यतीति
प्रतीयते, तर्हि ब्रह्मभावस्य आगन्तुकत्वात् तद्रूपस्य मोक्षस्या व्यनित्यत्व-
मिति चेन्न, यद्यपि ब्रह्मैव जीवरूपेण वर्तते इति सर्वदा ब्रह्मभाव इष्ट एव
वर्तते, अथापि इदानीमज्ञातत्वात् अज्ञातत्व-ज्ञानत्ववृत्त-विशेषमाधित्य ब्रह्मी-
भवितुमिति च्चि-प्रत्ययप्रयोग इति मन्तव्यम् । इदानी-मज्ञानवशात् अब्रह्म-
रूपेण ब्रह्मण एव सत स्थितिः, ज्ञानानन्तर तु ब्रह्मात्मनैवावस्थानमित्या-
शयः । एतेन ब्रह्मभावस्या-गन्तुकत्वशका परास्ता ॥५२॥

तत्र प्रथमतः सर्वेषां भवधन्व विमुक्त्यर्थं प्रवृत्तिसिद्धये तस्या विमुक्ते
स्वस्वमानलभ्यत्व लोकानुजिघृक्षया उपदिशति गुरु । तत्र जनाउदासीना
भूत्वा ईश्वरानुग्रहलब्ध जन्म ध्यर्थयित्वा दुःखपरपरा मानुभवजित्यभि-
प्रायेण । ऋणमोचनेति ।

ऋणमोचनकर्तारः पितुस्सन्ति मुतादयः ।

बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कञ्चन ॥५३॥

लोके तावत् पुत्रपौत्रादयः पितुः ऋणमोचनकर्तारः सन्ति । ऋणात्
शास्त्रीयात् लौकिकाद्वा मोचयन्ति पुत्रप्राप्त्या तद्वाक्यानुपालनेन अर्थ-
समर्पणेन वा । बन्धमोचनकर्ता तु जनात्माह्वारादि-वेदान्तबन्धमोचयिता
तु स्वस्मादन्यो न कञ्चन, स्वस्य अन्तःकरणाद्यनात्मनि वर्तमानाध्यास
स्वेनैव निवर्तनीयः नान्यस्तत्र प्रभुरित्यर्थः ॥५३॥

स्वीयतद्विषयकप्रत्यक्षप्रमाणाएव स्वीयतद्विषयक-प्रत्यक्षमनिवर्तक-
त्वात् । यदि पिता मन्दान्यकारे पतिता रज्जु सर्पं मत्वा विभक्तिः, तत्पुत्रः ता
रज्जु साक्षात्पुत्रं तपि पितुः साक्षात्कारमन्तरा ननुद्वयं निवर्तयितुमीष्टः,
तद्वत् स्वानुभवसिद्धो बन्धः स्वैतन्न निवर्तनीयः नान्येतन्त्यमुमर्थं बहुभिर्दुष्टान्तैः
ब्रह्मसत्याचार्या, दृढनिश्चितैतदर्थं सहसा प्रवर्तन्ता जना मन्बन्धमुक्तयः
इति । मस्तकेति ।

मस्तकन्यस्तभारादे द्रुखमन्यैर्निवार्यते ।

क्षुधादिकृतद्रुख तु विना स्वेन न केनचित् ॥५४॥

मस्तके न्यस्त भार यस्य, आदिपदेन शृङ्खलादि-निगडित-
करचरणादि तस्य द्रुख अन्यैर्निवार्यते भाराद्यस्यापनादिना शृङ्खलादि-
मोचनेन वा । क्षुधादिकृतद्रुख स्वेन विना केनचिदन्येन न निवार्यते इत्यर्थः ।
नहान्यस्मिन् पुत्रादी भुजाने वारि पिवति वा पितु क्षुत्पिपासा-निवृत्ति-
दृष्टा ॥५४॥

दृष्टान्तान्तरमाह । पथ्यमिति ।

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।

आरोग्यसिद्धिर्दृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥५५॥

येन रोगिणा पथ्य सेव्यते औषधसेवा च क्रियते तत्सर्ववारोग्यसिद्धि-
दृष्टा । अन्येन पथ्यमौषधसेवा च क्रियते । चेत् अन्यदीयरोगनिवृत्ति-
न दृष्टेत्यर्थः । पथ्यमौषधसेवा चेति द्वयवयवेन दृढतरसाधनचतुष्टय-
संपत्तिं वेदान्तश्रवणं च ज्ञानहेतुरिति व्यजितम् ॥५५॥

वस्तुस्वरूप स्फुटबोधचक्षुषा स्वेनैव वेद्यं न तु पण्डितेन ।

चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषं ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥५६॥

स्फुटं निर्मलं सनायवाचनाम्वदितं यो बोधः श्रवणमनन-
निदिध्यासनजातः साक्षात्कारः तेन वस्तु-स्वरूप आत्मरूपवस्तुयायात्म्य-
परमात्माभिन्नत्वमिति यावत् । स्वेनैव वेद्यं विषयोक्तव्यम् न तु स्वाभिप्तेन
केनचित्पण्डितेन वेद्यं । शुक्लामदेवादयः परं ब्रह्म साक्षात्कृत्यं मुक्ता-
वभूवुः । तेन इतरेषां हि जातमिति भावः । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह
तापवारणाह्लादजनक-चन्द्रम्यस्य निजचक्षुषं ज्ञातव्यम् । अन्यै-
र्ह्येनैव अवगम्यते किम् ? यद्वा चक्षुष्मद्भिरप्यन्यै-
स्वभिन्नैरवगम्यते चेत् एतदीयतापं हरति वा एतमाह्लादयति वा चन्द्रम्यस्य ? तद्वदिदमर्थः
॥५६॥

श्लोकप्रनिर्दिष्टायादिगन्ध-अन्धो मोक्षयितुं शक्नुवानं नानादि-
मिद्वरन्ध्रमित्याह । अधियेति ।

अविद्यानाम-कर्मादिपाशबन्ध विमोचितु ।

पञ्चकनुयाद्विनात्मान कल्पकोटिशतैरपि ॥५७॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरात्तरहतुत्व स्वस्वरूपाज्ञानात् बाह्येषु काम तत्
कर्मणि प्रवृत्ति नहि लब्धमाक्षात्कारा किञ्चित्कामयते कृतात्मनस्त्वहैव
सर्वे प्रविशेयन्ति कामा रसाप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तत इत्यादि
श्रुतिस्मृतिभ्यः । कामाभावे कम कुत ? यद्यद्वि कुरुत जन्तु तत्तत्त्वा
मस्य चेष्टित इति स्मृतः । तथाच अज्ञानायाधमाधग रूपाशप्रयुक्ता
बन्ध अनात्ममाध्यास विमोचित आत्ममाक्षात्कारेण विना यवन कल्प
कोटिशतैरपि कल्पात् कोटय तेषां शतानि तैरपि आत्मान विना कोया
शक्नुयादित्यर्थः । अतीतानन्तरश्लोकोक्तरीत्या स्वस्वरूपस्य स्वेनैव
माक्षात्कृतव्यन्यात् न विना अज्ञानानिवृत्तौ कामकर्मादि नैव निवृत्तिरिति
भावः । आदिपदेन जन्मजरामरणमुख दुःखादिपरिग्रहः ॥५७॥

इदानीं वदतु शास्त्राणि इत्यनोक्तरीत्या गुरुशिष्यसंवाद
रूपस्मिन् अत्र तमेव विदित्वा तिमुर्युमति नाय पन्था विद्यतेऽन्यायः
ज्ञानादेव तु वैचल्यम इत्यादिश्रुत्यनुसारण ब्रह्मात्मैकत्वबोधव्यति
रिक्तस्य मोक्षहेतुत्वं व्यासघतिः । न योगनतिः ।

न योगेन न सारयन कर्मणा नो न विद्यया ।

ब्रह्मात्मैकत्वबोधन मोक्षस्तिष्यति नान्यथा ॥५८॥

मोक्ष ब्रह्मस्वरूपावस्थान-लक्षणमोक्ष ब्रह्मात्मैकत्वबोधन ब्रह्म
न आत्मा न ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्वमभेद तद्वबोध तत्माक्षात्कार तेन
सिध्यति अभिव्यज्यते ॥ नायथा अन्यत्र प्रकारेण न सिध्यतीत्यर्थः ।
तदेव विशदयति योगन मोक्षो न सिध्यति योगशास्त्रज्ञानज्ञानन भेद
विषयण चित्तवृत्तिनिरोध रूपयोगन वा मोक्षो न भवतीत्यर्थः । एवं
सारयन कपिलमहर्षिप्रणीत सारयशास्त्रज्ञानज्ञानन वा नानात्मविषयण
मोक्षो न सिध्यति । कर्मणा पूर्वकाण्डविहित-यज्ञादिभ्यः न सिध्यति ।
न विद्ययति उपनिषद्विहितयापि विद्यया मणुषोपासनया वैचल्यरूपमोक्षो न
सिध्यतीति । तत्र योगसारय शास्त्रज्ञानज्ञानस्य भेदविषयत्वात् यदाह
वैष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुक्षे । अथ तस्य भय भवति इति अभयप्रापकत्व

मेव नास्ति । “ नास्त्यकृत कृतेन, अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेन ” इत्यादि-
श्रुतिभ्य नित्यमोक्षाभिव्यञ्जकत्वं कर्मण नास्त्योत्पन्नवगम्यते । नित्यत्व
च मोक्षस्य “ न स पुनरावर्तते ” इति श्रुत्यावगम्यते, स ब्रह्मलोके गत
सगुणोपासक पुरुष पुनर्नावर्तते न सत्तारोभवति, जन्मभाङ्गं भवतीत्यर्थः ।
तत्र कारण मुक्तत्वमेव । तच्च ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमेव । तथाच ब्रह्मण
“ यो वै भूमा तदमृत ” “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ नित्यो नित्याना ”
इत्यादिश्रुतिशतेभ्य नित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् तत्स्वरूपमोक्षस्यापि
नित्यत्वम् । उक्तं च शास्त्रान्तिमाधिकरणभाष्ये “ सम्यग्दर्शनं-विध्वस्त-
तमसा तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव
हि सगुणशरणानामपि अनावृत्तिसिद्धिरिति ” । तेन ब्रह्मलोकगतता
तत्रैव कृताक्षात्काराणां बंधत्वरूपमोक्षः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानं प्रविशन्ति परं पदम् । इत्यादिश्रुतिस्मृत्योवगम्यते ।
तत्र परामृतात् वेदान्तविचारजनितोलूटज्ञानात् इत्यर्थः । कृतात्मानं
कृतात्मसाक्षात्कारा इत्यर्थः । यथा वण्ठगतमेव चामीकरं वयवादिना
तिरोहितं अन्विष्यान्विष्य ध्रान्तं आप्तवाक्येन, वर्तते विष्णाप्रैव तव वण्ठे
बुद्धो वा भ्राम्यति भवान् इत्यनेन बोधितं अप्राप्तमिव प्राप्नोति स्थितस्यैव
चामीकरस्य अभिव्यञ्जकं तदाप्तवाक्यजन्यज्ञानं, एव मिदस्यैव ब्रह्मभाव-
रूपमोक्षस्य अभिव्यञ्जकं तत्त्वमसीत्यादि-गुरुपदिश्यमान-महावाक्यजन्य-
साक्षात्कार इति न ज्ञानजन्यत्वमवा तत्र कार्यम् । यथा पूर्वमेव कीन्तेय-
स्सप्रपि वणं धान्यात्प्रभृति राधया पोषितत्वात् स्वात्मानं राधेयं मन्वानं
धृन्नीवाक्यादात्मानं कीन्तेयं मेने । न तावता तेन कीन्तेयत्वं नूतनमलम्भि ।
अपितु पूर्वमज्ञातं धृन्नीवाक्याज्ज्ञातम् । एव प्रवृत्तेषु वेदिन्यम् । यथावा
धीरामेण आत्मानं मानुषं मन्ये राम इत्याद्यनुगारेण स्वान्मानं मनुष्यं
मन्यत एव शृगो यराहृस्त्व इत्यादिपरमेष्ठिवाक्यं महाविष्णुरेव त्वमिति
बोधितेन स्वस्वरूपं ज्ञानं न तत्र अविद्यमानं महाविष्णुत्रयागतं अपितु
मितमभिव्यजितं तद्वत्त्वमिति ज्ञेयम् । तस्मान् उत्पाद्याप्य-सम्प्राप्यविचारिणां
अन्यतमस्य कर्मणस्तत्र दृष्टं, यथा स्वर्गस्य यागोन्माद्यस्य, मरुद्गनि-
रूपवेदस्य अध्ययनाप्यस्य, घोरोणा प्रोभापादि-मन्त्रान्मन्त्रार्थं, अर-
पानादिभिः कृतुप्यगपादनद्वारा विचार्येत्येताः । तत्र निश्चयान् नोन्माद्य-

मोक्षस्य, आत्मस्वरूपत्वादेनाप्यत्व, नित्यगुद्ध-ग्रहस्वरूपत्वात् न सस्वार्थत्व,
निर्विकारग्रहस्वरूपत्वात् न विकार्यत्वम् । एतत् समन्वय-सुखभाष्ये
विस्तरेणोपपादितं भगवत्पादै । अतः कर्मफलत्वव्यापकोत्पाद्यत्वाद्यन्तम-
धर्माभावात् कर्मणा नो मिध्यतीत्यर्थः । विद्या चाविद्या च, विद्या
तदारोहति, इत्यादी विद्याशब्दस्य उपासनापरत्व सिध्यति । अतः
विद्यापदस्य आत्मविद्याप्यतिरिक्तापरविद्याशब्दः । तयाग्रहस्वरूपावस्थान-
लक्षणमोक्ष न साक्षात्सिध्यतीत्यर्थः ॥५८॥

ग्रहान्मकत्वबोधनैव मोक्ष सिध्यति नान्यथत्यमुमर्थं दृष्टान्तेन
विशदयति । वीणाया इति ।

वीणाया रूपसौंदर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।

प्रजारजनमानं तत्र साम्राज्याय कल्पते ॥५९॥

रजनाद्राजा 'राजा प्रवृत्तिरजनात्' इत्युक्तानुसारेण कश्चिद्वैणिक
रूपेण जनमनोहरा कश्चिद्वीणामादाय तत्तन्त्री मूढु वादयति चेत् यद्यपि
रज्यन्ते प्रजा सुदरवीणादशनेन सौष्ठवापत-तत्तन्त्रीवादनेन च । अथापि
तद्वजनं न वैणिकस्य साम्राज्याय सम्राड्भावाय कल्पते । तद्वदार्त्तमैक्यबोधेन
विना योगशास्त्रादिजन्यज्ञानं वा कर्म वा उपासनं वा न साक्षात्फलं कल्पय
कल्पत इति भावः । वीणाया रूपसौंदर्यं सदररूपवत्त्वमिति यावत् । तन्त्या
वादने सौष्ठवं वैणिकनिष्ठ-प्रजारजनमानं तत् न साम्राज्याय कल्पत
इत्यर्थः ॥५९॥

केवलं शब्दश्रवणमानेन मनोरजकविषये कथयित्वा अर्थतोपि ये
मनो रजयन्ति तेषामपि पूर्वोक्तज्ञानाभावे नैव मुक्तिरित्याह । वाग्वैखरीति ।

वाग्वैखरी शब्दशरी शास्त्रव्याख्यानकोशलम् ।

वैदुष्यं विदुषातद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥६०॥

वाग्वैखरी मरुत्पदयन्धविशिष्टा वाक्, शब्दशरी निरर्गलनिर्गन्ती
वाक् वागप्रयोगचानुर्यं शब्दप्रवाहः, शास्त्रव्याख्यानवौशलः शास्त्रस्य
व्याख्यानं "पदच्छेदं पदार्थोक्तिं विग्रहो वाक्ययोजना, आक्षेपस्य समाधानं
व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्" इत्युक्तरीत्या शास्त्रार्थवचने कोशलं, प्रावीण्यम् ।

एतादृशं विदुषा वैदुष्यमपि, तद्वत् वीणावादनादिवत् भुक्तये प्रतिष्ठा-
सपादनादिद्वारा भवति । मुक्तये तु न भवति । तत्र पूर्वोक्तसाक्षात्कार एव
कारणम् इति भावः ॥६०॥

ननु तात्कालिकमुखजनकं वैशिक-कौशलं क्व, श्रवणानन्तरमपि
सम्पगतं प्रविश्य आनन्दहेतुभूतं विदुषा वैदुष्यं क्व, अतस्तस्य तद्वदिति
वैशिककौशलसाम्यं न वक्तव्यमिति चेत्, अस्त्वेव तत्रान्तरं, अद्यापि
आत्मतत्त्वसाक्षात्काराभावे शास्त्राध्ययनं तज्जन्यवीर्यं वा यथोक्तफल-
वन्नभवतीत्याह अविज्ञात इति ।

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।

विज्ञातेपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥६१॥

परे कालत्रयावाध्यत्वेन स्वयंप्रकाशानन्दरूपत्वेन च मिथ्याभूत-
जडदुःखादि-रूप-देहादिमायान्त-सफल-कार्यकारणापेक्षया उत्कृष्टे, तस्य
सर्वस्याधिष्ठानभूते तत्त्वे निर्गुणे ब्रह्मणि, अविज्ञाते असाक्षात्कृते सति,
शास्त्राधीतिस्तु अर्थविचारपर्यन्तवेदान्ताध्ययनमपि निष्फला । यदर्थं
विचारं शास्त्रविहितं तस्यालाभे निष्फलत्वं तत्र तत्फललाभपर्यन्तं
यथोक्तफलशून्यत्वरूपं सिद्धमयेति भावः । जन्मातरुतमाधनवशात्
गर्भस्थेनापि यामदेवेनेव परे तत्त्वे विज्ञाते साक्षात्कृतेपि अनन्तरं फलम्यं
निष्पन्नत्वान् शास्त्राध्ययनादिव न कार्यमिति भावः ॥६१॥

यथा महारण्यं प्रविष्टं पुरुषं दिशमज्ज्ञात्वा भ्राम्यति मुधा तथा
वेदजालजालात्मक-शास्त्रस्यापि विक्षेपहेतुत्वात् तन्निष्ठत्वमपि परित्यज्य
परमात्मसाक्षात्कारवतो देशिकान् आत्मयायात्म्यं साक्षात्कर्तव्यमित्याह ।
शब्दजालमिति ।

शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम् ।

अतः प्रयत्नात् ज्ञातव्यं तत्त्वज्ञातत्त्वमात्मनः ॥६२॥

उपनिषद्रूप-शास्त्रादेव आचार्योपदेशा-तत्त्वस्य ज्ञानव्यत्ययेपि शास्त्र-
कोशत्रयो नाश्रयणीयं तद्व्यसनाया अपि ज्ञानप्रतिपत्त्यपत्त्यान् ।
"श्लोकवान्नया जन्तो शास्त्रयामनयापि च । देवयामनया ज्ञानं यथावद्वैद्य-
जायते" इति वक्ष्यमाणमिति भावः ॥६२॥

ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं नान्यदित्याह । अज्ञानेति ।

अज्ञानसर्पदण्डस्य ब्रह्मज्ञानौषधं विना ।

किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रैः किमौषधैः ॥६३॥

अज्ञानमेव सर्प अत्यन्तानर्थकरत्वात्, तेन दण्डस्य आवृत्तिविक्षेपाभ्यां प्रापितमोहस्य, ब्रह्मज्ञानमेवौषधं ब्रह्मज्ञानौषधं तेन विना, वेदैः ऋगादि-वेदैः, शास्त्रैः व्याकरणादिशास्त्रैश्च किमु प्रयोजनं । मन्त्रैः सप्तकोटिभिः किमु । औषधं सर्जोविन्यादिमूलिकाभिर्वा किमु फलं तेषां मध्ये केपामपि अज्ञानसर्पदण्ड-प्रयोज्यमोहनिवर्तकत्वाभावादिति भावः ॥६३॥

शब्दमात्रस्य मोहाहेतुत्वं दृष्टान्तेनाह । न गच्छतीति ।

न गच्छति विना पानं व्याधिरौषध-शब्दतः ।

विनापरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्देन मुच्यते ॥६४॥

व्याधिः रोगः पानं विना औषधपानं विना, तद्विषयात् औषधं औषधमिति शब्दोच्चारणात् न गच्छति न निवर्तते तद्वत् अपरोक्षानुभव आत्मसाक्षात्कारं विना क्वलमुपनिषद्वद्वै ब्रह्मशब्दे न मुच्यते, निवृत्तबन्धो न भवतीत्यर्थः ॥६४॥

तमेवार्थं तत्त्वज्ञानपरमकारण-वशतद्वा भग्यन्तरेणाह । अकृत्वेत्यादिना ।

अकृत्वा दृश्यविलयं अज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः ।

बाह्यशब्दे कुतो मुक्तिरुक्तिमानफलैर्नृणाम् ॥६५॥

दृश्यविलयः दृश्यस्य शब्दाजन्यवृत्तिविषयस्य चिद्विषयस्य वा, तेन दृश्य-श्रृगादे ब्रह्मणश्च वारणं अज्ञानान्तरस्य जडस्य सत्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य, विलयं ब्रह्मणि प्रयत्नापनं अकृत्वा, आत्मनः तत्त्वमज्ञात्वा सजातीय-विजातीय स्वगतभेदरहितमर्वाधिष्ठान-सत्य-स्वयंप्रकाशानन्दरूपतामज्ञात्वा उक्तिमाशय्य उच्चारणमाश्रयप्रयोजनं बाह्यशब्दे आन्तरानुभवं विना उच्चार्यमाणे अहं ब्रह्मास्मीत्यादिशब्दे नृणां मुक्तिं कुत नैव सम्भवतीत्यर्थः । शिवाब्द निषेधार्थः ॥६५॥

एतेन आत्मतत्त्वज्ञाने समस्तदृश्य-प्रविलापनपुरस्तर ब्रह्मात्राव-
शेषेण परमकारणमित्युक्त व्यतिरेकमुखेन अकृत्वेति, दृश्यप्रविलापने तत्त्व-
ज्ञाने नान्यथेति । एव तत्त्वज्ञाने मुक्ति नापरथेति च, मुक्तिहेतुत्व
ज्ञानस्य व्यतिरेकमुखेन कथितम् । तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह । अकृत्वेति ।

अकृत्वा शत्रुसंहार अगत्वाखिलभूश्रिय ।

राजाहमिति शब्दाश्रो राजा भवितुमर्हति ॥६६॥

स्वकीयराज्यभोगप्रतिबन्धकानां शत्रूणां विलयमकृत्वा अखिल-
भूश्रिय समस्तपृथ्वीसपद, अगत्वा अप्राप्य, केवलमह राजेशब्दात् नो
राजा भवितुमर्हति राजा भवितु नो अर्हतीत्यन्वयः । राजत्वे सकलशत्रु-
विलयपुरस्तर समस्तभूधौप्राप्ति यथा कारणमेव सकलदृश्य-प्रविलापन-
पुरस्तर आत्मतत्त्वज्ञान मुक्तावपीति भावः ॥६६॥

केवलवाह्यशब्दं न मुक्ति अतः प्रयत्नात् तत्त्वज्ञात् आत्मन तत्त्व
ज्ञातव्यमित्यमुमर्थं सदृष्टान्तं विस्तरेण कथयति । आप्तोक्तिमिति ।

आप्तोक्तिं खननं तथोपरिशिलापाकर्षणं स्वीकृतिं,

निक्षेपं समपेक्षते न हि बहिः शब्दैस्तु निर्गच्छति ।

तद्बद्धब्रह्म-विदोपदेश-मनसध्यानादिभिर्लभ्यते,

मायाकार्य-तिरोहितं स्वममलं तत्त्वं न दुर्युक्तिभिः ॥६७॥

लोके तावत् भूमेरन्तस्थायितं निक्षेपं हिरण्यादिनिधिं, प्राप्त-
व्यश्चेत् तं दृष्टवता वा, अजनविशेषादिना तं विज्ञाय सत्यं कथयता वा
आप्तानां उक्तिं श्रुत्वा भुवः पतित्वा, तत्र निधेरुपरि वर्तमानाच्छादक-
शिलाया अपकर्षणं अपसारणं कृत्वा प्राप्तव्यम् । न तु निक्षेपं निक्षेप इति
शब्दं बहिः निर्गच्छति । तदिदमुक्तं यन्निक्षेपं हिरण्यादिनिधिं स्वफले
आधेये आप्तोक्तिं खननं भुवः तथा उपरिशिलापाकर्षणं तदनन्तरं स्वस्य
स्वीकृतिं स्वीकारं च समपेक्षते, नेहिःशब्दैस्तु न निर्गच्छति, तु-शब्दोव-
धारणे नैव निर्गच्छतीति हि लोके प्रसिद्धम् । तद्बद्धं शिलया भूम्या च आश्रित-
माणनिधिरिव, स्व स्वकीयं अमलं स्वतःशुद्धं तत्त्वं यथात्म्यं ब्रह्मेति यावन्,
मायाकार्यतिरोहितं मायया अज्ञानेन तत्पार्येदं च अहंकारादिदेहान्तरं बोधो,

तिरोहित प्रतिवद्धस्फुटमान ब्रह्मविदोपदेश मनन ध्यानादिभि लभ्यते आ
समन्तादुपदेश ओपदेश ब्रह्मविद आपदेश ब्रह्मविदोपदेश । यद्वा ब्रह्म
विदेति व्यस्त पद तृतीयान्त तेन उपदेश तत्कतक्त्व लभ्यत । ब्रह्म
वित्कतुकोपदेश श्रवण मनन युक्तिनिरनुचित न ध्यान निदिध्यासन आदि
पदेन निर्विकल्पकसमाधि परिग्रह । तलभ्यते साक्षात्तिरयते । अत्र ब्रह्म
लाभ साक्षात्कार स्वानववात अयादश लाभासभवात् । कण्ठचामी-
करादिद्व्यलभम्भ्यः सवनाप्यवमव वक्तव्यत्वात् । न द्रुपक्तिभिलभ्यते
नपा तर्केण मतिरापनया इति श्रुते । श्रुत्यनुसारिण्य युक्तयस्तु
अभ्युपेयत एव । पण्डितो मधावी गाधारानवोपसपद्यत इति
श्रुत्येव सतकस्याभ्युपेतत्वात् । दशयति किल श्रुतिरेव महामत्स्यादि
दृष्टातेन असत्त्वमाना सपुत्तो प्रपञ्चपरित्यागन सदात्मना गपक्ते
निष्प्रपञ्चसदात्मत्व कायकारणानयत्वयायन मत्पिण्डादिदृष्टात् एक
विज्ञानन रावविज्ञान प्रपञ्चस्य ब्रह्माव्यतिरेकः ऊणनाम्यादिदृष्टात्
अभिरतिमितोपादानत्र तस्करदृष्टान्तेन मयानिसयम्यमुक्ति मिथ्याभि
राघस्य वध इत्यादियुक्तिजात । अत उक्त द्रुपक्तिनिरिति ॥६७॥

तस्मात्सवप्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय ।

स्वेनव यत्न वतव्या रोगादेरिव पण्डितै ॥६८॥

तस्मादिति । यस्मादेव स्वीयवध अयन निवतचित्तु न शक्यते
स्वेनापि साधनचतुष्टय रागतिमता गुरुमुपसद्य तमुलत वेदान्तान
श्रुत्वा तदथ मत्वा निदिध्यास्य निर्विकल्पकनिष्ठया ब्रह्मतत्त्व स्फुटमवगम्य
मोक्तव्य न कथल बाह्यशब्दादिभि मुक्ति सिध्यति तस्मादित्यथ ।
सवप्रयत्नउक्तश्रवणादिरुपप्रयत्नन भववन्धविमुक्तय सासारिकाविद्यादि दृ
देहातव धनिवतय स्वरेव य तावत वधमनुभवन्ति तस्मदेव पण्डित
बुद्धिमद्भि रोगादे रोगक्षुत्पिपासादे विमुक्तय यथा अगदस्वीकारान्मय
हारजरूपानादिक स्वय नियते एव यत्न क्तव्य । विवेकादिसाधन
चतुष्टय स्थिरतम सपाद्य सदगुरुरूपमदनीय इति भाव । अत्र सव
प्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय यत्न क्तव्य इति द्विवारमुक्तत्वात् एवमर्थो
युक्त इति भाति ॥६८॥

एव तीव्रमुमुक्षावन्त शिष्य प्रशस्य तदीय-प्रश्न श्लाघते ।
यस्त्वयेति ।

यस्त्वयाद्य कृत प्रश्नो वरीयान् शास्त्रसम्मत ।

सूत्रप्राप्तो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभि ॥६९॥

न केवल तीव्रमुमुक्षया उत्तमाधिकारित्व ते, अपितु मुमुक्षु-
ज्ञेयान्यूनानतिरिक्तविषयान् श्लोडीकृत्य यदप्राप्तीर्मां, तेनापि मेधावित्त्व-
विद्वत्त्वोहापोहविचक्षणत्वाद्वि-धर्ममण्डितस्त्व मुमुक्षूणा सर्वेषा ज्ञातव्य-
मार्ग-दर्शकोसीति महात्मना गुरुणा श्लाघित भक्तिश्रद्धाभारितमना
क्षिप्रमुक्त गृह्णातीत्यभिप्रायेण " यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे
तथा गुरो । तस्यैते कथिताह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन " इति श्रुते ॥
अद्य इदानी, य प्रश्न को नाम बन्धइत्यादिरूप कृत स वरीयान्
अत्यन्त वर । तत्र हेतुमाह शास्त्रविन्मत, ये तावन् अत्यन्त शास्त्रविद
तैरेवैव प्रष्टुं शक्यत इति भाव । तत्र हेतुमाह सूत्रप्राप्त इति बन्धमोचक-
साक्षात्कारार्थं यावत्प्रष्टव्य सर्वस्यात्रैव पृष्टत्वात् अल्पाक्षरेण सगृहीतेन
शब्देन । शब्दस्तु अल्पाक्षर ज्ञेयार्थस्तर्वापि अत्र निगूढ इति वदन्
सूत्रप्राप्तव विषययति निगूढार्थ इति । एतत्प्रकरणग्रन्थस्य उत्तरस्य
सर्वस्यापि एतदुत्तररूपत्वात् प्रतिपादनीयार्थस्तर्वाप्यत्र बुद्धिमता शिष्येण
उपक्षिप्त इति भाव । अत एव मुमुक्षुभि ज्ञातव्य, आत्मानात्म-विवेकज्ञ-
साक्षात्कारेण हि सहेतुक-बन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष उक्त अज्ञानयोगा-
दित्यादिना गुरुणा । सहसा गुरुक्ति विज्ञाय प्रष्टव्याशस्य सर्वस्याप्यनव-
शेष अनतिरेकेण पृष्टत्वात् मेधावित्त्वादिक शिष्यस्य सम्यगवगम्य
गुरुस्त नितरा श्लाघयामास ॥६९॥

एव महात्मना श्लाघित स्वात्मानबन्धन्य गन्वान शिष्य स्वोक्तार्थ-
प्रहणाद्यर्थ अवधापयति । शृणुष्वावहित इति ।

शृणुष्वावहितो विद्वन् यन्मया समुदीर्यते ।

तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यते ॥७०॥

हे विद्वन् । मेधावित्त्वाद्युक्तात्म-विद्याधिवारविशिष्ट, मया
यत्समुदीर्यते सप्रहणे विस्तरेण च सम्यग्ज्ञानाय यदुच्यते, तत् अवहित

विषयान्तरमनस्सचाररहित, श्रद्धया शृणुष्व । एतच्छ्रवणात् यथाविधि
मदुक्तवाक्यश्रवणात् सद्यः श्रवणसमनन्तरमेव, आत्मानं साक्षात्कृत्य भव-
बन्धात् ससारबन्धात् कर्तृत्वभोक्तृत्व-जन्मजरामरणादि-रूपबन्धा-
द्विमोक्षपक्षे नितरां मुच्यसे इत्यर्थः ॥७०॥

इदानीं तदीयप्रश्नानुसारेण तेन जिज्ञासितमर्थं विदक्षुः प्रथमतः कथं
विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह । ननु “को नाम बन्धः कथमेव आगतः,
कथं प्रतिष्ठास्य” इति प्रथमतः कृतप्रश्नत्रयस्य उत्तरमनुकृत्या तुरीयस्य
कथं विमोक्ष इत्यस्य उत्तरकथनमनुचितमिति चेन्न, नह्यल्पतमग्निना
दह्यमाने गृहे क्षिप्रं जलसेकादिना अग्निशान्तिमकृत्वा बुद्धानि पतितः,
कथं पतितः, इति विचारणेन कालयापनं युक्तं तथामिति निरवग्रेयं
गृहस्य दह्यमानत्वात् । तथा सर्वैरप्यज्ञानिभिः सामाग्निकबन्धं अनुभूयत
एव तीव्रं, तन्निरासे सहसा यत्न आस्थेय इत्याभिप्रायेण ज्ञातव्यान्मयं
मध्ये “अगन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यं अल्पज्ञः कालो वहवश्च विघ्ना ।
यत्सारभूतं तदुपायितव्यं हसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम्” इत्याभियुक्तोक्त्या
सारभूतमज्ञं गुरुगदाबाहं मोक्षस्येत्यादिना, क्षिप्रं मोक्षहेतुं विज्ञाय
तत्लाभेन सहसा बन्धान्मुक्तं नित्यानन्दमनुभवतिवत्यभिप्रायेण । विच-
आत्मानात्मज्ञानं विना बन्धस्वरूपस्य वक्ष्यमाणस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च,
तत्सर्वं पश्चाद्दृश्यामीति-धिया च प्रथमं कथं विमोक्ष इत्यस्य उत्तरमाह ।
मोक्षस्येत्यादिना ।

मोक्षस्य हेतुं प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्य-वस्तुषु ।
ततश्चामश्चापि ‘दमस्ति तिक्षा न्यासः प्रसक्ताखिलकर्मणा
भूयम् ॥७१॥

स्फुटः ।

ततश्च श्रुतिस्तन्मननं सतत्यध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुने ।
ततोऽविकल्पं परमेत्यं विद्वान् इहैव निर्वाणमुसं समृच्छति ॥७२॥

अनित्यवस्तुषु देहादिभूतपर्यन्तेषु अन्यन्तं वैराग्यं मोक्षाय प्रथमो
हेतुर्निगद्यते, बहुतरविक्षेप-हेतुभूतासाधून्यस्यैव मनसः स्वलक्ष्ये नियता-

वस्वरूप-शमादेः सम्भवात् । तत्तत्समश्च उक्तलक्षण । चशब्द उक्त-
समुच्चायक । अत्र सर्वेषामपि वैराग्यादीनां ज्ञानकालेऽप्यावश्यकत्वात्
अन्तरगतत्वात् पूर्वापरभावसत्त्वेऽपि कुलालपितृवत् अन्यथासिद्धिशक्ता न
कार्या अतः चशब्देन अपिशब्देन च समुच्चयः कथ्यते । तथा दमः तितिक्षा
प्रसक्तखिलकर्मणा वर्णाश्रमविहितत्वेन प्रसक्तानां प्राप्तानां अखिलानां
सर्वेषां कर्मणा वैराग्योत्पत्तिपर्यन्तं अनुष्ठेयत्वात्, उत्पन्ने च तोन्नवैराग्ये
भूय न्यासः, स्वरूपतोऽपि परित्यागः, पूर्वं चित्तशुद्ध्यपरपर्यायवैराग्यार्थं
फलमनभिसंश्रय ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मणामनुष्ठानं इदानीं फलस्य निष्पन्न-
त्वात् सुतरां तेषां परित्याग इति भावः । ततः सर्वकर्म-सन्त्यासानन्तरं,
श्रुतिः अर्थतः गुरुमुखात् वेदान्तवाक्यश्रवणं, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णयानुकूल-
व्यापारः, तन्मनसः श्रुतार्थस्य दाढ्याय उपपत्तिमिद्विचिन्तनं । ततः
असम्भावना-संशयभावनयोः ध्वणमननाभ्यां निरस्तयोः सतत्वध्यानं
परमार्थतत्त्वस्य ध्यानं, तदपि चिरं कर्तव्यं अनात्मस्वात्मत्व-वासनायां
अनादिकालप्रवृत्तायां निरासार्थं, चिरं क्रियमाणमपि यदि विच्छिद्यं विच्छिद्यं
निर्यतं विच्छेदकालिकं वृत्तिमिदं आत्मवृत्तेरभिभूयमानत्वात् निदिध्यासन-
मेव न सिध्येत्, अतः नित्यनिरतरमित्युक्तं । तेन स तु दीर्घकाल-
नैरतय-सत्त्वासेवितो दृढभूमिः " इति योगसूत्रोक्तरीत्या दिवसैर्वा
मासैर्वा निदिध्यासनं सिध्यतीति न वाद्येत् । तदा विद्यमानाश्चत्वार एव
वेदाः तानध्येत् गतस्य माणवकस्य पञ्च दिवसा अतीता नाद्याप्यसौ
समागत इति मण्डवचनानुसारं ध्याता स्यात् । अपि तु तवत्सरं जन्मभिर्वा
आदरपूर्वकं सद्यः सेवितव्यमिति चिरं, नित्यनिरतरं इति विशेषणं
" अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं " इति स्मृतेः । नित्यं अविच्छेदेन
बहुकालपर्यन्तं निदिध्यासनं सिध्यति चेत् इहैव जन्मनि ततः परिपक्वाग्निदि-
ध्यासनात् अविकल्प-निर्विकल्पक-समाधिः, परं सविकल्पवात्परं उत्कृष्टं
एतत् प्राप्य विद्वान् आत्मसाक्षात्कारवान्, निर्वाणसुखं मुक्तिसौख्यं,
समुच्छतिं निर्गलमनुभवतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षं प्राप्तुं वक्तव्यं सगृहेणोक्त्वा, विद्वानिहैव
निर्वाणसुखं समुच्छतीत्युक्त्या धनीं मुखीत्यादौ यथा धनप्रयोज्यत्वं सुखे
भासते " उद्देश्यविधेयभावस्थले असति बाधके उद्देश्यतावच्छेदक-

प्रयोज्यत्व विधेये भासते " इति लोकसिद्धत्वात् विद्वद्विधेयपणभूत विद्या-
प्रयोज्यत्वस्य निर्वाणमुखे भातत्वेन तस्याश्च विद्याया आत्मानात्मविवेचन-
जन्यत्वेन तदादौ विवक्ष्यते । यद्वोद्वयमिति ।

यद्वोद्वय तवेदानीमात्मानात्म-विवेचनम् ।

तदुच्यते मया सम्यक्छुत्वात्मन्यवधारय ॥७३॥

एतेन बोधायनात्मा परमं क आत्मा " इति प्रश्नोप्युत्तरितो
भवति । तव इदानीं मोक्षहेतु ज्ञानबोधात्प्राक् तदुक्तत्वेन आत्मानात्म-
विवेचनं अयमात्मा अयमात्मा इति मदज्ञानानुकूलव्यापार बोद्धव्य
ज्ञातव्यं, तत्तस्मात्कारणात् मया सम्यक्स उच्यते । तं श्रुत्वा आत्मनि
मनसि अवधारय निश्चिन्नुहीत्यर्थं ॥७३॥

तत्र अनात्मद्वारैव आत्मन ज्ञातव्यत्वेन अनात्मन म्यत्वेन प्रथम
ज्ञात शक्यत्वेन तस्मिन् ज्ञाते सूक्ष्मस्याप्यात्मन ज्ञानं मुलभं भवतीति
प्रथमतोनात्मनो निरूपयति अथ ते सप्रवक्ष्यामि' इत्यतः । तत्रादौ सकल-
बुद्धिगम्य स्थूलशरीरं निरूपयति अहतया विस्पष्ट-व्यवहारगम्यत्वात् ।
मज्जेत्यादिना ।

मज्जास्थिमद पल-रक्तचर्म-त्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोद्वक्षो-भुजपृष्ठ-मस्तकै-रगैरुपागै-रुपयुक्तमतत् ॥७४॥
अहं ममेति प्रथित शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीयैते बुधैः ॥

अग्नितस्य स्थूलमध्यम-सूक्ष्मात्मना परिणममानस्य इति सवनं
ज्ञेयम् । तेजसो पृतादे मध्यमो भाग मज्जा, तस्य स्वविष्टो भाग अम्बि,
तस्य पूर्वपरिणाम मेद, पल मास, अग्नितस्य अन्नस्य मध्यमो भाग, रक्तं
लोलित पीताना अपा मध्यमो भाग चर्मं स्थूलावरणं त्वक् सूक्ष्मावरणं,
आन्तराद्यातून् नाड्यादीन् सप्तावरणानि आवृण्वन्ति । तत्र अन्तर्बहि-
र्भविनं स्थूलसूक्ष्मविभागो ज्ञेयः । मज्जेत्यादि येषां आह्वयं धातूनां तै
सप्तभिः धातुभिः अन्वितं युक्तं । पडगान्याह पादेत्यादिना, स्पष्टम् ।
पादोद्वक्षोभुजपृष्ठं मस्तकैरगै इदं हस्तस्याप्युपलक्षणम् । उपागै गुल्फ-
जानुजपादिभिः उपयुक्तं सहितं, एतत् प्रत्यक्षमिदम् । अहं गच्छामि

तिष्ठामि लघयामि गृह्णामीत्यादि-व्यवहारेण अहतास्पदमम पाद हस्त मस्तक शरीरमिति प्रथित प्रसिद्धम् शरीर, अनेकविधदोषाश्रयत्वेपि अतिप्रेमास्पदत्वेन मोहास्पद आत्मत्वभ्रमस्याश्रय विषय, स्थूलमिति बुध्-
रीर्यते । अस्य अनेकपदार्थसघातरूपत्वात् सहताना स्तभट्टादिरूपेण वर्तमानाना गृहादीना यथा स्वाम्यर्थेत्वं, एव परार्थत्वमिति ज्ञापयितुं मञ्जरास्थीत्याद्युक्तम् । एतेन आत्मभिन्नत्व उक्तप्रायम् । आत्मन एव स्वामित्वात् तदर्थत्वाच्छरीरस्य ॥७४३॥

अनित्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्व तस्य नास्तीति वक्तुम् तस्य कारणान्याह । नभइत्यादिना ।

नभोनभस्वद्दहनाबुभूमय सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ॥७५॥

परस्परार्शेमिलितान भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतव ॥

नभश्च नभस्वारच दहनश्च अम्बु च भूमिश्च नभोनभस्वद्दहनाबु-
भूमय । नभ गगन नभस्वान् वायु, दहनोग्नि, अत्रु जल, भूमि पृथ्वी,
इदं भूतपञ्चक जायमान सूक्ष्म जायते पश्चात् स्रष्टृया देवतया तासां
त्रिवृत त्रिवृत एकैका करवाणीति सकल्पवशात् एकैकं भूत पचीर्यते ।
तैत्तिरीयकश्रुत्यनुसारेण आकाशवाय्वो छान्दोग्ये तेजस प्रथममुपसहृतं व्य-
त्वात् त्रिवृत्करणस्य पचीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । तत्प्रवारस्तु “पचाना
भूताना एकैकं द्विधा विभज्य स्वाधंभाग विहाय अर्धभाग चतुर्धा विभज्य
इतरेषु योजिते पचीकरणं भवतीति ” भाष्यकारवाक्यानुसारेण ज्ञातव्यं ।
अयमर्थः श्लोकेन समूहीत पचदश्या विद्यारण्यगुरुचरणं “द्विधा विधाय
चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशं योजनात् पच पच ते ”
इति । तथाच स्थूलेषु भूतेषु प्रत्येकं स्वीयोर्धंभाग इतरस्य भूतस्य अष्टमो
भागः । एव परस्परार्शेमिलितानि सप्तद्वानि भूत्वा स्थूलानि गगनादि-
शब्द-व्यवहारार्हाणि, स्थूलशरीरहेतवश्च भवन्तीति योजना ॥७५॥

भतप्रसगात् तद्वर्माश्छिन्नादीन् विषयान् तम वंराग्योत्पत्त्यर्थं
निरपयति । मात्रा इति ।

मानास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादयः पञ्च सुखाय
भावन्तु ॥७६॥

मीयते विषयीक्रियन्ते भुज्यन्ते इति वा माना तदीया आकाशादि
भूतसर्वधिन्यः शब्दादयः त्रमणः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च विषया
विनापणं सिद्धंतीति विषयाः पित्रधातो विपूयकात् वन्धनकमणः विषयः
शब्दस्य निष्पत्तः । भावन्तु ससारिणः जीवस्य सुखाय सुखभासाय
भवन्ति । शब्दादयः शास्त्रे तत्र तत्र पचतन्माना इति व्यवहियन्ते इति
मानास्तदीया इति कथितम् तत्तदग्रन्थसंवादाय ॥७६॥

इदानीं तेषां व्यवहृत्य विशदयति । य एष्विति ।

य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोस्पायनः सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन नीताः
॥७७॥

य मूढा विवेकशून्या एषु विषयेषु शब्दादिषु पञ्चसु सुदुर्दमेन
मुष्टं दुःखं दमयितुं शक्यन् दुर्निरसनः रागोस्पायनः उग्रं दृढं पाशं
बन्धनं गुरुज्वादि रागएव उरुपाशं तनासक्तिरूपणदण्डपाशं बद्धा स्तम्भेषु
पञ्चादयः इव तत्र अत्यन्तकामविशिष्टा इति यावत् । यथा स्तम्भबद्धा
पशवः स्तम्भं विहाय गन्तुं न पारयन्ते एव विषयरागिणः विषयास्त्यक्त्वा
न शक्नुवन्तीति तत्रवाशया धर्ममागद्विभ्रश्यत इत्याह आयान्ति निर्यान्त्यध
ऊर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन नीताः स्वेषां कर्म धर्माधर्मरूपं तदेव ऊर्ध्वं
धोगमनं हुत्वा-ददूतवद्भवते । यथा पायस्थानादीं कश्चिददूतं विचार्य
नध्वमधश्च नयति तद्वन् । तत्रापि शब्दादिकं सुखं जनयतीति बद्ध्या
तत्संपत्तयः पुण्याजनं करोति तदा दिव्यशब्दादिकं अनुभवितुं तदीयं पुण्यं
कर्म तमुच्चैः ऊर्ध्वं नयति स्वर्गादिकं प्रापयति । तत्रापि क्षीणं पुण्यं अध
जागमनं असंभवम् । अधर्मे पुनः किं वक्तव्यम् सर्वदाधोगमनमवेति ।
ऊर्ध्वरूढ्यः आयान्ति जमान्तरुतं मुहुतवन्तः मानुष्यादिकं संपादयन्ति ।
पुनः राग अधो निर्यान्ति । विषयेषु रागवत् वक्तव्यं विग्रहरणं
सम्भवात् निस्तारो न भवतीति भावः ॥७७॥

शब्दादीना मध्ये एकैक सेवमानस्यापि मृत्यु बन्ध दृष्ट ।
किं पुन पचापि कामयमानस्येति सदृष्टान्तमाह हेयत्वसिद्धये ।
शब्दादिभिरिति ।

शब्दादिभि पचभिरेव पच पचत्वमापु स्वगुणेन बद्धा ।
कुरग-मातग-पतग-मीन-भृगा नर पचभिरचित किम् ॥७८॥

कुरग हरिण , मातग गज , पतग शलभ , मीन मत्स्य , भृग
भ्रमर एते पच स्वगुणेन स्वस्वसक्तिविषयेण गुणेन शब्दादीना गन्धान्ताना
पचाना मध्ये क्रमेण एकैवेकैव बद्धास्सन्त पचत्व मरणमापु । एव
एकैकस्यापि मरणपर्यन्तवन्धप्रयोजकत्वे एतै पचभिरपि अचित स्वकीय-
सक्त्याश्रयत्वेन विशिष्ट नर किं मृत्यु प्राप्नोतीति वक्तव्यमित्यर्थ ।
यया लोके हरिण जिघृक्षव वेणुगानादिमधुरशब्दासक्त त चपल शीघ्र
बहुदूर धावन्तमपि निश्चलीकृत्य तच्छब्दधवणासक्त विस्मृतात्मान
गृह्णीतीति शब्द एक एव हरिणस्य बन्धक इति प्रसिद्धम् । एव वनमध्ये
स्वच्छन्द विहारी दुर्ग्रह महानपि मातग स्पर्शसुख-लोलुप तज्जिघृक्षुभि
वशाद्वारा गृह्यते इति त्वगिन्द्रियतृप्तिहेतु स्पर्श एक एव गजस्य बन्धको
निर्वृत्त । एव पतग प्रकाशमाने दीपे भास्वरूपदर्शनेन भक्ष्यबुद्ध्या तदीय
दाहात्म्य अजानन् तत्र पतित्वा स्त्रियत इति रूपस्य मृत्युहेतुत्व प्रसिद्धम् ।
एव रसगुध्नु जप दाशप्रसारित जाल प्रविश्य स्त्रियत इति प्रथितम् । एव
घ्राणतर्पणलालत भ्रमर तत्तत्पुष्पाणीव चपव-सुग आघ्राय तद्गन्ध-
सेवनेन पचत्वमाप्नोतीति च । एव शब्दादीना मध्ये एकैकमपि सेवमान
मरणाणान्तानर्थप्रयोजक । तत्रापि तिरश्चा पापाभावात् तदानीतन-
शरीरस्य परमनर्थ सम्भवति । शब्दादीना पचानामपि विषयाणा सेवनाय
विहितमनाचरन् पापमप्याचरन् नर लोकद्वयादपि भ्रश्यत इति
भाव ॥७८॥

विषयानुभव मृत्युहेतुरिति तिष्ठतु । दर्शनमात्रादपि मारत्यन्विषय
कृष्णसर्पविषादपि अतिरिच्यत इत्याह । दोषेणेति ।

दोषेण तीव्रो विषय कृष्णसर्पविषादपि ।

विषय निहन्ति भोक्तार द्रष्टार चक्षुषाप्ययम् ॥७९॥

विषयः रूपादिः कृष्णसंप्रविपादपि दोषेण तीव्रः तीक्ष्णः, कृष्णसर्पविषे
मारकत्वरूपदोषः यावान् तदपेक्षया तीक्ष्णो दोषः विषये । तत्र हेतुमाह
विष निहति भोक्तारमिति । कृष्णसर्पेण दण्डस्य पुरुषस्य नाडीद्वारा
जिह्वासंबद्धं विषं भवतीति स भोक्तेत्युच्यते । अत एव पादादौ सर्पेण
दण्डा अपि तत्र बलवद्बद्धा रज्ज्वादिना, न त्रियते तद्विषस्य नाडीद्वारा
जिह्वासंबन्धाभावात् । एव भोक्तार निहन्ति विषं तस्यासत्त्वमापादयति ।
अयं विषयस्तु चक्षुषाद्रष्टारमपि निहन्ति, प्रसिद्धं खलु लोके सुदूर रूपादिकं
दृष्ट्वा कलहायमाना नश्यन्ति अना इति । यद्वा कलहाद्यभावेऽपि स्वयं
तेन विषयेण दूरगाकृष्टचित्तः स्वात्मानं द्रष्टुं न शक्नोतीति स्वाभानापादक-
व्यापारवान् नियमेन भवतीति भावः । तथाच निहन्तीत्यस्य असत्त्वा-
पादकव्यापारः, अभानापादकव्यापारो वा अर्थः । यथायोन्यमर्थः
स्वीकरणीयः । तत्र अमत्वापादकव्यापारस्य अभानापादकत्व सिद्धमेव ।
द्वितीयस्य तु अमत्वापादकत्वं न सम्भवतीति । वस्तुतस्तु विषयाकृष्ट-
चित्तस्य पुरुषस्य सत्त्वमपि पुरुषार्थोपयोगाभावात् असत्त्वमिव भवतीत्यपि
मुच्यते ॥७९॥

एवमत्यतानर्थकरेऽपि विषये विचाराभावात्पुरुष आशा वचनाति,
तत्रत्यदोषं न परिगणयति मोक्ष्यात् तत् पुरुषार्थाद् भ्रश्यते । अत
मुमुक्षुणा सर्वथापि तदाशा त्यक्तव्या । अन्यथा पठपि शास्त्राणि अर्थतो
जानतोऽपि मोक्षो दुर्लभ इत्याह । विषयानेत्यादिना ।

विषयाशा-महापाशाद्यो विमुक्तः मुदुस्त्यजात् ।

स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः पट्टास्त्रवेद्यपि ॥८०॥

यः पुरुषः मुदुस्त्यजात् चिरकालादभ्यस्तत्वेन दृढविचारमन्तरा
मुदुस्त्यजात् त्यक्तुमशक्यात्, विषयाशामहापाशात् विषयानेन महापाशः
अत्यत बन्धकत्वात् तस्माद्विमुक्तः विशेषेण मुक्तः सुतरा तत्त्वबन्धहरिण
इत्यर्थः । स एव पुरुषः मुक्त्यै कल्पते समर्थो भवति । अन्यः तदाशापान-
वदः पट्टास्त्रवेद्यपि न मुक्त्यै समर्थो भवतीत्यर्थः ॥८०॥

विषयेषु तीव्रवैराग्याभावे अनर्थमाह । आपातेति ।

आपात-वैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात्
॥८१॥

आपातवैराग्यवतः दुःखानुभवादिकालेषु धिक् ससार इति वैराग्य-
वतः, सार्वदिकवैराग्यशून्यानिति यावत् । भवाब्धिपारं ससारसागरान्तं
ज्ञानं, प्रतियातुं प्राप्तुं, उद्यतान् उद्युक्तान्, तत्र हेतुमाह मुमुक्षूनिति ।
मोक्षेच्छया सत्वात् ससाराबुधिं वर्तुं उद्यता इति तादृशान् पुरुषान्
आशौचं ग्रहं महानकं, अन्तराले समुद्रमध्ये कण्ठे निगृह्य नितरा गृहीत्वा
वेगाद्विनिवर्त्य भवाब्धिपारगमनाद्विनिवर्त्य मज्जयते मग्नान् करोति
ससारसमुद्रमग्नान् पुनः कर्मादिवरणेषु तन् व्यापारयतीति भावः ।
यस्तावत् अत्यन्तं विषयेभ्यो विरक्तः शमादिगुणगणमण्डितः स सद्गुरु
उपसद्य तन्मुक्तं सम्यगात्मानं विदित्वा मुच्यते ससारात्, अयं तावत्
आपातवैराग्यवान् दृढशान्त्यादिहीनः तथा-प्रयतमानोऽपि मध्ये आशया
पीडितः पुरुषार्थाद्भ्रमयते । ज्ञानार्हो न भवतीति भावः ॥८१॥

पूर्वोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह । विषयाख्येति ।

विषयाख्य-ग्रहो येन सुविरक्त्यभिना हतः ।

स गच्छति भवाम्भोधे पारं प्रत्यूहवर्जितं ॥८२॥

विषयाख्यग्रहं विषयनामवनकं, येन पुरुषेण, सुविरक्त्यभिना
सुष्ठु विरक्तिं दृढतरतीव्रवैराग्यं संवासी खड्गः, तेन हतः नाशितः, स
पुमान् प्रत्यूहवर्जितः ससारसागरोत्तरं विघ्नशून्यः, भवाम्भोधे पारं
ससारसमुद्रस्य जन्ममरणादिवल्लोलतरंगितस्य पारं अन्तः ब्रह्माति यावत्
“सौध्वनं पारमान्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” इति श्रुतेः । गच्छति
प्राप्नोति, ब्रह्म साक्षात्कृत्य मुच्यते इत्यर्थः ॥८२॥

“यस्तु विज्ञानवान्भयति अमनस्वः सदाऽऽमुचिः । न स तत्पदमाप्नोति
ससारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान्भयति समनस्वः सदाऽऽमुचिः ।
न तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते” इति वटोपनिषत्प्रतिपादित-
मर्थं पूर्वोक्तश्लोकद्वयमारं प्रतीकृत्य उपदिशति । विषयेति ।

विषमविषयमार्गे गच्छतोऽनच्छब्दबुद्धे
 प्रतिपदमभिधातो मृत्युरप्येव सिद्ध ।
 हितमुजनगुस्तक्या गच्छत स्वस्य युक्त्या
 प्रभवति फलसिद्धिं सत्यमित्येव विद्धि ॥८३॥

विषम बहुविधविक्षेपेतेषु अत्यन्तदुःखजटिलं यं विषयं शब्दादि
 स एव मार्गः, “विषयास्तेषु गोचरान्” इति कथ्यते, तत्र गच्छत
 तत्र एव अनच्छब्दबुद्धे अशुद्धमनस्कस्य, यदि शुद्ध मन अवश्य विचारणीय
 विषयेभ्यो निवर्तते । रजस्तमोभूयिष्ठत्वादेव विचारासमर्थः, “यथा व्याल-
 गलस्थोऽपि भेकं दशानपक्षते, तथा कालाहिना अस्तो लोको भोगान्नास्व-
 तान्” इत्युक्तरीत्या विषयप्रवणता तस्य इति भावः । एतादृशा-
 शुद्धमनस्कस्य प्रतिपदमभिधातुं मर्यादापि दृढदुःखसाधोऽपि, एष अनुभवमिदं
 मृत्युरपि सिद्धं मृत्युवद्विषयं ममार्थ इत्यर्थः । मन एव मनुष्याणां कारण-
 बन्धनोऽसाधो । यन्मायं विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्” इति वचनस्य
 पूर्वमुदाहृतत्वात् । स्मर्यते हि गीतासु ध्यायतो विषयान् पुंसः सगस्तेषूप-
 जायते । सगस्तेषां जायते कामं कामान्नोऽधो भिजायते । नोऽधो भवति
 ममोहः समोहात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रमाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्
 प्रणश्यति इति । तत्र कथितं प्रणश्यन् अदमनं इति घातुना प्रतीय-
 मानः, स्वस्वस्वासादात्कार एव वा अत्र मृत्युपदार्थः । कामस्यैव
 कुतश्चित् अभिहतस्य नोऽधोऽत्मना परिणममानत्वात् तत्र उक्तं कामाभिधातुं
 एव वा अत्रापि प्रतिपदमभिधातुं उच्यते । लोके यथा इच्छा तथा
 विषयानुभवस्य सुदुर्लभत्वात्, जाताया इच्छाया अभिहन्यमानाया
 अविचारयितुं पुष्टस्य नोऽधोऽविभ्रमेण प्रणश्यति इति भावः । एव अविभ्रमस्य
 जायमानं फलमुक्त्वा विरक्तस्य तदाह हितमुजन-गुस्तक्येत्यादिना ।
 हिता श्रेयस्वामिनः अत एव मुजना मृत्युरपि मित्रादयः तोषा गुरोश्च
 उच्यते, गुरोस्तु हितत्वं मुजनत्वं च सिद्धमेव । गुरुत्वं पर्यन्तं मुजनोक्तिः,
 ततः गुरुविरतिरिति विभागः । यद्वा हिता सर्वदा श्रेयोहेतुभूता मुजनता
 गुरोश्च या उक्तिः तथा, तद्वत्तया स्वस्य युक्त्या तदनुमार्पणोपादेन च
 गच्छत “पण्डितो मेधावी गंधारानेवोपमपद्येत, एवमेवेहाचार्यवान्-
 पुत्रो वेद” इति श्रुतेरिति भावः । श्रेयोमार्गे एव गच्छत फलमिदं

परमपुरुषार्थभूत-मोक्षप्राप्ति प्रभवति प्रकर्षेण निरुपत्यह भवति । सत्य-
मित्येव विद्धि अत्र विषये ईपदपि शका मावार्पणरिति भाव ॥८३॥

मात्रास्तदीया इत्यारम्भ एतदत कृतस्य विषयवन्धवात्वनिरूपणस्य
फलमाह मोक्षस्येति । यद्वा इदानी मुमुक्षो हेयोपादेये उपदिशति ।
मोक्षस्येति ।

मोक्षस्य काक्षा यदि वै तवास्ति

त्यजातिदूराद् विषयान् विष यथा ।

५. पीयूषवत्तोष-दयाक्षमार्जव-

प्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥८४॥

आदौ ह्यमाह यदि तव मोक्षस्य वै इत्यवधारण मोक्षस्यैवेत्यर्थः ।
काक्षा इच्छा अस्ति विषयान् शब्दादीन् विष यथा हाहाहलमिव अति-
दुरात्यज मनसापि मास्माप्यारित्यर्थः । अनुवृत्तपि विध्युक्त निषिद्ध
परिवर्जयेत् । निषिद्धपरिहाणे विहिते लभते मतिम् इति सूत-
सहितोक्ते । उपादेयमाह तोष सतोष दया करुणा क्षमा तितिक्षा
आर्जव अनुवृत्तिचित्तता प्रशान्ति प्रकर्षेण शम दान्ति वहिरिन्द्रिय-
निग्रह तोषदया-क्षमार्जवाना अन्तःकरणधर्मेत्वात् अशान्तस्य कुतस्सुख-
मिति गीतावचनात् शमाभावे सतोषादेरसम्भवात् अत्र सर्व शमाधीनमिति
द्योतयितुं प्रशान्तीति प्रत्युपसर्गसहितं शान्तिपदप्रयोगः । एता नित्य
सतत, पीयूषवत् अमृतवत् आदराद् अत्यन्तविदवासेन भज मव-
स्वेत्यर्थः ॥८४॥

एव मोक्षसाधनत्वेन विषयवैराग्य द्रवयित्वा तेष्व्वासा यन्निबन्धना
तस्मिन्स्थूलशरीरे आदौ अनात्मत्वेन दिदशयिषिते सक्ति त्यग्न्येत्याह
तत्र सकनी त्यक्ताया विषयवैराग्यं मुलभमित्यभिप्रायेण । अनुक्षणमिति ।

अनुक्षणं यत्परिहृत्य कृत्य अनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम् ।

देहं परार्थोप-ममुष्य पोषणे यस्सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥८५॥

यत् स्थूलशरीरं परिहृत्य तादात्म्याध्यायान् दूरीकृत्य, अनाद्य-
विद्याकृतबन्धमोक्षणं अनादि या अविद्या मूलाविद्या, तया एव तन्ध

अहकारादि-देहान्तं तस्य मोक्षेण परित्यागं अनुक्षणं सर्वदा कृत्यमन्तीति शेषः । अत्यन्तं स्थूलतया भासमाने अस्मिन् शरीरे अहतात्मा परित्यागं पश्चान् किल प्राणादीं सा त्यक्तुं शक्यत इति भावः । तत्रानात्मत्वं स्फुटयति अयं देहः परार्थः इति । इतः व्याख्यातोऽयमग्नौ मज्जास्थित्यादिश्लोकः । तस्मात् दत्तेक-पदार्थसंघातहृत्पत्वेन अनात्मनः अमुं यः पोषणं यः सज्जते स्वात्मानं विस्मृत्य अयमेवाहमिति विज्ञेयः नोऽभिमान्यते तद्वद्विषयं च विज्ञेयः यतः स स्वः स्वात्मानं अननं स्थूलशरीरेण हन्ति हिनस्ति, अभातनिजस्वरूपं करोतीत्यर्थः । येन निजस्वरूपभावेन मुच्यते तत्प्रतिगन्धक-स्थूलदेहाभिमानेन तदीयजन्ममरणादि-धर्मवन्तः स्वात्मानं भवता सर्वदा दुःखमनुभवतीति भावः ॥८५॥

लोकं तावत् नदी तृतीयेन नद्याप्लवमाना दृढं दारं धृत्वा मय नद्या तत्साहाय्येन अमज्जन्तं नदीं तरतीति प्रसिद्धम् । न तु कदाचिदपि तत्र प्लवमानं मकरं गृहीत्वा तृतीयेन नदीं । तथा मतिं तेषां नद्या मकरप्रस्तानां मरणं ध्रुवमिति प्रसिद्धम् । तथा शरीरपोषणासक्तस्य आत्मदर्शनं नैव भवति, प्रत्युत तत्राभिमानः एवो भवता ममरान्बुधौ तं समज्जयतीति भावेनाह । शरीरेति ।

शरीरपोषणार्थी ननु यः आत्मानं विदृक्षते ।

ग्राहं दारुधिया धृत्वा नदीं तर्तुं स इच्छति ॥८६॥

शरीरस्य पोषणं अर्थयितुं गोलं अस्मिन् शरीरपोषणार्थी सर्वदा तपोपणव्यग्र इत्यर्थः । तादृशं ननु यो नरः आत्मानं स्वस्वरूपं विदृक्षते साक्षात्कर्तुमिच्छति तस्य आत्मदर्शनं दारुधिया धृत्वा तस्य नदीतरणमिवा-संभावितमित्याह ग्राहमिति । माष्टम् ॥८६॥

अतः मुक्त्यर्थं विषेविना शरीरे मोहं परित्यक्तव्यं इत्याह । ग्राह इति ॥

मोह एव महामृत्युं मुमुक्षोर्वंपुरादिषु ।

मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥८७॥

वपुरादिषु शरीर-वत्पुनःपुनः मोह एव अहम-भाव एव मुमुक्षा महामृत्युं यथा मृतं निश्चित्यैव कर्तुं शक्नोति एव शरीरादिषु

अहमभाभिमानवान् मुमुक्षु मोक्ष संपादयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । येन मोहो विनिर्जितः पूर्वोक्ताहतादि शरीरादौ परित्यक्तः स मुक्तिपदं मुक्तिमार्गं अर्हति स एव मुच्यत इत्यर्थः ॥८७॥

तस्मान्मोहो जहीति उपदिशति । मोहमिति ।

मोहो जहि महामृत्युं देहदारसुतादिषु ।

यः जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥८८॥

मुनयः मननशीलाः, यः देहादौ मोहो तदात्म्याभिमानं जित्वा, बहुकालाद्ब्रह्मलक्षणमपि देशिकदत्तयुक्त्या श्रुत्यवष्टभेन च सुतरां परित्यज्य, तत् श्रुतिप्रसिद्धं विष्णोः परमं पदं, राहोश्शिर इतिवत् अभेदे पृथो, व्यापकं (परिच्छेदत्रयसूत्रं) सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मरूपं स्थानं यान्ति अभेदेन भजन्ते, ब्रह्मैव भवन्ति मुच्यन्त इत्यर्थः । तं देहदारसुतादिषु आदिपदेन मित्रधनादिग्रहः । तत्र मोहो भ्रान्तिः तव महामृत्युं अत्यन्तं स्वस्वरूप-प्रच्यावनेन स्वादर्शनहेतुः जहि नाशय वेदान्तार्थविचारणेनेत्यर्थः ॥८८॥

अत्यन्ताशुचि-पदार्थभूयिष्ठत्वात् दूरतः परित्याज्ये सुतरामभिमानानर्हं स्थूले देहे तत्र जुगुप्सया हेयताबुद्धिः द्रढयति । त्वगित्यादिना ।

त्वङ्मासरुधिर-स्नायुमेदो-मज्जास्थिसकुलम् ।

पूर्णं मूत्रपुरीषाभ्यां स्थूलं निघ्नमिदं वपुः ॥८९॥

स्नायवः सिरा नाड्यः । तत्र अत्यन्तं जुगुप्सा जनयति मूत्र-पुरीषाभ्यां पूर्णमिति । न कश्चित् मलमूत्रभाण्डं स्पृष्टुमिच्छति, कुतस्तत्राहतेति भावः । अत एव निघ्नं कुत्साहं । शिष्टं स्पष्टम् ॥८९॥

एवं तत्र वेदाग्नौत्पत्तये तं निन्दित्वा पूर्ववत् आत्मानात्मविवेचनं नुवर्तयति । पचीकृतेभ्य इति ।

रचीकृतेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलेभ्यः पूर्वकर्मणा ।

समुत्पन्नमिदं स्थूलं भोगायतनमात्मनः ॥

अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यतः ॥९०॥

चन्दन च स्त्री च आदि येषां तानि स्रक्चन्दन-स्त्र्यादीनि तानि विचित्र
रूपाणि यस्या सा स्रक्चन्दन-स्त्र्यादिविचित्ररूपा ता स्रक्चन्दन-स्त्र्यादि-
विचित्ररूपा, स्थूलपदार्थसेवा, पदार्थेषु स्थूलत्व पूर्वमुक्तम्, अभिमानि-
देवतानुग्रह-प्रयोज्य-सुखदुःखानुभव, जीव प्रत्यगात्मा, एतदात्मना स्थूल-
देहात्मना मनोद्वारा स्थूलशरीर-प्रतिफलितस्वरूपेण स्थूलशरीराध्यस्तात्म-
भावेनेति यावत्, स्वयं करोति । स्वप्ने तावत् स्थूलदेहे मनस्सयोगा-
भावात् तत्र स्वरूपप्रतिफलनमपि नास्ति इति तस्य तदा भोगहेतुत्व
नास्ति, अपितु तदा कल्पितस्य अन्यस्य स्थूलदेहस्यैव वासनामयस्य ।
प्रसिद्धं किल स्वप्ने प्रसिद्ध-स्थूलदेहव्यतिरिक्त-तिर्यग्देवादि-देहरूपेण
भोगान्भुजत इति । तस्मादस्य वपुषः स्थूलस्य देहस्य जागरे जाग्रदवस्थाया
प्रशान्तिं प्राप्नुयामित्यर्थः । स्वप्नसुषुप्तयोरत्र अभिमानस्पेक्षाभावादिति
भावः । इत्थं च तयोरवस्थायोरभासमानस्य जाग्रति परं प्रतीयमानस्या-
नात्मत्व व्यावृत्तत्वात् सिद्धमिति भावः । सत्रावस्थासाक्षिणस्त्वात्मन
अनुवृत्तत्वादेतद्भिन्नत्वं भुजानम् ॥९१॥

यथा कश्चिदपि लोके स्त्राय गृहं स्वात्मत्वेन नमनते तथा मन्तव्ये
स्थूलदेहे अहता मुतरा न कार्येत्यभिप्रायेणाह । सव इति ।

सर्वोपि बाह्य ससारं पुरुषस्य यदाश्रयः ।

विद्धि देहमिदं स्थूलं गृहवद्गृहमेधिनः ॥९२॥

ससारो द्विविधः बाह्य आन्तरश्चेति । तत्र आन्तरं सुखदुःख-
कर्तृत्व-भोक्तृत्वादौ । बाह्यं जन्मजरामरण-स्थौल्यमात्मादि । उत्तर-
श्लोके निरूपयिष्यते बाह्यं सर्वोपि ससारः । असत्सारिणः पुरुषस्य
यदाश्रयः यत्र तादात्म्याध्यासनिबन्धनं तत् इदं स्थूलदेहं गृहमेधिनं
गृहस्थाश्रमिणं कृष्टुम्बिनं इति यावत् । गृहवत् सदनवत् विद्धि जानीहि ।
प्रसिद्धं खलु लोके एकं गृहमाश्रित्य वर्तमानं कच्छादिक-मर्जयति । नहि
गृहस्याप्यभावे विवाहादौ प्रयतते कश्चित् । तथा स्थूलदेहं आत्मत्वेन मन्वानं
एव तदोपधर्मान् जरामरणादीन् स्वकीयान्मनते दुःखमनुभवति न नान्यथा ।
नहि सुषुप्तो स्थूलदेहाभिमानशून्यस्य जरारोगादिषोऽहेति भावः । अतः
गृहवदस्यतभिन्नत्वेन ज्ञेये अहता न युक्तेति भावः ॥९२॥

तमेव बाह्य सप्तर विगदयति । स्थलस्येति ।

स्थूलस्य सभयजरामरणानि धर्मा

स्थौल्यादयो बहुविधा शिशुताद्यवस्था ।

वर्णाश्रमादि-नियमा बहुधामया स्यु

पूजावमान-बहुमानमुक्त्वा विशेषा ॥९३॥

सभय उत्पत्ति, जरा वार्षिक्य मरण मृति, स्थौल्य अवयवोपचय,
आदिपदेन तदपचयवृत्तकार्यं शौक्यकाष्ठादिवशा बहुविधा, ब्रह्म
विधा येषां ते धर्मा बहुविधा । शिशुता आश्रि यासां कुमारता युवता
वृद्धताना ता अवस्था यद्यपि जराशब्देन पूर्वं वृद्धता अग्राहि, अथाप्यत्र
शिशुताद्यवस्थामध्य पुनर्ग्रहेण न दोष, वर्णाश्रमादिनियमा वर्णा ब्राह्मणत्व
क्षत्रियत्व विद्वत्त्व-शत्रुत्वानि आश्रमा ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थत्व-
सन्यासा, आदिपदेन गौत्रमूनादय तेषां नियमा, ब्राह्मणत्व ब्रह्मचर्याद्वि-
चित्त-धर्मा, कुलाद्याचाराश्च । बहुभा आम्ना ज्वरशरोवेदनाप्रभृतय ।
पूजावमान-बहुमानमुक्त्वा विशेषाश्च स्युः । पूजा गन्धपुष्पादिवृता, अवमान
वाचाप्यनादरणादिरुप-तिरस्कार अक्षणाप्यनीक्षणादिश्च । बहुमान उच्चा-
सनोपवेशनादि एतन्मुक्त्वा विशयाश्च स्युः । जातकर्मादि-स्काराणां
शरीरस्यैव नियमाणत्वात् तत्तादाश्रमचिह्नानां च शरीर एव उपलभ्य-
मानत्वात् वर्णाश्रमादिनियमा स्थलस्य शरीरस्य इत्युक्तम् । यद्य-
प्यान्तरा नियमा मध्येय अन्तरंगस्य । अथापि प्रत्यक्षानियमा अस्येत्यभि-
प्रायः । यदा येनियमै अय ब्राह्मण अय ब्रह्मचारीत्यादिव ज्ञात परेणापि
शक्यते ते नियमा इत्यर्थः । ते तावन्नियमा शरीरसंस्कारद्वारा चित्त
संस्तुर्नन्ति । तद्वारा ज्ञानोपयोगित्वं भजन्ता इति अध्यासोनापि ते नियत-
मादत्तव्या, इतरे धर्मा बन्धकत्वात् पूजावमानादय नादत्तव्या इति
भावः ॥९३॥

एवमनात्मान स्थूलदेहं तन्मलव सप्तरवन्धं च वर्णाश्रमादि-
धर्मानुष्ठानेन तस्य मोचकत्वरीतिमपि निरूप्य इदानीं सूक्ष्मशरीर
निरूपयितुमारभते बुद्धीत्यादिना पञ्चभिः श्लोकैः ।

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवण त्वगक्षि, घ्राण च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थ कर्मेन्द्रियाणि प्रवणानि कर्मसु ॥९४॥

वर्णशब्दुल्यवच्छिन्न नभ श्रवण श्रोत्र, त्वक् त्वचि स्थितगिन्द्रिय,
अक्षि नेत्रगोलकावच्छिन्न चक्षुरिन्द्रिय, घ्राण नासावच्छिन्न, जिह्वा
रसनेन्द्रिय, एतानि पञ्च शब्दस्पर्श-रूपगन्ध-रसात्मक-विषयावबोधनात्
तत्तज्ज्ञानजननात् बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणीति कथ्यन्त इति शेष ।
वाग्वागिन्द्रिय वचनशील, पाणि हस्तेन्द्रिय आदानशील, पाद विहरणशील
पादेन्द्रिय, गुद उपस्थ अनयो क्रमेण शरीर-कठिन-द्रवरूप-हेयभागोत्सर्जन-
हेतुत्व । एतानि वचनादि-कर्महेतुभूतानीति कर्मेन्द्रियाणीत्युच्यते इति
शेष । तत्र हेतु प्रवणानि, व्यग्राणि कर्मसु वचनादिष्वित्यर्थ ॥९४॥

एव बाह्यानि दशेन्द्रियाण्युक्त्वा एतानि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि यत्सकन्धे
कार्यं कर्तुं ज्ञान जनयितुं च प्रभवन्ति नेतरथा तादृशमन्त करण प्रधान
निरूपयति चातुर्विध्येन सनिमित्त निगद्यत इत्यादिना ।

निगद्यतेऽन्त करण मनो धीरह
कृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभि ।
मनस्तु सकल्पविकल्पनादिभि
बुद्धि पदार्थाध्यवसायधर्मत ॥९५॥

अन्नाग्निमानादह-मित्यहकृति
स्वार्थानुसन्धानगुणेन चित्तम् ॥९६॥

अन्त करणमेकमेव स्ववृत्तिभि वक्ष्यमाणाभि मन, धी बुद्धि,
अहकृति अहकार, चित्तमिति च चतुर्धा निगद्यते इत्यर्थ । नामचतुष्टय-
निमित्तवृत्तीराह सकल्पविकल्पनादिभि मन इति, सकल्प सम्भवत्बुद्धि
विकल्पना विविध कल्पना सशय इति यावत् । पदार्थाध्यवसाय पदार्थ-
निर्णय तद्रूपधर्मत वृत्तित बुद्धिरुच्यते । अत्र शरीरादौ अभिमानात्
अहमित्यध्यासात् अहकृति अहकार इति च उच्यते । स्वार्थानुसन्धानगुणेन
स्मरणवृत्त्येत्यर्थं चित्तमिति कथ्यते ॥९६॥

एव सत्वाशोषेतै प्रत्येक पचभि भूतै त्रमेण जायमानानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रत्येक तैरेव रजोगुणोपेतै उत्पद्यमानानि कर्मेन्द्रियाणि, सत्व-प्रधानानां तेषां समष्टिकार्यमन्तःकरणं च निरूप्य इदानीं रजोशोषेत-भूतपचव-समष्टिकार्यं सूक्ष्मशरीरघटकं प्राणमाह । प्राणापानेति ।

प्राणापान-व्यानोदान-समाना भवत्यसौ प्राणः ।
स्वयमेव वृत्तिभेदात् विवृते-भेदात्सुवर्ण-सलिलमिव ॥९७॥

यथा एकमेव सुवर्णं बटव केयूरं कुण्डलमित्यादि-विवृतिभेदेन भवति, यथा च विवृतेभेदेन एकमेव जलं नदीं कुल्यां तटाकमित्यादिरीत्या भेदेन भवति तथा असौ शरीरान्तस्मन्चारी प्राणः स्वयमेव वृत्तिभेदात् प्राणापानन-व्यानन-समानोदानतत्त्ववृत्तिभेदात् प्राणापान-व्यानोदान-समाना इति भेदेन भवति । सुवर्णमहिम्नं सलिलं सुवर्णसलिलमिति विग्रहः । प्रत्येकमर्थं बोद्धव्यं । यथा विवृतेभेदात् एकमेव सुवर्णं भिन्नत्वेन व्यवह्रियते यथा च विवृतेभेदादेव एकमेव जलं तरंग-फेनबुद्बुदादिभेदेन व्यवह्रियते तद्वदित्यर्थः । तत्र प्राणनं मृगनासिरास्यां निष्प्रमण-प्रवेगेन, अपाननं मलादीनां अशोषणं, व्याननं अशितपीतान्नरसादेः नाडीमुखेषु वितरणं, उर्ध्वं नयनं उदानं वसनकाले, श्रुतस्यान्नरसादेः पात्रार्थं जाठराग्नेः समुत्पन्नं समाननं इति वृत्तयः पञ्च प्राणस्य ॥९७॥

इदानीं ज्ञानेन्द्रियादीनि यत्त्वयनाथे-मभिहितानि तत्सूक्ष्मशरीरं विनिष्कृताह । वागादीनि ।

वागादिपञ्च श्रवणादिपञ्च प्राणादिपञ्च-भ्रमुखाणि पञ्च ।
बुद्ध्याद्यविद्यापि च काम-कर्मणीं पुर्यष्टवः सूक्ष्म-शरीरमाह ॥९८॥

वागादिपञ्च कर्मेन्द्रियाणि, श्रवणादिपञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, प्राणादि-पञ्च प्राणपचक, अश्रमुखाणि पञ्च आरणादि-सूक्ष्मभूतपचक । बुद्ध्यादि-जलं वरणचतुष्टयं, अविद्या अहम्कारः, कामकर्मणीं कामं उच्छा कर्म धर्माधर्माभ्याम् । एतत्पञ्च मिलितं पदार्थाष्टव-समुदायोपेन पुर्यष्टवः सूक्ष्म-शरीरमाह वेगन्तिन इति शब्दः । वागादिपचक १, श्रवणादिपचक २, प्राणपचक ३, भूतपचक ४, बुद्ध्यादिचतुष्टय ५, अविद्या ६, काम ७, कर्म ८ ॥९८॥

अस्याप्यनेक-पदार्थसंघातरूपत्वात् सहताना गृहवत् परार्थत्वात्
अनात्मत्व स्पष्टं कथयति । इदमिति ।

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं, लिङ्गत्वपचीकृत-भूतसंभवम् ।
संवासनं कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादि-रूपाधिरात्मनः ॥९९॥

सूक्ष्मसंज्ञितं सूक्ष्ममिति संज्ञा सूक्ष्मसंज्ञा सा अस्य संज्ञातेति सूक्ष्म-
संज्ञितं, इदं शरीरं । तस्य जन्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्वं नेत्याह अपची-
कृतभूतसंभवः । अपचीकृतानि यानि भूतानि गगनादीनि पृथग्व्युत्पत्तानि
तेभ्यः संभवः उत्पत्तिर्यस्य तत्, इदं सूक्ष्मसंज्ञितत्वे हेतुः । लिङ्गं
लिङ्गं इत्यस्माद्धातोः ज्ञापकमात्मनः इत्यर्थः । वागादीनां करणानां
जडानां अधिष्ठातारमन्तरा तत्तत्कार्ये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अचेतनं चेतना-
धिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः स्थादौ दृष्टत्वात् । बहिरन्तःकरणघटितं
इदं शरीरमेव लिङ्गमित्युच्यते इत्यर्थः । तुरवधारणे, सुषुप्तौ ज्ञानस्य
सर्वमतसिद्धत्वाभावात् जागरे स्वप्ने च मनोमूलकतयैव ज्ञानस्य जायमान-
त्वात् मनसोऽपि जडस्य आत्मप्रतिफलनमन्तरा इतरप्रकाशकत्वासंभवात्
आत्मप्रतिविवर्गाहित्वेन आत्मज्ञापक-मनोघटितत्वाच्च अस्य शरीरस्य
लिङ्गत्वमित्यपि बोध्यम् । नेदं स्थूलकारणयोः संभवतीति च । आत्मनः
निर्धर्मकत्वात् स्थूलशरीरस्य तदा तदा विनाशित्वेन बहुत्वादामोक्ष-
स्थायित्वासंभवात् पूर्वपूर्व-संस्काराणां जनिष्यमाणानुभव-जन्यसंस्काराणां
च आमाशं स्थायिर्लिङ्गं शरीरमेवाश्रय इत्याह संवासनमिति । वासनाभि-
अनुभवजन्यमस्कारैः सह वर्तत इति संवासनम् । भागहेतुत्वमण्यभैवेत्याह,
कर्मफलानुभावकं कर्मणः पुण्यस्य पापस्य च त्रयेण फले ये सुखदुःखे तदनुभव-
भोगः तज्जनकः । सुषुप्तौ संवासनस्य लिङ्गशरीरस्य विलीनत्वादेव कर्मज-
सुखदुःखानुभवाभावः । जाग्रत्स्वप्नयोस्तु तथाविधस्य लिङ्गशरीरस्य
सत्वात्तदनुभव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोगहेतुत्वं तस्य ज्ञेयम् । आत्मनः
अनादिस्पाधि इदं लिङ्गशरीरं, सूक्ष्मभूतजन्यमपि महाप्रलयादावपि
अविनाशित्वेन भिन्नचित्तम्या एकमेवाऽऽविदेहैर्बलं अवतिष्ठत इति
स्थूलशरीरवत्सादित्वं नास्ति । ननु अविद्याशब्दिताध्यास-कामकर्मणां
भिन्नभित्तानामेव तदा तदा जायमानत्वात् तदघटितलिङ्गशरीरस्य कथ-
मेकस्यैव स्थिरत्वं संभवतीति चेत् । तेषां तथात्वेऽपि वागादीन्द्रियाणां

चाह्याना अन्त करणस्य च बुद्ध्यादेरभिज्ञानामेव आमोक्ष स्थितेरेकत्व-
मन्तव्यम् । नच वागादावपि भेदो वदतव्यः, गौरवात् । कर्मप्रतिबन्ध-
न्मूलत्वाद्युपपादन-सम्भवात् । सर्वकर्म-संस्वगारास्पदस्य अन्त करणस्य
भेदस्य मुनराः वस्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भेदे कृतहानाहुताभ्यागमागते ।
पूर्वकृत-कर्मणिश्रयस्य अन्त करणस्य नष्टत्वात्, नूतनात् कारणे कर्म-
वासनाद्यभावान् ससारानुपपत्तिश्च । बालवस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्नस्यात्
आत्मन निर्धर्ममत्वात् अविद्याया एकत्वात् मुखदुःखादि-सर्वप्रसगात् ।
गुणुप्ती भोगस्मृत्याद्युत्पत्तिप्रसगात्, अतो गौरवादुक्त-दोषाच्च वागादीना
बुद्धेः अविदेहकृत्य अभिज्ञानामेव स्थितिर्गति मन्तव्यम् । यद्यपि
तेषा प्रागभावाप्रतिभोगित्व-रूपानादित्व अविद्याया इव न भवति, तथापि
सकृदुपपन्नाना अभिज्ञानामेव स्थितिर्गति तात्पर्येण अनादित्वमूतम् ।
वस्तुत आत्मन एक-वपि ज्ञानिष्वपि वर्तमानस्य ग्रहावित् ब्रह्मविद्भर-
ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ट इति भविष्यभेदव्यवहारस्य अन्त करण-
भेदेनैव उपादिनीयत्वात् यावदायमवस्थायि-भेदहेतोः उपाधिता
इति लक्षण लिङगगौरवस्य निष्प्रत्यहमिति उपाधित्व तस्य । ननु असंगत्वेन
कैनाप्यनुषधीयमानस्य आत्मन कथं लिङगेन सोपाधिपत्त्वं इत्यत आह
स्वाज्ञानतः, स्वम्बरूपस्य इदानीमज्ञातत्वात् तन्मूलक वृत्तिपत उपाधि-
रित्यर्थः ॥९९॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य असाधारणीभवस्थामाह । स्वप्न इति ।

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था, स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धि स्वयमेव जाग्रत्कालीन-नानाविधवासनानि ॥
कत्रादिभाव प्रतिपद्य राजते, यत्र मय्यज्योतिरस्य परात्मा ॥१००॥

अस्य सूक्ष्मजरीरस्य, विभक्त्यवस्था भेदकावस्था स्वप्नो भवति ।
जागरस्य स्थूलसाधारणत्वात् मुमुक्षुत्वस्यैव लीनत्वात् स्वप्न एव सूक्ष्मस्य
प्राधान्यमिति भावः । तत्र हेतुः यत्प्राप्ति स्वमात्रेयादिना । स्वमेव
तदा म्युन्देहे अभिमानाभावात् सूक्ष्मदेहस्यैव विशेषोभिमन्य-
मानत्वमिति । यत्र स्वप्ने स्वमात्रशेषेण म्युर्गभिमान परित्यज्य

सूक्ष्मशरीरमानविषयकेण अभिमानेन विभाति प्रकाशते, आत्मा इति शेष । सगृहीतमर्थं स्वमानदोषत्व विवृणोति स्वप्नेत्वित्यादिना । स्वप्ने तु स्वप्नावस्थाया बुद्धि अन्त करण, स्वयमेव कारकान्तरनिरपेक्ष, जाग्रत्कालीन-नानाविधवासनाभि जाग्रदवस्थाया जातं बहुविधं सत्कारं, कर्मादिभाव कर्तृत्व कर्मत्व त्रियात्व करणत्व अधिकरणत्व सकल त्रिया-कारकभावमिति यावत् । प्रतिपद्य प्राप्य, राजते प्रकाशते । ननु जडस्य अन्त करणस्य कथमीदृशी शक्ति ? शरीरान्तर्गतनाडीषु हिताभिधानासु यदा मन सन्नरति तदा स्वप्न इति श्रुत्या प्रतीते तत्र प्रकाशस्य दूरापास्त-त्वात् इति चेत्तत्राह यत्र स्वयं ज्योतिरस्य परात्मा इति । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” “यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽ-खिल । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामव ” इति श्रुति स्मृतिभ्या जेगीयमानमहिम्न पराप्रकाशस्य ज्योतीरूपस्य चैतन्यज्योतिष परमात्मन सवधात् अन्त करणस्य इयं शक्ति जाग्रत्कालिक-वासना-सहकृतस्य । ननु “सत्यं ज्ञानं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू ” “प्रज्ञानं ब्रह्म ” “कृत्स्नं प्रज्ञानघन एव ” इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन सार्वदिक-चैतन्य-ज्योतीरूपत्वेन स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सर्वदा सत्त्वेन किं विशेषतः यत्र स्वयंज्योतिरस्य परात्मा इति स्वप्न एव तदुच्यते इति चेच्छृणु तत्र कारणम् । बृहदारण्यकगत-ज्योतिर्ब्राह्मणस्य आमूलचूड परिकीलनेन इदं स्पष्टं सुज्ञानं । तत्र हि “किंज्योतिरस्य पुरुषः ” इति जनकं पृष्टो भगवान् याज्ञवल्क्य आदी सर्वलोकप्रसिद्धं सूर्यं तस्मिन्नात्मिते चन्द्रमसि तस्मिन्नस्तं याते अग्निं तस्मिन्शान्ते वाचं शान्ताया च तस्या आत्मानं ज्योतिरुवाच शान्ताया वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्म-वाचस्य ज्योतिर्भवतीति आत्मनैवायं ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीत्यन्तेन । यद्यपीदं ज्योतिष्ट्वं सदातनं, तथापि जाग्रति करणाद्यनुग्राहकाणां इतरेषां आदित्यादीनां बाह्यानां ज्योतिषां सत्व-वशायां आन्तरबाह्य-कार्यकरण-सपातव्यवहारस्य संकुलताया च न विविक्तं दर्शयतुं शक्यते । सुषुप्तौ विविक्तत्वेऽपि प्रकाशवस्तुनोभावात् तदा सर्वस्य दृश्यस्य लीनत्वात् । यद्यप्यस्ति अज्ञानं तथापि तद् अभाव-रूपत्वेन चर्चास्पदमतं जाग्रत्काल इव यत्र व्यवहारः सर्वो वर्तते अपितु

बाह्यज्योतीषि न सति स्थूलशरीर नास्ति बाह्यकरणानां चोपरतव्यापारत्वं
तदा मन एकमेव आत्मज्योतिं प्रतिफलनमहिम्ना जाग्रद्वासनाविशिष्टं
सर्वाकारता भजते इति विविक्षते तस्मिन्काले स्वयज्योतिष्वमुपदिश्यमानं
गुग्महं भवतीत्यभिप्रायेण "अनाय पुरुष स्वयज्योतिं" रित्युक्तिः । यथा
सर्वदापि सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरहिताबाधित-ब्रह्मरूपेण जगत
सत्त्वेपि तृप्ते प्राक् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति
श्रोतृबुद्ध्यारोहाय छान्दोग्य उपदिष्टं तद्वत् स्वप्ने मनसा जाग्रत्संस्कार-
युक्तस्यापि जडस्य परप्रकाश्यत्वनियमात् चैतन्य-ज्योतिस्वरूप परमात्म-
प्रतिफलनवशादेव सूर्यचन्द्रादि-प्रवाशक-रूपेण घटपटादिप्रकाश्यरूपेण
परिणममानत्वयोग्यता । अत एव अन्धादयोपि स्वप्ने पदार्थान्पश्यन्ति ।
तेषां जागरे चक्षुरभावात् वथ दर्शनं ? मन एव चक्षुस्त्वेण आत्मशक्त्या
परिणमत इत्येव वक्तव्यं । एव चक्षुरादित्यादि-ज्योतिरभावदशायां प्रति-
भासमान-सकल्पदार्थभासकत्वं आत्मन एवेति श्रोतृबुद्धौ स्फुटगारोहयितुं
शक्यत्वात् यत्र स्वयज्योतिरस्य परात्मा इति श्रुत्यनुसारेणोक्तं मूले
॥१००॥

आलोकदानेन सकलप्राणि-प्रेरकोपि मूर्ख यथा तत्कर्मणि न सज्यते
एवमात्मापि बुद्धिकृत कर्मणेत्यसंगत्वमपि प्रगाढाहं ज्योतिष्व
स्वामाव्यात् । धीमात्रकोपाधिरिति ।

धीमानकोपाधि-रजोपसाक्षी
न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपैः ।

यस्मादसंगस्तत एव कर्मभिः

न लिप्यते किञ्चिदुपाधिना कृतैः ॥१०१॥

धीरेव धीमात्र स्वार्थेऽवप्रत्ययः, धीमानत्र उपाधिर्यस्य स्वप्न
धीमानकोपाधि तत्कृतकर्मलेपैः तथा धिया कृतानि यानि कर्माणि तेषां
लेपैः सचन्यै न लिप्यते विशिष्टो न भवति । तत्र हेतुः अजोपसाक्षीति,
अपतृत्वे सति बोद्धृत्वस्यैव साक्षित्वात्, वस्तुनरेव कर्मलेपात्, नहि लोकेऽपि
वादिप्रतिवादिर्मणिः संवध्यते साक्षी, तद्वदित्यर्थः । 'असगोह्य
पुरुषः' "असगो नहि सज्जते" इत्यादिश्रुत्यनुसारेणामगत्वाच्च । बुद्ध्या

वागादिना वा केनाप्युपाधिना क्रियमाणकर्मलेपोप्यस्य नास्तीत्याह यस्मा-
दसग इति । तत् एव असगत्वरूपकारणादेव उपाधिना कृतं शरीरेण वा
वाचा वा मनसा वा केनाप्युपाधिना कृतं कर्मभि समीचीनासमीचीन-
कर्मभि किञ्चिदपि न लिप्यते न सवद्धो भवति ॥१०१॥

सगस्तूपाधि-कल्पित, वास्तविकमसगत्व-मित्युपपादयति । सर्वेति ।

सर्वंव्यापृति-करण लिंगमिदं स्याच्चिदात्मन पुस ।

वास्यादिकमिव तक्षण तेनैवात्मा भवत्यसगोयम् ॥१०२॥

चिदात्मन ज्ञानस्वरूपस्य पुस पुरुषस्यात्मन, इदं लिंगं बुध्यादि-
षटित लिंगशरीर, तक्षण, त्वष्टु, वास्यादिवमिव तक्षणकरण द्रव्य-
विशेषादिकमिव सर्वंव्यापृतिकरण सकलव्यापारासाधारण-कारण,
तक्ष्णोपि तक्षणकरणसत्त्व एव दार्वादि-तक्षणसामर्थ्यं न स्वभाविक, तथा-
त्मनोपि आज्ञानिकलिंगशरीरसबन्ध एव सकलव्यवहार । अत एव सुषुप्तौ
न व्यवहार लिंगशरीरसबन्धस्य तदा अभावात् । तेनैव लिंगशरीरसत्त्वे
व्यापृति तदभावे तदभाव इति लोकसिद्धहेतुनैव । अयं आत्मा । असग
वास्तविक-सकलव्यवहार-सगहीन भवतीत्यर्थं ॥१०२॥

ननु अहप्रतीतिविषयस्यैवात्मत्वात् अहमन्ध अह वधिर अह मूक
अहमुच्छ्वसिमि क्षुत्पिपासापीडितोरिम अह करोमि सुखी दुःखीत्यादि-
बहुतर-धर्मसबन्धात् असगत्वमनुपपन्न-मात्मन इति चेत्, तेषां सर्वेषां
धर्माणां तत्तदुपाधिगतत्वादात्मन कोपि धर्मं सासारिक नास्तीति वक्तुं
उपाधि-धर्मान् विभजते । अन्धत्वेत्यादिना ।

अन्धत्व-मन्दत्व-पटुत्वधर्मा

सौगुण्य-वैगुण्य-चक्षाद्वि चक्षुष ।

वाधिर्य-मूकत्व-मुखास्तथैव

श्रोत्रादिधर्मानं तु चेतुरात्मन ॥ १०३ ॥

आदौ बहिरिन्द्रियधर्मानाह । चक्षुष सौगुण्य-वशात् पटुत्व,
वैगुण्यवशादन्यत्त्व मन्दत्व । एव श्रोत्रवैगुण्यात् वाधिर्यं मन्दत्व । तत्सौ-
गुण्यात् पटुत्व । वागिन्द्रियवैगुण्ये मूकत्व, तत्सौगुण्ये पटुत्व । एव त्वग्नाण-
रसनरूपेषु ज्ञानेन्द्रियेषु पाणिपादादिषु कर्मेन्द्रियेषु च वेदितव्यम् । एतत्सर्वं

नात्मन । तत्र हतुमाह वेत्तुरिति । चक्षुरादौ मन्दत्वपटुत्वादिव वतमान
साक्षिणात्मना वेद्यत इति न वेद्यस्य वेत्तधर्मत्व सम्भवतीति भाव । तुरव
धारण नैवेत्यथ ॥१०३॥

उच्छ्वास-क्षुत्पिपासादे प्राणधर्मत्वमाह । उच्छ्वासति ।
उच्छ्वास निश्वास विजृम्भण क्षुत् प्रस्पन्दनाद्युत्क्रमणादियान् क्रिया ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति तज्ज्ञा प्राणस्य धर्मविशना पिपास ॥१०४॥

प्राणादीत्यादिपदेन अपानादीना गागादीना चपरिग्रह । उच्छ्वास
प्राणस्य निश्वास अपानस्य विजृम्भण देवदत्तस्य क्षुत् कृकस्य प्रस्पन्दन
प्रकर्षेण चलन व्यानस्य घनजयस्य वा । आदिपदेन उमीलनपरिग्रह ।
तत्तु वूमस्य उत्तमणमुदागस्य आदिपदेन वमन तदपि तस्यैव । एतानि
कर्माणि प्राणादीना तज्ज्ञा वदति । इदमिदं नम अस्मति विपज्ञा
इत्यथ । एवमशना पिपास क्षुत् पिपासा च प्राणस्य धर्मो । अत एव
निद्राया क्षुत्पिपासाद्यभावा तदा प्राण अभिमानाभावात् ॥१०४॥

यद्यवम घत्वादीना अनात्मचक्षुरादिधर्मत्व वृत्तो वा अयमात्मा
स्वात्मान तद्वगव त जानातीति शक्यामाह । अन्त करणमिति ।

अन्त करणमतेषु चक्षुरादिषु वज्मणि ।

अहमित्यभिमानन तिष्ठत्याभासतेजसा ॥१०५॥

अत करण मन एतेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्रव्येषु बाणादिकर्माद्रव्येषु
प्राणादिषु वज्मणि स्थूलशरीरे च आभासतेजसा चित्प्रतिफलन प्रयोज्य
तेजसा जीवेनत्यथ । अहमित्यभिमानन अज्ञानप्रयोज्यता तादात्म्यभिमानन
तिष्ठति । यत विवेकभूय आत्मानात्म विवेकभूय अत करण स्वप्रति
विब गृहीत्वा चेतनीभूय चक्षुरादिव शरीरात् अहमित्यभिमानयते अत
तद्वश आत्मापि तद्वर्मान अघत्वादीन स्वस्मि कल्पयित्वा अहमं च इत्यादि
रीत्या व्यवहरतीत्यथ । सुषुप्तावन्त करण आत्मप्रतिफलनमपि नास्ति
अहमं च इत्यादिव्यवहारोपि नास्ति । एव स्वप्न प्रतिफलनसत्त्वेपि
चक्षुरादौ आभासतेजसा अन्त करण न तिष्ठति स्वप्न बाह्यकरणगणस्य
लयादित्यपि वेदितव्यम् । तेनैव स्वप्नपि अघत्वादिव्यवहार जाग्रतीय
नास्तीति भाव ॥१०५॥

एव बाह्य सर्व ससार अन्तःकरणमूलक आत्मन इत्युक्त्वा कर्तृत्व-
सुखदुःखादिक आन्तर तस्यैवेत्याह । अहकार इति ।

अहकार स विज्ञेय कर्ता भोक्ताभिमान्यम् ।

सत्त्वादिगुणयोगेना-वस्थानितयमश्नुते ॥१०६॥

एव चित्प्रतिबिम्ब-विशिष्टमन्तःकरणमेव चक्षुरादौ शरीरेच अह-
मित्यभिमानेन वर्तमान अहकार इति विज्ञेय । स इति विधेयप्राधान्या-
भिर्देशः । अयमेव कर्ता भोक्ता इत्यभिमानि । अस्य सत्त्वरजस्तमोरूप-
गुणत्रयमय-प्रकृतिकार्यत्वात् सत्त्वादिगुणयोगेन अवस्थात्रितय जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिरूपावस्थात्रय अयं अश्नुते प्राप्नोति रजोगुणयोगेन जागरः,
सत्त्वयोगेन स्वप्नः, तमसा सुषुप्तिरिति भेदः । सर्वदा गुणत्रयसत्त्वेऽपि तदा
तदा तस्य औत्कट्यं ज्ञेयम् ॥१०६॥

एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे आन्तरे तद्धर्मावित्युक्त्वा सुखदुःखयोरपि तद्धर्मत्व-
माह । विषयाणामिति ।

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दुःखी विपर्यये ।

सुखं दुःखं च तद्धर्मं सदानन्दस्य नात्मनः ॥१०७॥

विषयाणां शब्दादीनां आनुकूल्यं स्वकीयेच्छानुसारेण संप्राप्ती सुखी,
अहं सुखीति प्रतीतिः । विपर्यये प्रातिकूल्येन स्वेच्छाविरोधेन प्रसक्तो
दुःखी, अहं दुःखीत्यभिमानः । अतः सुखं दुःखं च तद्धर्मं तदिच्छानुरोधित्वा-
त्तयोः, तदा सर्वदा आनन्दस्य आनन्दस्वरूपस्य ' आनन्दो ब्रह्म ' " विज्ञान-
मानन्द ब्रह्म " रतो वै स ' यदेव आकाश ' इत्यादिभूतिभ्यः,
आत्मन न धर्म इत्यनुपपद्यते । युज्यते चैतत् विचार्यमाणे कालांतरे य-
शब्दं मुखमजीजनत् स एव कालान्तरे दुःखं जनयतीति प्रसिद्धं लोके । तत्र
मनोभेदं विना नान्यस्य हेतुत्वं सुवचं विषयस्यैकरूपत्वात् कालस्य च ।
तेनैव शब्देन पुरुषान्तर-सुखोत्पत्तेर्दर्शनात् तस्मिन्नेव काले अहेतुत्वा-
योगात् । मनस्तु पूर्वमिमं शब्दं अनुकूलं व्यजानात् इदानीं तु प्रतिकूलं
मन्यते इति तस्यैव सुखं दुःखं च धर्मं इति ॥१०७॥

इदानीं श्रुतिप्रसिद्धं सदानन्दत्वं आत्मन युक्त्या प्रतिपादयति ।
आत्मार्यत्वेनेति ।

आत्मात्वंत्वेन हि प्रेयान् विषयो न म्वत प्रिय ।
म्वत एव हि सर्वेषां आत्मा प्रियतमो यत ॥१०८॥

हि यस्मात्प्राण्यान् विषय म्वत विषयत्वेन हेतुना न प्रिय प्रीति-
गोचर विनु आत्मात्वंत्वेन आत्मन मुप दुःखनिवृत्ति वा जनयतीति प्रेयान्
प्रेमविषय । यदि म्वत एव विषयत्वेन शब्दादिस्वरूपत्वेन प्रेयान्म्यात् वदापि
प्रेयस्त्व न व्यभिचरेत् । त्यजति पूर्वमिष्टत्वेन ज्ञातमपि शब्दादिव पुत्रमित्र-
बलयादिव च । शरीरमपि दण्डयन्नि प्राण निगन्वन्नि मनश्च न्यमापादयन्ति
विमन्यत्, आनन्दमयकोशत्वेन प्रमिद अज्ञानमपि भजयन्ति । तत्र वारण
इतरन आनन्दरूपत्वाभाव आनन्द-प्रयोजनत्वस्याप्यनियतत्वम् । आत्म-
नस्तु आनन्दरूपत्वस्य म्वत मिदृत्वान् सर्वदा प्रियतमत्र, उक्तं हि
“ गा नभूय हि भूयानमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ” इति । वदापि गामूर्वमिति
न, अपितु सर्वदा भूयासमिति तदर्थं । तत्तु आत्मन एकस्यैव युज्यते,
स्थूल स्वप्ने न भासते सूक्ष्म सुषुप्तौ न, वारण न समाधौ । शब्दादि-
विषयाश्च न सुषुप्तिममाधौ । यदा स्थितिस्तेषां जागरस्वप्नयो तदापि
नैवत्येन आनन्दजनकत्वाभाव । इदमुपपादितमधस्तात् । अत सर्व-
वस्थामु अनुवर्तमान विषयाद्यभावेणि सकलप्राणिमिदृतया सुषुप्तौ,
ज्ञानानुभवेन समाधौ च आनन्दरूपत्वेन अनुभवगोचर आत्मा स्वत एव
निरुपाधिकतया सर्वेषां प्राणिना प्रियतमो मत, हि यस्मात् ॥१०८॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दुःख कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोनुभूयते ।

श्रुति प्रत्यक्षमेतित्य अनुमान च जायते ॥१०९॥

तत सर्वदा सर्वप्राणिप्रियतमत्वात् आत्मा सदानन्द सर्वदाप्यानन्द-
स्वरूप । अस्य दुःख आनन्दस्वरूपस्य, कदाचन वदापि नास्तीत्यर्थं । तत्रा-
नुभव प्रमाणयति यदिति । यस्मात्सुषुप्तौ अवस्थाया, निर्विषय आनन्दहेतु-
त्वेनाभिमत-शब्दस्पर्श-रूपरस-गन्धादि-सकलविषय-सदन्धनिर्मुक्त, आत्मा-
नन्द स्वरूपानन्द स्वभावसिद्ध अनुभूयते, सर्वरूपीति शेष । अस्यानुभवस्य
देहात्मानुभववन्नान्तित्व वक्तव्यमित्याह श्रुतिरिति । “ एषोस्य परम
आनन्द ” “ एषास्य परमा सप्त ” इति मौपुष्टानन्दस्यैव अज्ञानि-

परमानन्दत्वसकीर्तनात् । युक्तं ह्येतत् वैषयिकानन्द सामय अय निरामय इति । अत एव किल सार्वभौमोपि सहस्रश विषयान् लब्धु भोक्तु समर्थोपि निद्रा विना जीवितु न प्रभवति । तत्र कारण स्वरूपानन्दस्य दु खालिप्तत्व । तदुक्तं “को ह्येवान्यात् क प्राप्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ” इति । आकाश आकाशवन्निलिप्त इत्यर्थः । सुषुप्ती यद्यपि तमसा आग्नियते सुख, अथापि जाग्रत्स्वप्न-सुखापेक्षया तस्य परमत्वे, किं यत्तद्व्य तस्मिन् तमस्यपि ज्ञानेन नाश्यमाने आवरणनिवृत्त्या मिहिका- विगमे भ्राजमान सूर्य इव स्वय प्रकाशमान आत्मानन्द ईदृगिति । एव, श्रुति, प्रत्यक्ष साक्षिप्रत्यक्ष सर्वजनसिद्ध, ऐतिह्य अभियुक्ताना वचन, अनुमान आत्मा सदानन्दस्वरूप सदा निरतिशयप्रेमास्पदत्वात् यद्यैव तन्नैव, यथा शब्दादि इत्यादि च जाग्रति प्रमाणाणि आत्मन सदानन्दत्व- विषये ॥१०९॥

एवमियता प्रबन्धेन अनात्मन स्थूलदेह शब्दादिविषयान् सूक्ष्मदेह च विभज्य तद्वमश्च निर्धर्मकासगात्म-तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य इदानी उक्ताना अनात्मना हेतु कारणदेह निरूपयितुमारभते । अव्यक्तेति । अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्ति अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा । कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिद प्रसूयते ॥११०॥

अध्यक्तमिति नाम यस्या, तस्या प्रत्यक्षतः अनुपलभात् । तत्र हेतु रूपादिरहितत्व । परमेशस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मण, शक्ति अचिन्त्याद्- भुतशक्ति न विद्यते आदि यस्या अनादि सा च सा अविद्या च । वस्तुत न विद्यते इत्यविद्या अनाद्यविद्या । त्रयो गुणा सत्त्वरजस्तमासि यस्या तथाविध आत्मा स्वरूप यस्या त्रिगुणात्मिका । यद्वा त्रयो गुणा त्रिगुणा त एव आत्मा यस्या गुणत्रयस्वरूपेत्यर्थः । परा हिरण्यगर्भादि-स्ववार्थेभ्य परा उत्कृष्टा तत्कारणत्वात् । अध्यक्तनामत्वे हेतुमाह कार्यानुमेया रूपाद्य- भावेन प्रत्यक्षगोचरत्वाभावेपि शब्दादिभि गगनादिकमिव कार्यलिङ्गेनानु- मेया । एतच्छक्त्यतमीकारे निर्गुणस्य ब्रह्मण स्रष्टृत्वायोगात् निष्कारण कार्योत्पत्त्ययोगात् खादिसचलविवारहेतुत्वेन श्रुत्या प्रतीयमानेक्षण- सकल्पादि-परिणामित्वेन मायाया सिद्धिरिति भावः । अशब्दशरणा

अन्यथान्यथा जगदुत्पत्तिं तर्कयन्ति तदसंगतमिति सूचयति सुधिपेति ।
 सुष्ठुता च धियि श्रुत्यनुसारित्व, तत्सूचितं परमेशशक्तिपदेन । तेन
 सास्यैरुच्यमानं जडं स्वतन्त्रं प्रधानं सयं जगन्मूलमित्यादिक-मपास्तम्
 वेदितव्यम् । अत्र श्रुतिरप्यस्ति “माया तु प्रवृत्तिं विद्वान्मायिनं तु
 महेश्वरम्” “जीवेशावाभासेन करोति मायां जिविद्यां च स्वयमेव
 भवति” “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं द्रव्यते” इत्याद्याः । तथाच सुष्ठु शोभना
 श्रुत्यनुसारिणी धीः यस्य स सुधीः तेन मुधिया कार्यानुमेया माया यया इदं
 सर्वं जगत् महत्तत्त्वादि ब्रह्माण्डान्तं प्रसूयते तत्कारणनाम शरीरमात्मन
 इति व्यवहितेन सवन्धः ॥११०॥

तस्या स्वरूपमाह । सन्नापीति ।

सन्नाप्यसन्नाप्यभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्यभयात्मिका नो ।
 सागाप्यनगाप्यभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥१११॥

लोके तावत् अवर्धितस्य सत्त्वं बाध्यमानस्य असत्त्वत्वं प्रसिद्धं
 यथा ऋतस्यानृतस्य च । कदापि कस्यापि अप्रतीयमानस्य असत्त्वं
 शनविपाणगगनबुमुमादे । इयं तु माया ‘भूयश्चान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिः’ ‘तत्त्वविद्यां विततां हृदि यन्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाम्
 तस्मै विद्यात्मने नमः’ । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते”
 इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ज्ञानबाध्यत्वेनावगम्यते । अतः तस्या आत्म-
 वत्त्वत्वं दुर्वचम् । “नाभावो विद्यते सत्” इति गीतायाश्च तस्या
 ज्ञानानन्तरं अभावावश्यभावात् न सत्त्वं । ज्ञानात्प्राक् कार्यरूपेण प्रतीय-
 मानत्वेन तत्कारिणामित्वेन अनुमितिविषयत्वेन च न शनविपाणवदसत्त्वं
 सुवचम् । सत्त्वासत्त्वयोः व्याप्यवृत्तित्वेन कालभेदेन एकत्र स्वीकर्तुं-
 मनुचितत्वेन नोभयात्मकत्वं तस्या । एकैकरूपत्वाभावे उभयात्मकत्वस्य
 अत्यन्तासम्भवाच्च । यथा स्वाजिह्वपदार्थानां ऐन्द्रजालिजपदार्थानां च
 दृष्टान्तादस्वरूपत्वान्मिथ्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वरूपं तथा अस्या अपीति
 भावः । उक्तं हि “नामतो विद्यते भावः नाभावो विद्यते मतः । उभयो-
 रपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः” इति गीतायाः । यद्यपि लौकिका
 पूर्वमुत्पत्तौ अत्यन्तगमते घटादेर्भावं, उत्पत्यनन्तरं सत्त्वेन अभ्युपगतस्य
 तस्य नामो अभावः चागीबुवंन्ति तदगमनमिति सर्वत्रेन भगवत्वाक्यम्

अनयोर्भयो अन्त निर्णय तत्त्वदर्शिभि दृष्टइति वक्ष्यता । इत्यत्र
इय माया सत् सदस्त्वपि न, असदस्त्वपि न उभयात्मिका सदसदात्मिका
नो । अपितु सत्वासत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्यत्वात् अनिर्वचनीयरूपा । यथा
सत्त्वेन वा असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्या एव ब्रह्मणो भिन्नत्वेन अभिन्नत्वेन च
अनिर्वचनीयेत्याह । ब्रह्मणोऽत्यतभिन्नत्वे अद्वैतबोधक-श्रुतिविरोधात्
लोकेऽपि शक्ते शक्तिमतोऽत्यत-भेदाभावाच्च । एवमभिन्नत्वे तस्या
वाधायोगात् ब्रह्मण कालत्रयावाध्यत्वात् । भिन्नाभिन्नत्वे विरुद्धे अत
भिन्नापि न अभिन्नापि न उभयात्मिकापि नो भवतीत्यर्थ । एव अनादित्वेन
सागा सावयवा न भवति सावयवत्वे जन्यत्वापत्ते । निरवयवत्वे परिणामा-
सम्भवात् तदपि वक्तुमशक्यम् । अत अनगा अनवयवापि न । उभया-
त्मिकापि नो सावयवत्व-निरवयवत्वयो एकत्र विरोधादेव । अत
सत्त्वासत्त्वाभ्या भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्या सागत्वानगत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्य
रूप यस्या सा अनिर्वचनीयरूपा महाद्भुता अत्यताश्चर्यरूपा ॥१११॥

अस्या अत्यतनिवृत्तिहेतु-सत्त्वाच्च नासत्त्वमित्याह । शुद्धाद्वयेति ।

शुद्धाद्वय-ब्रह्मविबोधनाश्या

सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।

रजस्तमस्त्वमिति प्रसिद्धा

गुणास्तदीया प्रथितं स्वकार्यं ॥११२॥

शुद्ध निर्गुण अद्वय सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदनून्य यद्ब्रह्म तस्य
विबोध अभेदेन साक्षात्कार तेन नाश्या तज्जन्यध्वस-प्रतिप्रोगिनी ।
तत्र दृष्टान्तमाह सर्पभ्रम रज्जा जात अय सर्प इति भ्रम , रज्जुविवेकतो
यथा कल्पित-सर्पाधिष्ठानभूतरज्जुसाक्षात्कारेणैव नाय सर्प किंतु रज्जु-
रित्पाकारेण । तेन निर्गुणे अद्वितीये कल्पिताया मायाया अधिष्ठानतत्त्व-
साक्षात्कारवाध्यत्वमुक्तम् । यदुक्त पूर्वं कार्पाणुगेया गुधियैव मायेति
तद्विशदयति, तद्वर्त्म-गुणकार्य-प्रतिपादनमुपेन रजइत्यादिना । तदीया
तस्या इमे तदीया मायासवधिन गुणा धर्मा रज तम सत्त्वमिति
प्रमिता । तेषामप्रत्यक्षत्वात् कार्यमुखेन प्रमिद्धिमाह प्रथितंरिति ।
प्रसिद्धे तत्तद्गुणकार्ये वक्ष्यमाणे ॥११२॥

क्रमेण रजस्तमस्त्वगुणानां कार्याणि विवक्षन् आदौ रजोगुण-
कार्माण्याह । विक्षेपेति ।

विक्षेपदाकती रजस क्रियात्मिका

यत प्रवृत्ति प्रसृतापुराणी ।

रागादयोऽस्या प्रभवन्ति नित्य

दुःखादयो ये मनसो विकारा ॥११३॥

मायायां सन्ति तिस्रः शक्तयः । विक्षेपशक्ति आवरणशक्ति
ज्ञानशक्तिश्चेति तत्राद्ययोः बन्धकतृत्व, तृतीया मोक्षहेतुः । तत्र विक्षेप-
शक्ति रजस रजोगुणस्य, क्रियात्मिका कार्यरूपा । यदा उद्विज्यते रज-
तदा विक्षेपा बहुधा भवन्तीति ज्ञेयमित्यर्थः । यत रज कार्यभूत-विक्षेप-
दाकतेरसंवाशात् पुराणी अनादिनालमिद्धा प्रवृत्ति सरागहेतुभूता प्रवृत्ति
प्रसृता विस्तृता, सा जीवीया वा प्रपञ्चमृष्टिहेतुभूता ईश्वरीया वा
भवतु प्रपञ्चमृष्टिरेपि विक्षेपशक्तिवार्थत्वात् । तत्रेश्वरस्य शुद्धसत्त्व-
प्रधान-मायोपहितत्वात् तस्या स्वाधीनत्वाच्च न बन्धस्य प्रसक्तिरिति ।
जीवस्य तु मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकत्वात् ज्ञानशक्त रजस्तमोभ्यां
प्रतिहन्यमानत्वात् उपाध्यधीनत्वं तत्कृतबन्धयत्वं चेति । रागादय
इत्यादिव जीवविषये ज्ञेयम् । अस्या रज कार्यविक्षेपशक्ते संवाशात्
रागादय रागद्वेषादिदोषा प्रवृत्तिहेतवः नित्य जीवस्य प्रभवन्ति । तत
येमनसो विकारा दुःखादयः, दुःखहर्षतर्पामर्षादय मनस एव ननु
कदाचिदपि निर्विकारस्यात्मन इति बोधयितुं मनस इत्युक्तं, “काम
सकल्पो विचित्रित्वा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति ह्रीर्भीर्भौर्हित्येतत्सर्वं मन
एव” इति श्रुतेः । तत्तादात्म्याध्यासात् जीवे बलप्यते न वस्तुतः तत्र
सन्ति “साक्षी जेता केवलो निर्गुणश्च” “नान्यतोऽस्ति द्रष्टा”
“निष्कल निर्विक्रय शान्तम्” इत्यादिश्रुते ॥११३॥

इदानीं रागादय इत्यत्र आदिपदग्राह्यान् रज कार्य-विक्षेपशक्ति-
कार्यत्वेन राजमान् धर्मान् तेषां धोरत्वेन दुःखहेतुत्वं तेषां गततत्प्रवृत्ति
हेतुत्वेन तन्मूलस्य रजस बन्धयत्वं चाह । काम इति ।

काम क्रोधो लोभदम्भाम्यसूयाज्जकारेर्ष्या-मत्सराद्यास्तु घोरा ।
धर्मा एते राजसा पुप्रवृत्तिर्यस्मादेतत्तद्रजो बन्धहेतु ॥११४॥

काम विषयेच्छा क्रोध तदभिघाते जायमान-मानसवृत्ति कोपाख्या । लोभ अर्थस्य प्राप्तौ तत्सरक्षणमिति । दम्भ धर्मध्वजित्व । अभ्यसूया परोत्कर्षसहन । अहंकार स्वोत्कृष्टत्वज्ञान । ईर्ष्या गुणेषु दोषाविष्वरण । मत्सर अक्षीयमाण-वस्त्वपरित्यागेच्छा । यथा राजकीयोदपानात् नोदक पा इति वृत्ति । आदिपदेन मद-दर्पादि-परिग्रह । एते लोकद्वयेषु भयहृतव अत एव घोरा इत्युक्तम् । यस्मात्कामक्रोधादिविशिष्ट पुमान् न प्रवृत्तौ विरगति वदाच्चिदपि, सर्व-दापि यत्किञ्चित्कुर्वाण एवावतिष्ठते अत एते धर्मा राजसा । रज वर्मणि भारत सजयति इत्युक्तत्वाद्गीताया सर्वदा यत्किञ्चित्कर्महेतूना एतेषा राजसत्त्व । प्रवर्तनालक्षणा दोषा ' इति न्यायसूत्र । सर्वतो निवृत्तौ हि सुख । अत्र यस्यापि निवृत्तिप्रयोजकत्वभावाच्च । "लोभ प्रवृत्तिरात्मभ वमणामशम स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ " इत्यपि गीता । यस्मात् पुप्रवृत्ति एतन् सर्वजनानुभवसिद्ध तत् मायागुणत्वेन कथित रज बन्धहेतु । वार्यकरणसघाताध्यासस्यैव बन्धव-त्वात् अध्यास विना कर्मासम्भवात् रजस बन्धहेतुत्व विशेषम् । न ह्यनध्यस्तात्मभावन देहन कश्चिदध्यासप्रियते इत्यध्यासभाध्यात् ॥११४॥

इदानीं तमस शक्ति आवृत्ति विक्षेपशक्ति प्रसरहेतु सक्-सारादि-वारण निरूपयति । एषति ।

एषावृत्तिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यया वस्त्ववभागतेऽन्यथा ।
संया निदान पुरुषस्य ससृते विक्षेपशक्ते प्रसरस्य हेतु ॥११५॥

यथा शक्या वस्तु अन्यथा अवभागते सच्चिदानन्दरूप वस्तु अन्न करणदेहादिरूपेण भागते एषा आवृत्ति आवरण नाम तमोगुणस्य शक्ति । पुरुषस्य ससृते दुग्जन्म-जरामरणादिरूपाया, निदान आदि-वारण । भ्रान्त्या पित्रमात्मधर्मान् अगमरिणि मन्यते । अत अयथा-वस्त्ववभागरूप-भ्रान्तिहेतवावरणशक्तिरेव समारनिधान । एषा

यस्य दुरत तच्च तत्तमश्च तस्य अनयं पर्यवसायिन तमोगुणस्य आवृत्ति
महती शक्ति सत्त्वोत्कर्षं विना दुर्निरसा । विक्षेपशक्त्यपेक्षया प्रबला
अत्यत मोहहेतुत्वादिति भाव । आवृत्ति आवरणम् नाम ॥११६॥

श्रवणमनन-निदिध्यासन-ज्यज्ञाननाशयत्वं तस्या वक्तुं तत्रितय-
निरस्यदोषहेतुरिय प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मणि असभावना अनात्मनि शरीरादौ
विपरीतात्मत्वभावना श्रुत्याचार्योक्तार्थे सक्षयाश्चोत्पाद्य बहुधा मन
विक्षिपन्ती पुमांस अभासमानरवस्यरूप कुर्वन्ती नाशयतीत्याह । अभाव-
नेति ॥

अभावना वा विपरीतभावना सभावना विप्रतिपत्तिरस्या ।
ससर्गयुक्तं न विमुचति ध्रुव विक्षेपशक्ति क्षयत्यजस्रम् ॥११७॥

अभावना शास्त्रेणोच्यमान जीवब्रह्मैक्यं प्रपञ्चमिष्यात्वं च न
सम्भवतीति भावना । नास्तीति भावना वा नास्तिक्यमिति यावत् ।
विपरीतभावना शरीरादौ आत्मत्वभावना । विप्रतिपत्ति विरुद्धप्रतिपत्ति ।
सभावना सशयभावनेत्यर्थः । एकधर्मि विक्षेप्यक-विरुद्धनानाधर्म प्रकाशक-
ज्ञान सशय इति तत्त्वक्षणात् । एतत्त्रय अस्या आवरणशक्ते ससर्गयुक्त
सबन्ध-युक्तं नर । ध्रुव न विमुचति नैव विमुचतीत्यर्थः । तादृश पुमांस विक्षेप-
शक्ति अजय सर्वदा क्षपयति अज्ञादचाश्रद्धधानश्च गद्यात्मा
विनश्यति ' इति गीतोक्ते ॥११७॥

इदानीं तमोगुणवार्ताणि विवक्षयति । अज्ञानेति ।

अज्ञानमालस्य-जडत्वनिद्रा-प्रमादमूढत्वमुखा-स्तमोगुणा ।
एतं प्रयुक्तो नहि वेत्ति किञ्च-निद्रालुपत्स्तम्भदेव तिष्ठति ॥११८॥

अज्ञान उक्तस्याप्यर्थस्याप्रतिपत्ति गीतोक्त एतज्ज्ञानमिति प्राक्च
अज्ञानं यदतीत्या " इति मानिन्वादिव वा । आत्म्य अनुद्यमः, जडत्व
वार्त्तवर्णनेष्वपाठव । निद्रा प्रमिद्धा, " अभावप्रत्ययालस्य वृत्तिनिद्रेति "
श्रूयिता । यतिगन्तायारवे तमणि गति वन्द्यभाय प्रतीयने तत्तमभाय-
प्रत्ययः त विषयोऽनुवर्तते वृत्तिनिद्रा । प्रमाद वर्त्तमानं नमं यन्तुं शक्तायति
अवरण तस्य, अज्ञानरुता " प्रमाणेनवधानता " इति गोणान् । मूढ-
य

यथावस्थितविषये अयथावत्प्रतिपत्तिः । आलस्य-जडत्व-निद्राप्रमाद
मूढत्वानि मुखानि येषां ते सशयादीनां ते तमोगुणा तम कार्याणि ।
तदुपपादयति, एतैः अज्ञानादिभिः धर्मैः प्रयुक्तं विशिष्टं किञ्चिदपि नहि
वेत्ति जानाति । निद्रालुवत् यथा सुप्तो न किञ्चिद्वेत्ति तथा स्तब्धदेव
तिष्ठति श्रेयसो किमपि न चेष्टत इत्यर्थः । प्राप्तज्ञायमानताकस्य अज्ञान
प्रमाद, प्राप्तकर्तव्यताकस्य अकरणमालस्य इति वा भद ॥११८॥

एव राजसाना तामसाना च धर्माणां अत्यत श्रेयोविधातकत्वकथनेन
सत्त्व गुण सम्प्रसाधित्य तयोर्द्वयोरपि गुणयोः अत्यत परित्यागं वार्य
इत्युक्तं भवति । अधर्माणि जिज्ञास्य परिहारायेति न्यायेनैव तेषामयं
विवरणः । इदानीमुपादेयत्वाय सत्त्वकार्याणि वक्तुं सत्त्वस्वभावं वर्णयति ।
सत्त्वमिति ।

सत्त्व विशुद्धं जलयत्तथापि

ताम्या मिलित्वा सरणाय कल्पते ।

यत्रात्मविव प्रतिविवितं सन्

प्रकाशयत्यर्क इवाखिलं जडम् ॥११९॥

तथापीत्युत्तरत्र सत्त्वात् आदौ यद्यपीति पठितव्यम् । यद्यपि जलवत्
यथा जलं स्वभावतो निर्मलं तथा सत्त्वगुणं विशुद्धं निर्मलं एव । तथापि
ताम्या रजस्तमोभ्यां मिलित्वा सरणाय ससाराय कल्पते प्रभवति ।
तस्य विशुद्धिं स्पष्टयति यत्रति । आत्मविव आत्मैव विव मुखादिवत् ।
यथा निर्मलं जलं साधनक्षेत्र आकाशं प्रतिपलितं स्पष्टं भासते यथा वा
निर्मले दर्पणे मूलं तथा शुद्धे सत्त्वे प्रतिविवितस्सत्रात्मा अर्वावत् सूर्यवत्
निर्मलदर्पणे प्रतिविवितसूर्य इव वा अखिलं जडं सर्वमनात्मानं प्रकाशयति
ज्ञातस्वरूपं करोति " सत्त्वात् सजायते ज्ञान " इति स्मृतेः । ' सर्वद्वारेषु
देहस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं मत्त्वमित्युत "
इति च ॥११९॥

रजस्तमसो मत्त्वेऽपि ताम्यामनभिभूयमानस्य सत्त्वस्य गुणानात् ।
मिश्रस्येति ।

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।

श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च सपतिरससिवृत्तिः ॥१२०॥

मिश्रस्य सर्वात्मना तमदशून्मस्य ईषद्वजोमिश्रस्य सत्त्वस्य इत्यर्थः । ताभ्या अभिभूयमानत्वे वक्ष्यमाण-गुणसत्त्वानुपपत्तेः । तुल्य इतरगुणद्वयस्य ताभ्यामभिभूयमानसत्त्वस्य च व्यावर्तकः । अमानिता आद्या येषा अदमित्वादीनां ते, ते कथिता गीताया “अमानित्व-मदमित्व-महिमा-क्षान्तिराजं । आचार्योपासनं नीचं स्वैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहकार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधि-दुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिप्यग पुनर्दारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्व-मिष्टानिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्त-देशसेवित्व-मरतिर्जनसरादि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्व सत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ” इति । तत्र जमानित्य, विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणै आत्मन श्लाघारूप-समान मानित्व तद्वाहित्यममानित्व । त्यागित्वाभ्युपार्थं स्वधर्मप्रवर्तनं दम् तद्रहितत्व अदमित्व । निरकरणा परपोडावर्जनं महिमा । परैरभिभूय-मानस्यापि तान्त्रत्यविकृतचित्तत्व क्षान्तिः । मनोवाकवायाना एव रूप्य-मार्जव । प्रणिपात-परिप्रदन-सेवादिभि आचार्यानुवर्तनं आचार्योपासनम् । बाह्यमलानां भृङ्गलाभ्या अतमलानां रागादीनां मेष्यादिवासनया विषय-दोषदर्शनाभ्यासेन च प्रक्षालनया बहिरतस्तुचित्व । स्वैर्यं मुक्तिसाधन-प्रवृत्तस्य विघ्नसंभवेऽपि तदपरित्यागेन पुनः पुनर्यत्नाधिक्यम् । आत्म-विनिग्रह आत्मन देहेन्द्रियादे मोक्षसाधनप्राप्तितुल्य-न्यभावनिरोधनेन तदनुकूलतया व्यवस्थापनम् । इन्द्रियार्थेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु दृष्टानुश्रविकेषु वैराग्यम् । अनह्वार अहमेव सर्वोत्पृष्ट इति गर्वराहित्यम् । जन्ममृत्यु-जरेति, गर्भवासयोनिद्वारा निम्सरणं जन्म, मृत्यु सर्वममच्छेदनरूपं, जरा बुद्धिवल्लतेजोनामसंबन्धपरिभयरूपा । व्याधयो ज्वरादयः । दुःखानि अनिष्ट-मयोगेष्टप्रियोग-ज्ञान्यान्वाध्यात्मिकादीनि । दांपत्यान्तु वातपित्तश्लेष्माण, मलमूत्रदुर्गन्धरूपाश्च तेषामनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनम् । अस्ति पुत्रादिषु प्रीतित्यागः । तेष्वनभिप्यग तेषां मुने दुर्गे अहमेव मुनी दुर्गौलध्यामाभावाः । इष्टानिष्टयोग्यपत्तिषु प्राप्तिषु । निग्य गर्वदा समचित्तं च हर्षविषादमून्मत्ताः । अनन्ययोगेन अप्यवनमाधिना अहमेव

भगवान्बामुदेव इति निश्चयन अत एव स्वात्मभूते मयि अव्यभि
 चारिणी ऐकान्तिकी भक्ति । विविक्त शुद्ध वित्तप्रसादको यो देश
 तत्त्वोक्तित्व जनाना वंपयिकाणा ससदि रत्यभाव । आत्मानमधिकृत्य
 प्रवृत्त आत्मानात्मविवेकज्ञान अध्यात्मज्ञान तस्मिन्नित्यत्व तत्रैव निष्ठा ।
 त्वपदार्थगोधनैकपरत्वमिति यावत् । पदार्थविवेकपरस्य वाक्यार्थ-
 ज्ञानाधिगमात् । तत्त्वज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानरूपस्य योर्थ फल मोक्ष नस्य
 दर्शनमालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचन हि तत्साधने प्रवृत्ति स्यादिति
 भाव । अत्र यद्यपि यमघटकीभूताया अहिंसाया नियमघटकस्य शोचस्य
 च घटनमस्ति तथापि उत्तरत्र नियमायमाद्या इत्यन तदुभयातिरिक्तस्यैव
 ग्रहण राभवतीति बोध्यम् । नियमा " शौचसतोप-नपस्स्वाध्यायेश्वर-प्रणि-
 धानानि नियमा " इति मूत्रानुसारेण शौचादय जन्महतन् काम्यधर्माभिन्नवर्ण
 मोक्षहेतौ निष्कामे धर्मे नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमा इत्युच्यन्ते । तत्र शौच
 पूर्वं निरुक्त । सतोप यथालाभपरितुष्टि । तप कायशोषण तदुक्त योगयाज्ञ-
 वल्क्ये ' विधिनाक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि । शरीरशोषण प्राहु
 तापसा तप उत्तम इति । स्वाध्याय प्रणवगायत्रीप्रभृतीना मन्त्राणा
 जप । ईश्वरप्रणिधान अभिहिताना अनभिहिताना च सर्वासा त्रिषाणा
 परमेश्वरे फलानपक्षतया समर्पण । तदुक्त कामतोज्वामतोवापि यत्न रोमि
 शुभानुभ । तत्सर्वं त्वयि विन्यस्य त्वत्प्रयुक्त करोम्यह इति । फलाभिमध
 उपधातवत्वमभिहित महद्भिः अपिप्रयत्नरापन कामेनापहत तप । न
 तुष्टये महेश्वर इवलीडमिव पायसम् ' इति । एतानि पञ्च नियमा ।
 यमा " अहिंसामत्यागान्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा " इति मूत्रानुसारेण
 अहिंसादय पञ्च । तत्र अहिंसा विवृता । सत्य सर्वदा अनुत्तानमि-
 नापणम् । अस्तेय परस्वानपहार । ब्रह्मचर्य अष्टविधमधुनत्याग ।
 अपरिग्रह शरीरस्वतिमात्र-शुद्ध्यतिरिक्त-भोगसाधनास्वीकार । यमा
 आद्या येषा असन्न प्राणायाम प्रत्याहारधारणाध्यान-मगाधीना तेषि
 समाध्यतानि योगागानि आदिपदेन गृह्यते । श्रद्धा सर्वथयोनितान
 आस्तिक्यबुद्धि । भक्ति मा परापरभेदेन द्विविधा अपरं गाधनभक्ति
 रित्युच्यते ' भक्त्या गजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलका तनु ' इति
 भागवतोक्ते । ' श्रवण कीर्तन विष्णा स्मरण पादसवन । अर्चन
 वदन दास्य सत्यमात्मनिषेदनम् । " इति नवविधा भक्ति परमप्रम-

लक्षणाया परमक्तेस्साधन । मुमुक्षुता स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण आविद्य-
काना अहंकारादि देहान्ताना बन्धाना निवृत्तीच्छा । दैवीरापत्ति सापि
गीतानु षोडशाध्याये “अभय सत्वसशुद्धि ” इत्यादिना कथिता । (‘अभय
सत्वसशुद्धि ज्ञानयोगव्यवस्थिति । दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप
आर्जव । अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्याग शान्तिरपैशुन । दया भूतेष्वलोलुप्त्व
गर्द्वेह ह्यारचापल । तेज दामा धृतिश्शौच अद्रोहो नातिमानिता ।
भवति सपद दैवीमभिजातस्य भारत । ’ इति) तत्राभय नाम इष्टानिष्ट-
सयोग वियोगहेतु दर्शनजन्य यददु खभय तद्राहित्य, यद्वा शास्त्रोपदिष्टार्थे
सदेह विनानुष्ठाननिष्ठत्व । सत्वस्यात करणस्य सम्यक्बुद्धि निर्मलता
सत्वसशुद्धि । शुद्ध सम्यक्त्व नाम भगवत्तत्त्वस्फूर्ति-योग्यत्व । शास्त्रा-
चार्योपदेशान्या आत्मतत्त्वावगति ज्ञान । अवगतस्यास्य चित्तवायतया
स्वानुभवारूढत्वापादन योग । तयोर्विशेषणावस्थिति सदा तन्निष्ठता
ज्ञानयोग्यवस्थिति । यथाधिकार स्वद्रव्यस्य पात्र प्रतिपादन दान ।
वाह्येन्द्रिय-सयमो दम । श्रौत अग्निहोत्रदर्शपूगमासादि स्मातंश्च
देवयज्ञ पितृयज्ञ भूतयज्ञ मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञ, ब्रह्मयज्ञस्य
स्वाध्यायपदेन पृथगुक्ते । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ अदृष्टार्थमृषेदाद्यध्वयन-
रूप । तप शारीरादिभवेन त्रिविध । ‘देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन मौनमार्जव ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीर तप उच्यते । अनुद्वेगवर वाक्य सत्य प्रियहित
च यत् । स्वाध्यायाम्यासन चैव वाङ्मय तप उच्यते । मन प्रमाद
सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह । भावसशुद्धिरित्यतत्तपो मानसमुच्यते ”
इति । अवयवमार्जव मनोवाक्कायवृत्तीनामैव रूप्यमिति यावत् ।
परपीडावर्जनमहिंसा । ययादृष्टवचन सत्य । परैराश्रोत्रे ताडन वा
इते सति सद्य प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालमुपशमन अक्रोध । दानस्य
प्रागुक्ते त्यागो दुःखसंगपरित्याग । शान्तिरतरिन्द्रियोपरति । पर-
दोषप्रवादान पैशुन तदभावोपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखा
सहिष्णुत्व दया । अलोलुप्त्व अलोलुप्त्व इन्द्रियाणा विषयगन्निधानेभ्य-
विश्रित्य उति यावत् । पयणलोप आपे । अलोलुप्त्वमिति वा पाठ ।
मृदुत्व भार्दव साधुजनसङ्गेषाहंतेत्यर्थ । अकापेवरणे रज्ज्वा ह्री ।
ययालोप्याराहित्य अचापल । प्रागल्भ्य तेज स्त्रीवाल्लवादिमूढजनं
अनभिभवनीयन्वमित्यर्थ । मत्पि सामर्थ्य परिभवहेतु प्रति श्रोतानुत्पत्ति

क्षमा । उत्पन्नस्य शोधस्य सद्यश्चमनमन्नाथ इति ततो भद्र । दुःखादिभि
सीदत चित्तस्य स्थिरीकरणं घृति । बाह्यातरङ्गुद्धिर्गौच । परजिघासया
शस्त्राद्यग्रहणं अद्रोहः । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता
तदभावो नातिमानिता । तथा च तत्त्वाय पूज्यपुनश्चैवमुपपद्यते । त
एते पण्डितशक्तिरभयादयो धर्मा देवयोग्य-सात्विकं शुभवासनारूपसर्पात्
शरीरारभकालं पुण्यकर्मभिः अभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवति
निष्पद्यन्ते । तं विद्यापमणीं समन्वारभते पूवप्रज्ञा च पुण्यं पुण्यं
कर्मणा भवति पापं पापनति श्रुतेरिति भावः । असन्निवृत्तिः असत्
ब्रह्मव्यतिरिक्तात् निवृत्तिः । यद्वा नाविरतो दुश्चरितात् इति श्रुते
अवृजिनत्वमयः ॥१२०॥

एव रजस्तमसो सत्वेणि ताभ्यामनभिभवनीय-सत्त्वधर्मानुक्ता
ताभ्यां मुक्तरामस्यैवमानं मत्वधर्मानाह । विगुहति ।

विशुद्धसत्त्वस्य गुणा प्रसाद
स्वात्मानुभूतिं परमा प्रशान्तिः ।
तृप्तिं प्रहृष्य परमात्मनिष्ठः
यया सदानन्दरसं समुच्छति ॥१२१॥

विशुद्धत्वं च रजस्तमोसवलितं । कवलमवस्य गुणा काय
भूतधर्मा प्रसाद मनोनमन्यः । आवरकम्य तमसं विक्षपकस्य रजगद्व
अभावात् अप्रतिबन्धं स्वात्मानुभूतिः । यदातमसाव्रियते आत्मतत्त्वं तदा
तस्य स्पष्टमभानात् अन्नमयादीनां भानं । कवलमवे तु स्वस्वरूप
निष्प्रसूहं अनुभूयत इति भावः । अत एव परमा निरतिगाया प्रकृष्टा
शान्तिः । वक्ष्यते चोत्तरं कस्ता परानन्दरसानुभूतिं उत्तमज्यं गूयपु
रमतं विद्वान् । चन्द्र महाह्लादिनि दीप्यमानं चित्रदुमालोचयितु
म इच्छन् इति । पूव माधवदगाया प्रयत्नं सपाद्यमाना शान्ति
आत्मदर्शनं स्वभावभूता भवतीति भावः । अत एव फलमुपपन्नं सचारा
भावात् मनसं तप्ति अश्रुद्धिं निरवृत्ता । प्रहृष्य साधनानधीनं स्वयं
सर्वदा स्फुरन्नादः । यद्वा कुत इत्यं प्रापणीयं प्राप्तं इत्येव स्वात्मानं
धाय मवा हृष्यतीति प्रकृष्टो ह्यः । यया सदानन्दरसं समुच्छति सम्यगश्नते

सा परमात्मनिष्ठा परमात्मन्येव नितरा स्थिति । स्वरूपानन्दविलोकनेन मनो व्यत्यातुमशक्त लीन निर्विकल्पक-समाधिमनुभवतीति भाव ॥१२१॥

इदानीं गुणत्रयमयस्य मायाविद्यादिशब्दैरभिहितस्य अव्यक्तस्य कार्यानुमेयस्य स्थूलसूक्ष्मादिसकलकार्यहेतुत्वात् ज्ञाननाशयत्वाच्च शीर्यंत इति व्युत्पत्त्या कारणशरीरत्व च वदन् अव्यक्तनाम्नीत्यादिना उपक्रान्ता मामामुपसहरति अव्यक्तमेतदिति ।

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणै-निरुक्त तत्कारण नाम शरीरमात्मन ।

मुपुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था प्रलीन-सर्वेन्द्रिय-बुद्धिवृत्ति ॥१२२॥

अव्यक्त स्वस्वरूपत साक्षादस्पष्ट । एतत्त्रिगुणै त्रयश्च ते गुणाश्च त्रिगुणा एते च ते त्रिगुणाश्च एतत्त्रिगुणा, कामत्रोधाज्ञाना-लस्या-मानित्वादिभि-धर्मैरनुमेये रजस्तमस्मत्वगुणै, निरुक्त त्रिगुणात्मिका कार्यानुमेया इति पूर्वं कथित कृतनिर्वचनमित्यर्थ । तत् अव्यक्त अविद्यादि शब्दवाच्य आत्मन कारण नाम शरीर । शास्त्रे कारणशरीरमिति प्रसिद्धमित्यर्थ । अस्यासाधारणीमवस्थामाह मुपुप्तिरिति । एतस्य कारणशरीरस्य अव्यक्तस्य । प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तिरिति मुपुप्ते-विशेषण । सर्वाणि चतानोन्द्रियाणि च सर्वेन्द्रियाणि तानि च बुद्धिश्च सर्वेन्द्रियबुद्ध्य तासा वृत्ताय सर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्ताय प्रलीना यस्या मुपुप्ती सा प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्ति । एतेन सर्वेन्द्रियवृत्तिमत्या जाग्रदवस्थाया केदलबुद्धिवृत्तिमत्या स्वजावस्थायाश्च व्यावृत्ति कृता । विभक्त्यवस्था विभाजकावस्था । अज्ञानस्य अवस्थात्रये मत्वेपि इतरावस्थयो स्वेत-रसाधारणत्वात् स्वमात्रस्य मुपुप्तिरसाधारण्यवस्थेति भाव ॥१२२॥

अन्तिमपादार्थ अनुभवेन स्पष्टयति । सर्वेति ।

सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति-

र्वीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धे ।

मुपुप्तिरत्रास्य किल प्रतीति.

किञ्चिन्नवेद्मीति जगत्प्रसिद्धे. ॥१२३॥

सर्वे प्रवारा प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादय यासा प्रमितीना तासा प्रकर्षेण शान्ति प्रशान्ति उपरम यत्र मुपुप्तौ सा सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति । तर्हि परदिने व्यवहार कथमिति चेत् तत्राह बीजात्मनेति । बुद्धेरत करणस्य बीजात्मना सस्कारात्मना कारणाज्ञानात्मनेत्यर्थ । अवस्थितिरेव न स्वकार्यवृत्त्यात्मनावस्थिति तदेत्येवकारेण प्रतीयते । सैव मुपुप्ति । तदा सर्वप्रकारज्ञानाभावे सर्वानुभव प्रमाणयति । अत्र मुपुप्तिविषये । अस्य मुप्तप्रबुद्धस्य जीवस्य किञ्चिन्न वेद्मोति ज्ञानामीति प्रतीति । किल प्रसिद्धा इत्यर्थ । यदि बुद्धिकार्यभूता वृत्ति स्यात् तदा किञ्चित् वेद्मोति प्रतीतिर्नस्यात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तथाप्रतीतिरभावादिति भाव । अनुभवे विवदमान प्रत्यह जगत्प्रसिद्धेरिति । तथाच सर्व-प्रसिद्धप्रतीती विवादोसगत इत्यभिप्राय ॥१२३॥

इदानी आत्मानात्मविवेचनार्थं प्रतिपिपादयिषित अनात्मान-मुपसहरति । देहेति ।

देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादय

सर्वे विवारा विषया सुखादय ।

व्योमादिभूतान्यखिल च विषय

अव्यक्तपर्यन्त-मिदं ह्यनात्मा ॥१२४॥

देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च अहं च देहेन्द्रिय-प्राणमनोहम आदय येषां बुद्ध्यादीनां विवाराणां ते सर्वे विवारा भौतिका पदार्था । विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धा । सुखादय सुख आदियेषां दुःखमोह-मक्त्वादि-वृत्तीनां भयातानां मन परिणामानां ते सुखादय । व्योम आकाश आदि येषां तानि पृथिव्यन्तानि-भूतानि । किं बहुना इदं परिदृश्य-मान अव्यक्तपर्यन्त अखिल समस्त, विद्व जगत्, अनात्मा । एतेन बोधावनात्मेत्यस्य उत्तरं दत्तम् ॥१२४॥

अन्तिमकार्य-प्रभृति आदिमपणिगाम्युपादान-पर्यन्तं सर्वं अनात्म-लुक्त्वम् । तद्वैपरीत्येन आदिम-परिणाम्युपादानान् अन्तिमकार्य-पर्यन्तं सर्वं तथेति दाट्यार्थं वदन् तस्य मिथ्यात्वमपि वक्ष्यति । ग्रायेति ।

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्त ।

असदिदमनात्मतत्त्व विद्धि त्वं मरुमरीचिकाकल्पम् ॥१२५॥

माया मूलप्रकृति, महत् महत्तत्त्व “तदैक्षतेति” श्रुतिसिद्ध ईक्षण तदादि यस्य देहपर्यन्तस्य मायाकार्यस्य तन्महदादि । अहकार ईश्वर-सकल्प “सोऽकामयतेति” श्रुतिसिद्ध । तत् पञ्च सूक्ष्मभूतानि, तत् पञ्चोक्तानि स्थूलभूतानि, तत् ब्रह्माण्ड, तत्र चतुर्दशभुवनानि तदतर्वन्ति-स्थूलदेहादय एतत्सर्वं देहपर्यन्त मायाकार्यं त्व इदं माया मायाकार्यं च अनात्मतत्त्व आत्मव्यतिरिक्तपदार्थं कोसावनात्मेति प्रश्नोत्तरविषय असत् सद्रूपात्मभिन्न । अत एव पूर्वोक्त-शुद्धादय-ब्रह्मविबोध-नाश्रयत्वादि-हेतुना मरुमरीचिकाकल्प मृगतृष्णिकासदृश दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन मिथ्या-भूतं विद्धि जानीहि । धर्मकाले मरुभूमौ मिहिरमरीचय पतित्वा महावारिप्रवाह-वृद्धिं जनयन्ति । वस्तुतस्तु विज्ञेयदर्शने तत्र जलं किञ्चिदपि नास्ति । तथा ब्रह्मज्ञानात्प्राक् माया तत्कार्यं च भासते । तत्साक्षात्कारे च प्रवीधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यतीति दृष्टनष्टस्वरूपत्वं तेषां, ततो मरुमरीचिकावनिश्चयात् । मरुपु मरीचिका मरुमरीचिका । उक्तार्थ-मिदं पदम् ॥१२५॥

एवमनात्मानं निरवशेषमुक्त्वा परमं क आत्मा इति प्रश्नस्य उत्तरवक्तुमारभते । अथेति ।

अथ ते सप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।

यद्विज्ञाय नरो बन्धान्मुक्तं कैवल्यमश्नुते ॥१२६॥

अथशब्द अनात्मप्रतिपादनानन्तर्यार्थक । यत्परमात्मस्वरूपं विज्ञाय साक्षात्कृत्य, नरं विद्याधिनारीपुण्यं, बन्धात् अहकारादिदेहान्ताद् बन्धान् मुक्तं त्यक्त्वा तत्तादात्म्याध्यासं, कैवल्यं सर्वोपाधिसंघ-विनिर्मुक्तत्वेन कैवल्यरूपत्वं निर्भेदसन्निधानन्दरूपत्वं च अश्नुते प्राप्नोति । तत् परमात्मनः स्वरूपं यायात्म्यं ते तव सप्रवक्ष्यामि सम्यक् स्पष्टं प्राप्येण विस्तरेण वक्ष्यामि वक्षयिष्यामीत्यर्थं ॥१२६॥

आत्मानं यातुं प्रव्रजते । अस्तीति ।

अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहप्रत्यय-लवन ।

अवस्थानय-साक्षी सन् पञ्चकोशविलक्षण ॥१२७॥

स्वयं, सत्तास्फूर्तिविषये परानयेक्ष, अहप्रत्यय-लवन अहमानार-
वृत्तिमन्मनस्तदात्म्यापन्नतया अहवृत्तेराथय । अहप्रत्यय अहवृत्ति लवन
विवेकाहिणी यस्य स अहप्रत्यय-लवन अहवृत्तिविषय इत्यप्यर्थः ।
अवस्थानयसाक्षी सन् जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्थानय-साक्षाद्द्रष्टा सन् ।
पञ्चकोशविलक्षण अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमय-व्यति-
रिक्त । स नित्य सर्वदा कश्चिदस्ति न एव आत्मेति शेषः । अत्र कालत्रया-
वाध्यत्वरूप-सद्रूपत्वमुक्तं ॥१२७॥

अवस्थानय-साक्षित्वमुपपादयति । य इत्यादिना ।

यो विजानाति सकल जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु ।

बुद्धि-तद्बुद्धि-सद्भाव अभावमहमित्ययम् ॥१२८॥

इदमिदं पश्यामि अनुमिनोमि शब्दात् प्रत्येयि स्मरामीत्यादि-
प्रकारेण जाग्रत्स्वप्नयो बुद्धितद्बुद्धिसद्भावः । नकिंचिदवेदिपमिति
सुषुप्त्यनन्तरकालि-स्मृत्यनुसारेण सुषुप्ती बुद्धितद्बुद्ध्यभावः च यो
विजानाति सकल जाग्रद्भावान् स्वप्नपदार्थान् सुषुप्तावज्ञानं च अहमह
इदं जानामि अज्ञामि ज्ञास्यामीत्यनुभवात् । अयमात्मा इत्यन्वयः
॥१२८॥

इतरावेद्यत्वेन सर्वद्रष्टृत्वेन च ज्ञानस्वरूपत्वमाह । य पश्यती-
त्यादिना ।

य पश्यति स्वयं सर्वं य न पश्यति किञ्चन ।

यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तच्च चेतयत्ययम् ॥१२९॥

य पश्यति स्वयं सर्वं "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा" इति श्रुते । य न
पश्यति किञ्चन "न तत्र चक्षुर्गच्छति न वागाच्छति नो मनः" "न
चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैः" "नैव वाचा न मनसा प्राप्नु-
शक्यो न चक्षुषा" इत्यादिश्रुतिभ्यः । य बुद्ध्यादि जड चेतयति स्वप्रति-
फलनेन चेतनवत्करोति । तत् बुद्ध्यादि य न चेतयति स्वतः चेतनत्वात् ।

जड हि स्वकार्यार्थं चेतनमपेक्षते न चेतनस्य पराकाशा । अयमात्मा
इत्यन्वय ॥१२९॥

येन विश्वमिदं व्याप्तं यं न व्याप्नोति किञ्चन ।

अभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥१३०॥

सर्वोपादानतया येन सर्वान्निरेण इदं विश्वं जगत् व्याप्तं विशेषेणाप्तम्
सबद्धं । किञ्चन किमपि वस्तु यमात्मानं न व्याप्नोति अस्य सर्वस्य
बाह्यत्वात् “ विष्टम्याहमिदं कृत्स्न एकाशेन स्थितो जगत् ” “ विकारावर्ति
च तथाहि स्थितिमाह ” “ पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ”
इति स्मृतिसूत्रश्रुतिभ्यः, “ ज्यायान्बृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायानेभ्यो
लोकैभ्यः ” इत्यादिश्रुतेभ्यः । अभारूप अप्रकाशरूप जडमित्यर्थः । इदं
सर्वं चिद्रूपं यं भान्तं अनुभाति “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं ” इति श्रुते
अयमात्मा इत्यन्वयः । अत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तं आनन्द
देशपरिच्छेदशून्यत्ववाक्येनैव कथितं बोध्यम् ॥ १३० ॥

यश्चेतयति बुद्ध्यादि इत्युक्तं विवृणोति । यस्येत्यादिना ।

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोऽधियः ।

विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥१३१॥

“ केनेपित पतति प्रेषितं मनः केन प्राणं प्रपमं प्रीतिं युक्तं ।
केनेपिता चाक्षमिमा यदति चक्षुथोत्र वडं देवो युनक्ति ” इति पृष्ट्वा
“ थोत्रस्य थोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राणं चक्षुषश्चक्षुः ”
इत्युत्तरितमर्थमाह यस्य आत्मनः सन्निधिमात्रेण अभिमानरूप-मन्त्र-
वशात् । देहेन्द्रियमनोऽधियः अत्र देहावदेन वाक्पाणिपादादीनि यमोन्द्रियाणि
गुह्यते । इन्द्रियपदेन श्रोत्रादीनि ज्ञानोन्द्रियाणि मनः अन्तःकरणं । यो यत्रो
न बुद्धिः । स्वकीयेषु विषयेषु वचनादानश्रमनादिषु श्रवणदर्शनस्पर्शनादिषु
सात्त्विकविकल्पनादिषु लोबिषचंदिनायोषु च प्रेरिता इव स्पष्टं जडानां
स्वतो व्यापारभावात् । वर्तन्ते स आत्मा इत्यन्वयः ॥१३१॥

अहंकारादिदेहान्ता विषयाश्च मुरादयः ।

वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥१३२॥

दृश्यस्य द्रष्टृधर्मत्वाभावात् अह्वारादि-देहान्ता पञ्चकोशा ।
 विषया शब्दादयः, मुक्तादयस्तत्प्रयोज्याश्च । नित्यबोधस्वरूपिणा स्वत-
 स्सिद्ध-ज्ञानस्वरूपेण येन घटवत् घट इव वेद्यन्ते ज्ञायन्ते । स आत्मा इत्यन्वयः ।
 तेन मुक्तादीना दृश्यत्वात् द्रष्टृधर्मत्व नास्तीत्यसंगत्वमुक्तमात्मनः ।
 अह्वारादि-देहान्तानां पञ्चानां कोशानां वेद्यत्वकथनेन सूत्रस्यानीय-प्रथम-
 श्लोकोक्तं पञ्चकोशविलक्षणत्वं सग्रहेण व्यक्तम् । इदमुत्तरं स्पष्ट-
 यिष्यते “देहोयमन्नभवन ” इत्यादिना ॥

एपोन्तरात्मा पुरुष पुराणो निरन्तराखण्ड-मुखानुभूतिः ।
 सदैकरूप प्रतिबोधमात्रो येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥१३३॥

येन इपिता सन्निधिमानेन प्रेरिता वाक्नामवश्च वागसवः ।
 इदं सर्वस्य कार्यवरणसघातस्योपलक्षणः । वाक् असव इति भिन्नं वा पदं ।
 वागिन्द्रियं प्राणाश्चरन्ति शब्दोच्चारणोच्छ्वास-निश्वासादीनि कर्माणि
 स्वकीयानि कृवंन्ति । एष अन्तरात्मा लोकसिद्धानां श्रुत्यापि ब्रह्म-
 प्रतिपत्तिहेतुत्वेन अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां कोशानां कल्पितानां बाह्यानां
 कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वानुगततया भूच्छिद्र-सर्प-दण्ड जलधारादिष्विव
 रज्जुर्भासमानः अन्तरात्मा । पुरुष पूर्णं पुरि जरीरे सेत इति वा पुष्पः ।
 पुराणं पुष्पापि तव एव सनातनः । निरन्तराखण्डमुखानुभूतिः निरन्तर-
 निरवधिकः अत एव अखण्ड अपरिच्छिन्न यत्पुत्र आनन्दः वा च निरन्तरा
 अखण्डा च अनुभूतिः “यत्माक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः तत्स्वरूपः ।
 सदैकरूप निर्विकार इत्यर्थः । प्रतिबोधमात्रं बोधे बोधे प्रतिबोध मीगत इति
 मात्रं सकलबुद्धि-वृत्तिषु अनुमततया काष्ठादिष्विवाम्नि ज्ञात इत्यर्थः ।
 “प्रतिबोधविदितं मतः ” इति श्रुतेः । ज्ञानस्वरूपत्वं निरन्तराखण्ड-
 मुखानुभूतिरित्यत्रोक्तम् । गुरुपदेशजन्यबोधो वा प्रतिबोधः तत्र विषय-
 इत्यर्थः गुरुणाप्रतिबोधित इति प्रसिद्धेः । मुक्त-प्रतिबुद्ध इति प्रसिद्धे
 अविद्यास्वाप-नाशकं महावाक्यजन्याखण्डाकार-वृत्तिरूपबोधः प्रतिबोध-
 तत्र विषय इति वार्थः ॥१३३॥

“सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ”
 इत्यादिश्रुत्यनुसारेण “अवस्थितेति काशटुत्सन् ” इति सूत्रानुसारेण

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य.

च परमात्मन एव जीवभावेनावतिष्ठमानत्वात् शोधितत्वपदार्थत्वेन
आत्मानमभिधाय तत्पदार्थत्वेन "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यादि-
श्रुत्यभिप्रेतमर्थमाह । अत्रैवेत्यादिना ।

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहाया

अव्याकृताकाश उरुप्रकाश ।

आकाश उच्चै-रविवत्प्रकाशते

स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥१३४॥

अत्रैव साधकशरीर एव सत्त्वं आत्मा यस्या धीगुहाया सा सत्त्वात्मा
सत्यप्रधाना या धी संघ गुहा । गूहू सवरणे इति धातुना, विज्ञानमय-
कोशत्वेन आत्मानं सवृणोतीति तस्या धीगुहाया । उपादानत्वेन अनुस्यूत
य अव्याकृताकाश माया तस्मिन् अव्याकृताकाशे । उरुप्रकाश उरु
अधिक प्रकाश ज्ञानरूपतया सर्वावभासकत्वात् "तद्देवा ज्योतिषा
ज्योति" इति श्रुते । आकाश परमात्मा स्वतेजसा सूर्यादि-सकल-ज्योति-
रवभासक-ज्ञानरूप-प्रकाशेन "येन सूर्यस्तपति तेजसेन" इति श्रुते । इदं
विश्वं दृश्यं सर्वं । प्रकाशयन् स्फोरयन् रविवत् सूर्यवत् । उच्चै प्रकाशते
सर्वोत्कर्षेण भासते । उच्चै-रविवदिति बान्धव आकाशमध्यवर्ति-सूर्य-इव
इत्यर्थः । एतेन पूर्वश्लोके "एषोत्तरात्मा पुरय" इत्ययं कथितं पुनरि-
दं शरीरे ज्ञेयं इत्यर्थः अत्रेति स्थूलशरीरे धीगुहायामिति सूक्ष्मशरीरे
अव्याकृताकाश इति कारणशरीरे प्रकाशते इति कथनात् विवृत ।
सकलदिगवस्थित-वस्तुभासकत्वं गगनतलमध्यवर्ति-रवे प्रमिदं । तद्वत्
सर्वान्तर आत्मा सकलवस्त्ववभासक इति भावः ॥१३४॥

ज्ञाता मनोहृति-विप्रियाणा देहेन्द्रिय-प्राणकृत-प्रियाणा ।

अयोग्निवत्ताननु वर्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन ॥१३५॥

मनोहृतिविप्रियाणा मनश्च अहृतिश्च मनोहृती तपोविप्रिया
तासां ज्ञाता वामस्यत्पादीनां मनोविप्रियाणा गर्बदादीनां अह्वार-
विवाराणां आन्तराणां ज्ञाता । तथा बाह्यानां देहेन्द्रियप्राणकृतप्रियाणा
देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च देहेन्द्रियप्राणा तं कृता प्रिया । देहान्देन
वर्मेन्द्रियाणां विवदितत्वात् कथनादीनां चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियध्यापाराणां

दर्शनश्रवणादीनां प्राणव्यापारस्य उच्छ्वास-निरवासादेश्च ज्ञाता
इत्यर्थः । सकलात्तरबाह्य-विकारसाक्षिणस्तस्यनिर्विकारत्वमाह अयोग्नि-
बदित्यादिना । अग्निरिवान्निवत् यथाग्निं दीर्घं वा यत्तुलं वा अयः
अनुवर्तमानः तथा तथा व्यवहियते न वस्तुतः दीर्घवर्तुलतादिभाक्
एवं तान् मनोहकृति-देहेन्द्रियप्राणान् अनुवर्तमानं व्यापित्वेन स्वच्छत्वेन
च सर्वत्र प्रतिविविमानोपि तत्तद्व्यापारत्वत्वेन व्यवहियमाणोपि वस्तुतः
न चेष्टते । स्वयं न विक्रियते । नो विकरोति किञ्चन कृत्रापि विव्रियां
नोत्पादयति च । सूर्यस्येव सानिध्यमात्रान् जटप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मन न तु
किञ्चिद्व्यापारवत् इति भावः ॥१३५॥

तमेवार्थं सहेतुकं विनदयति । न जायत इति ।

न जायते नो म्रियते न वर्धते
न क्षीयते नो विकरोति नित्यः ।

विलीयमानेपि वपुष्यमुष्मिन्

न लीयते कुभ इवावर स्वयम् ॥१३६॥

जायतेस्ति विपरिणामते वर्धते अपक्षीयते नश्यतीति जनन-म्र्यति-
विपरिणाम-बुध्यपक्षयविनाशः शरीरादे दृष्ट्या पङ्क्तिविकाराः । अयं
परमात्मा नित्य उत्पत्तिविनाशादिगूण्य अतः न जायते नोत्पद्यते, नो
म्रियते न नश्यति अतः आद्यन्तविकारशून्यत्वात् न वर्धते न वृद्धिरूपविकार-
वान्भवति, एव न क्षीयते अपक्षयरूप-विक्रियावाप्तं भवति । उत्पत्ते-
रभावात् तदनन्तरकालिक-स्थितिरपि नैवास्ति । नित्यत्वेन निरवयव-
त्वात् विपरिणामो नास्तीति भावः । स्वयं विव्रियावत् एव अन्यत्र
विकारहेतुत्वात् सर्वविध-विकारगूण्यं नो विकरोतीति पूर्वश्लोकार्थः ।
सहेतुकतया कथितोत्रेति गन्तव्यम् । अन्यत्र विव्रिया नोत्पादयतीत्यर्थः ।
अमुष्मिन्वपुषि शरीरे विलीयमानेऽपि नश्यत्यपि कुभे नश्यतावरमिव
आकाशमिव स्वयं न लीयते स्वतः परतोवा विकारो नास्तीति
भावः ॥१३६॥

सम्यग्ज्ञानार्थं विज्ञानात्म-परमात्मनो स्वरूपमेकीकृत्याह ।
कृतीति ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्यः

प्रकृति-विकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः
सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः ।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था
स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धे ॥१३७॥

प्रकृतिरविद्या, विकृतय आकाशादय तद्भिन्नः कार्यकारणव्यतिरिक्त
इत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभाव शुद्ध निर्विषय य बोध, ज्ञान तदेव स्वभावः
स्वरूप यस्य स केवलद्वारूप इत्यर्थः । इदं प्रत्यक्षादिप्रमेय सत् तेजआदि मूर्तं
असत् अमूर्तं आकाशवाय्वादिकं अशेषं समस्त भासयन् प्रकाशयन् निर्विशेषः
निर्धर्मकः । परमात्मा जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्यादिषु अवस्थामु
बुद्धे साक्षिरूपेण सुषुप्तावपि बीजात्मना बुद्धे सत्त्वात् । अहमहमिति
साक्षात् प्रत्यक्षतया विलसति प्रकाशते ॥१३७॥

अभेदेन परमात्मविज्ञाने मनो-नियमनं तद्वारा बुद्धिप्रसादं च हेतुबुद्धं
“ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति” इति श्रुत्यर्थं शिष्यं प्रत्युपदिशति । नियमितेति ।

नियमित-मनसामु त्वं स्वमात्मान-
मात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् ।
जनिमरणतरंगापार-ससारसिंधु
प्रतरं भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण सस्य ॥१३८॥

त्वमात्मानं नियमितमनसा पचम्यः कोशेभ्यो व्यावर्तितं परमात्मन्येव
श्रवणमनननिदिध्यासनं स्थापितं यन्मनः तेन करणेन मनरीवेदमाप्तव्य-
मिति श्रुतेः । बुद्धिप्रसादात् असंभावना-मशयभावना-विपरीतभावना-रूप-
दोषनाशेन विमुक्ता सकलविधदोषशून्या या बुद्धिः तस्याः प्रसादात्
अनुग्रहात् “दृश्यते त्वग्रथमा बुद्ध्या गूढमया” इति श्रुतेः “ज्ञानप्रसादेन
विमुक्तसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इति श्रुतेः च ।
स्यस्वरूपभूत आत्मानं परमात्मानं “म आत्मा तत्त्वमसि” इति श्रुतेः
“असन्नेव म भवति अमद्ब्रह्मेति वेदं जेतुं” इति श्रुतेः च परमात्मन एव
मुक्तत्वात् । अयमहमिति साक्षाद्विद्धि अन्योपायबन्धोह इत्येतावन्तं बालं
न्यिता बुद्धिं विहाय अभेदेन माशानुगृह्येत्यर्थः । तत्र त्रमाह जनिमरण-

तरगापार-ससारसिधु प्रतरेति । पुनरपि जनन पुनरपि मरण इतिरीत्या
ब्रह्मज्ञानालाभे अविरततया प्रसज्यमान-जन्ममरणरूप-तरगाविमिष्ट
अपार ब्रह्मरूपपाराज्ञानात् अपार य ससार स एव सिधु समुद्र त, प्रतर
प्रकर्षेण तर सद्योमुक्तिमानुहीत्यर्थ । सततमपि ब्रह्मरूपेण सस्य कृतार्थो
भव कर्तव्यान्तररहितो भवेत्यर्थ । 'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य
योगिन । नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित्' ॥ इति
प्रमाणात् ॥१३८॥

एतावता ग्रन्थेन अस्ति कश्चित्त्वय नित्यमित्यारभ्य एकादशभि
इलोकै परम क आत्मा इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरमुक्त्वा को नाम वध
इति शिष्यस्य प्रथमप्रश्नस्य उत्तरमाह । अत्रानात्मनीत्यादिना द्वाभ्या ।

अत्रानात्मन्यहमिति मति-बन्ध एगोस्य पुस

प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरण-कलेशसपातहेतु ।

येनैवाय वपुरिद-मसत्सत्यमित्यात्म-बुध्या

पुप्यत्यु-क्षत्यवति विपयैस्ततुभि कौशकृद्वत् ॥१३९॥

अत्र पूर्वोक्तरीत्या वस्तुतः परमान्मन एव स्वरूपरूपत्वेपि, अज्ञानात्
अनादिसिद्धाविद्यावशात् प्राप्त अरय पुस अनात्मनि देहादौ अहमितिमति
अह मनुष्य अह क्षुत्पिपासादिमान् इच्छामि करोमि भुजे इत्याद्या या मति
एष बन्ध इत्यन्वय । तत्र हेतु अज्ञानात्प्राप्त इति । भ्रमगामान्यस्य
दोषजन्यत्वात् शरीरादौ आत्मत्वभ्रमे स्वरूपाज्ञानमव दोषत्वेनापि
कारणमिति भाव । अत्र प्रत्यक्ष देहादावनात्मनि इत्यप्यर्थ ।
साक्षादिमते मूलाज्ञानानगीकारेण बन्धमोक्षव्यवस्थैवानुपपत्तेरिति ज्ञेयम् ।
आज्ञानित्वे बन्धस्य अज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तौ तन्मूलकस्य बन्धस्यापि
निवृत्ते, अन्यथा बन्धस्य मत्पत्वात् ज्ञानमाश्रितव्यत्वस्य दुयचत्वान्
क्लेश-मपातहेतुरिति । जनन च मरण च जननमरणे ताम्या कलश दुःख
तत्र मग्नाय गम्यत्व, तस्य हेतु । जननमरणत्युपलक्षण दुःखहेतूना
क्षुत्पिपासादीना गर्वेषा, यद्वा जनन च मरण च कथाश्च जननमरण-
क्लेशा तेषा मपात स्वधमत्त्वेन ज्ञान तत्र हेतुरित्यर्थ । अपुना क्लेशपद

अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां परिग्रहः । पञ्चक्लेशमध्ये आदिमक्लेशस्यैव
 “अनात्मन्यहमिति मतिर्बन्धः” इत्युक्तत्वात् । “अनित्यानुचिदुत्सा-
 नात्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्वातिरविद्या” इति योगसूत्रात् । तत्र देहे
 स्थूलैभिमानात् जननमरणसपात आनन्दमयादावभिमानात् रागद्वेषाभि-
 निवेशानां सपात इति सकलविधदुःखहेतुत्व आदिमक्लेशस्य कार्या-
 विद्याया वधशब्दिताया इति बोध्यः । येनैव अनात्मन्यात्ममतिरूप-बन्धेनैव
 अयं पुच्छ इदमसद्वपु आत्मदुष्ट्या सत्यमिति वह्मिभ्यभिमानेन । विषये
 वधकर्तृपुच्छकूलैरिव प्रतीयमाने रसादिभिः पुष्यति वर्धयति उक्षति सिञ्चति
 अवति रक्षति । तत्रानुरूपं दृष्टात् तदुभिः कोशकृद्भेदिति । यथा
 कोशकारं त्रिभिः स्वदेहगत-कालाव्ययेन ततून् वृत्त्वा तं रक्षितो भवामीति
 भ्रान्त्या तन्मध्यलग्नं अन्यत्र गतुमशक्तं वृथा म्रियते एव जीवोपि
 शरीरमात्मत्वेन मत्वा विषये पोषयन् तद्वशां जन्ममरणादिसकलविध-
 दुःखमनुभवतीति भावः । उक्तं हि कोशत्रिमिस्तदुभिरात्मदेह आवेष्ट्य
 चावेष्ट्य च गुप्तिमिच्छन् । स्वयं चिनिर्गन्तुमशक्त एव सन् ततस्तदत-
 म्रियते च लग्नः” इति ॥ तत्र अवन रक्षणे स्थितस्य परिपालनं पोषणं
 तु तदुपचायवत् इति भेदः ॥१३९॥

अधिष्ठानारोप्यो भेदग्रहे अध्यासानभवात् अज्ञानस्य मूल-
 कारणस्य अविशेषद्वारा बन्धहेतुत्वं सदृष्टान्तं विनाशयन् अध्यासं बन्ध-
 यन्तार्यमाह । अतस्मिन्निति ।

अतस्मिन्स्तद्वुद्धिं प्रभवति विमूढस्य तमसा

विवेकाभावाद्भिः स्फुरति भुजगे रज्जुधिपणा ।

ततो न्येवातो निपतति समादातुरधिग

ततो योऽदृष्टाहं न हि भयति बन्धं शृणु मते ॥१४०॥

तमगा अज्ञानेन विमूढस्य विवेकगृहितचित्तस्य पुण्यस्य अनग्निप्र-
 नात्मनि देहादौ तद्वुद्धिं आत्मवुद्धिं प्रभवति जायते । तद्यथा विवेका-
 भावान् स्फुरति भागमात्रं भुजगे मर्षेणैव रज्जुरिति भेदज्ञानाभावात् । ये
 एव, रज्जुधिपणा रज्जुरिति बुद्धिं जायते । तां रज्जुबुध्यन्तः उपा-
 देयतुरधिगा समादातुः भुजगं न्येवातुं अपि न अनर्पणं मरणमन्तः

बहुविधदुःख-समुदाय निपतति प्राप्तो भवति । तत तस्मात्कारणात्
योसद्ग्राह्य अन्यथावर्तमानस्य अन्यथाग्रहणं स यद्य भवति हि
निश्चयः । सत्ते शृणु स्पष्टम् ॥ तत्र रज्ज्वा भुजगधिपणामदृष्टान्तयित्वा
भुजगे रज्जुधिपणा अनात्मन्यध्यासे दृष्टान्तीकृता अल्पन्तानर्थक्यरत्न-
द्योतनाय ॥१४०॥

इदानीं कथमेव आगत इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरं वक्तुमारभते ।
अखण्डेति ।

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवार्कविभवम् ॥१४१॥

अज्ञानस्य द्वे शक्ती बन्धहेतुभूते आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्चेति ।
क्रमेण तयो बन्धहेतुत्वमुपपादयति । अखण्डा अपरिच्छिन्ना अत एव नित्या
उत्पत्तिनाशशून्या । अद्वया द्वितीयशून्या या बोधरूपा शक्तिः
“स्वाभाविकी ज्ञानवल्लभ्या च” इति श्रुते “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू”
“सत्यं ज्ञानमनन्त” “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” “कृत्स्नं प्रज्ञानघन एव”
इति श्रुतिभ्यश्च । तथा शक्त्या स्फुरन्तं प्रकाशमानं । अनन्तवैभव
विभोर्भावः वैभवः, तस्य गगनादिवदापेक्षिकत्वं वारयति अनन्तेति ।
अनन्तं निरपेक्षं वैभवः यस्य इति निरतिशय-महत्त्वमुक्तम् अपरिच्छिन्ने
देहादौ अहमिति अत्यन्तमयुक्तेति बोधयितुं । एतादृशे परिच्छिन्नत्वा-
नित्यत्व-सद्वयत्व-जडत्वादिक-मारोप्यते अज्ञानात् । तत्र हेतुः स्फुटयति,
तमनन्तवैभवः अखण्डनित्याद्वयबोध-शक्त्या प्रकाशमानमात्मानं तमोमयी
तमं प्रचुरा एषा विवेकिजनप्रत्यक्षा आवृतिशक्तिः । अर्कविभः महता
प्रकाशेन भासमानः सूर्यमण्डलं तमोमयो राहुरिव समावृणोति अभासमान-
स्वासाधारण-धर्माणं करोति । यथा महाप्रकाशवानप्यर्कं राहुणावृतं
न भासते इत्युच्यते तथा तत्तादृशोप्यात्मा आवृतिशक्त्या समावृतः
अज्ञातवास्तवरूपो भवतीति भावः ॥१४१॥

पूर्वार्धेन आवरणकार्यं उत्तरार्धेन विक्षेपशक्तिकार्यं च क्रमेणाह ।
तिरोभूत इत्यादिना ।

शून्य देह स्थूलादिव आत्मान मत्वा अहमिति विज्ञाय अयं पुमान् भ्रमति
ससारदीर्घाटव्याम् ॥१४६॥

सुमुखूणा मुखबोधार्थं समूल समग्र ससार वृक्षत्वेन ह्ययति ।
बीजमित्यादिना ।

बीजं ससृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरकुर,

रागं पल्लवमम्बु कर्म तु वपुः स्कन्धोऽसवशाखिका ।

अग्राणीन्द्रिय-सहतिश्च विषया पुष्पाणि दुःखं फलं,

नानाकर्म-समुद्भूय बहुविधं भोक्तान् जीवः खगः ॥१४७॥

ससृतिभूमिजस्य ससृतिरेव भूमिज वृक्षः तस्य बीजं मूलकारणं तगं
अज्ञानं । तुरवधारणं अज्ञानमवमूलं नान्यदित्यर्थः । देहात्मधीरकुर
अनात्मन्यात्मधियः अज्ञानैकनिबन्धनत्वात् । रागं पल्लवं विसलय
अकुरोत्यत्यन्तर-कालिकत्वात् पल्लवरयः । शरीरात्मधी-समनन्तर
शरीरानुकूलं आत्मानुकूलत्वज्ञानात् रागं इच्छा वेषयिणी । अयं जल वृक्ष-
वृद्धिहेतुः कर्म तु कर्मवैत्यर्थः । तु पूर्ववत् । कुप्यंते कर्म भोगाय कर्म
कर्तुं च भुज्यते, इत्युक्ते । कर्म पुण्यापुण्यात्मकं । वपुः स्कन्धं यतश्चात्मा
उत्पद्यन्ते स मध्यभाग वृक्षस्य स्कन्ध इत्युच्यते । अस्य पञ्च प्राणादयो
वायवः स्कन्धतः प्रसृमरत्वात् शाखिका शाखा एव शाखिका ।
अप्राणीन्द्रिय सहति इन्द्रियाणां महति इन्द्रियसहति इन्द्रियसमुदाय
चक्षुरादीनां वागादीनां च इन्द्रियाणां प्रणाधीनस्थितिकत्वात् । इदं तु
इन्द्रियप्राणसबाधश्रुती प्रसिद्धं । अग्राणां शाखाधीनस्थितिकत्वसिद्धमव ।
विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा पुष्पाणि अग्रमवन्धात् कुमुमानि । दुःखं
फलं विषयेन्द्रियसवन्धान्तरकालिकत्वात् । शाखाग्रं पुष्पोत्पत्यन्तरं हि
फलं जायते । यद्यपि सुखमपि फलत्वेन वक्तव्यमिति प्रतीयत पूर्वं कर्म-
शब्देन पुण्यापुण्यरूपस्य कर्मणः उत्पत्तत्वात् सुखस्यापि यदाचिदनुभवाच्च
अथापि वेषयिनमुग्रमपि दुःखमित्येव परिगण्यते विवेकिभिः ।
तत्साधनार्थं तत्रागं च दुःखस्यैवानुभवात् “ये हि सम्पदंजा भोगा दुःख-
यो नप एव ते । आद्यन्तवन्तं वीन्तेयं न ते पुरमते वृधः” इति गीतायामुक्ते
अत एव एव विंशतिषु समध्ये पट्विन्द्रियाणि पट्विषया पट्वुद्भूय शरीरं

सुख दुःख चेति दुःखत्वेन मुखमपि परिगणितं न्यायशास्त्रे । तच्च दुःखं नानाकर्म-समुद्भवं नाना बहुविधानि यानि कर्माणि तेभ्यः समुद्भवो यस्य तत् नानाकर्म-समुद्भवः । अतो हेतोः कर्मणः बहुविधत्वात् फलं स्वयमपि बहुविधं अनेकप्रकारं । अथ वक्ष्येऽयं पक्षी जीवः भोक्ता दुःखरूप-फलानु-भवीत्यर्थः । तथाच अज्ञानमूलकं दुःखैवफलकं अथ ससारवृक्षं विष-वृक्षवद्भेद इति भावः । अनेन देहात्मधीरूप-वधस्य रागद्वेषादिदोषोत्पादन-द्वारा धर्माधर्म-रूपकर्महेतुतया, तेन च कर्मणा शरीरपरपरया तत्राहमभि-मान इत्येव हृदमूलतया स्थितिरिति “कथं प्रतिष्ठास्य” इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरं दत्तं भवति ॥१४७॥

इदानीं वयं विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरं वक्तुं पूर्वोक्तं बन्धं सहेतुकं सफलमनुवदति । अज्ञानति ।

अज्ञानमूलोयमनात्मबन्धो

नैसर्गिकोनादिरनन्त ईरिति ।

जन्माप्ययव्याधि-जरादिदुःख-

प्रवाहताप जनयत्यमुष्य ॥१४८॥

अयं सर्वलोचप्रसिद्धः अनात्मबन्धः शरीराद्यनात्मतादात्म्याभिमानः अज्ञानमूलः अज्ञानं स्वस्वरूपाज्ञानं मूलं हेतुर्गस्य न । नैसर्गिकः पूर्व-पूर्वाध्यास-जन्यमस्यारहेतुः । अनादिः अनाद्यज्ञानरायत्वात् कस्मिन्तमये उत्पन्न इति वस्तुं ज्ञातुं न अशक्यं । अनन्तः ज्ञानं विना अतः नाशः न विद्यते अमर्येत्यनन्तः । ईरिति अभियुक्तीरिति शेषः । “नान्तो न चादिः” इति स्मृतिश्च । एतादृशं बन्धः । अमुष्य जीवस्य जन्माप्ययव्याधि-जरादिदुःखप्रवाह-तापः जन्म उत्पत्तिः शरीरस्य, अप्ययं मरणं, व्याधिः रोगः, जराः वार्षिक्य आदिपदेन आधिभौतिकाधिदैविकतापरिग्रहः । तैर्जन्यानि यानि दुःखानि तेषां प्रवाहः परंपरा उत्पत्तिरिति निमित्तं तेन ताप उद्वेगः जनयति उत्सादयति । पातमिति पाठे श्रुष्ट्यां प्रवाहपातमिति ॥१४८॥

अस्य परमेस्वरानुपहृत्य-पुनर-विशेष-जन्य-धर्मज्ञानानुभवमवग-येनाप्यनुष्ठेयवन्मातः । नाम्नेरिति ।

नास्त्रेन शस्त्रैरनिलेन वह्निना

छेत्तु न शक्यो न च कर्मवोटिभिः ।

विवेकविज्ञान-महासिना विना

धातु प्रमादेन क्षितेन मजुना ॥१४९॥

अयं वन्ध धातु प्रमादेन परमेश्वरस्यानुग्रहेण क्षितेन निक्षितेन तीक्ष्णन दृढेनेति यावत् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुते । मजुना रमणीयेन, विवेकविज्ञानमहासिना विवेकात् आत्मानात्मविवेचनात् जातं यद्विज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारं स एव महाश्चानो अमिदं च ब्रह्म तेन विना । अस्त्रे आग्नेयादिभिः न छेत्तु नाशयितुं शक्यं शस्त्रं लाहमये वाणादिभिः न छेत्तु नाशयितुं शक्यं । एव अनिलेन वायुना न छेत्तु नाशयितुं शक्यं । वह्निना अग्निना न दग्धुं शक्यं । न च कर्मवोटिभिः वेदोक्तैरपि कर्मणा कोट्यै तैरपि न नाशयितुं शक्यं । अज्ञानमूलकत्वात् ज्ञानैकनिवर्त्य इति भावः । तथाच अस्य वधस्य विमोक्ष ईश्वरप्रसादजनित परमात्मा-भेद-साक्षात्कारादित्युक्तम् कथं विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरम् ॥१४९॥

न च कर्मवोटिभिरित्युक्तत्वात् कर्मणा वैदिकानां नितरामनपक्षति-यकायां तेषां बुद्धिशुद्ध्यर्थं अपेक्षा यदन् तां बन्धोच्छेदकविज्ञानं हनुमाह । श्रुतीति ।

श्रुतिप्रमाणैकमतेस्वधर्मनिष्ठा-तयैवात्मविगुद्धिरस्य ।

विगुद्धबुद्धे परमात्मवेदनं तेनैव ससारसमूलनाशः ॥१५०॥

श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतिप्रमाणं 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्या-कार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति गीतावचनात् । तत्र श्रुतिप्रमाणे एवा अनन्यसक्ता मुख्या मतिः बुद्धि-यस्य स श्रुतिप्रमाणैकमतिः तस्य, स्वधर्मस्यैव बलव्यक्तमविषये श्रुत्येक-शरणस्यत्यर्थः । स्वधर्मनिष्ठा स्वस्य धर्मं स्ववर्णस्य आधमस्य च विहित-कर्मकलापं स्वधर्मम् । तत्र निष्ठा नितरां स्थितिः एव पर्येष अनुष्ठान-स्वधर्मनिष्ठा तयैव स्वधर्मं अनन्यासक्ततया स्थित्यैव । अस्य साधकस्य जीवस्य आत्मविशुद्धिः आत्मनः अन्तःकरणस्य विशोधनेन बुद्धिः पापक्षयः "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । कपायपक्वैः कर्माणि ज्ञानतु

परमागति । कषाय कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते इतिप्रमाणानु-
सारेण विशुद्धा नष्टरागद्वेषादि-सकलविषयोपा बुद्धि यस्य तस्य विशुद्ध
बुद्धि । परमात्मवेदन अभवेन परमात्मसाक्षात्कार । तेनैव परमात्म
वेदननैव ससारसमूलनाश समूल नाश समूलनाश ससारस्य समूलनाश
ससारसमूलनाश । अज्ञानादिदुःखान्तस्य बन्धस्य अत्यन्तमुच्छेद इत्यर्थः
॥१५०॥

विवेकविज्ञानमहासिन त्वन विवेकजन्य विज्ञानमित्युक्तम्
' तयोविवेक कथमतदुच्यता इति पूर्वं शिष्येण पृष्टं च । पूर्वं स्थूलसूक्ष्म
कारणशरीराणां सामान्यतः कथनन सगृहीत तद्विस्तरेण प्रपञ्चितु
समारभते । कोशैरित्यादिना ।

कोशैरभ्रमयाद्यैः पञ्चभिरात्मा न सङ्कतो भाति ।

निजशक्ति-समुत्पन्ने शैवलपटलैरिवावु वापीस्थम् ॥१५१॥

सलिलएको द्रष्टा इत्यादिश्रुतिभिः निमलजडवत्स्वच्छस्य आत्मन
स्फुटतया कुतो न भानमिति शङ्काया तत्रापि तदेव जलं दृष्टान्तयन्
स्फुटाभानहतुमाह कोशैरिति । निजशक्तिसमुत्पन्ने निजा रवयोया
स्वस्मिन्कल्पिता अविद्या तया समुत्पन्नं जातं अग्रमयाद्यैः वक्ष्यमाणैः
पञ्चभिः पाशैः असं काशयित्यत आवरणं आनन्दमयान्तं । स्वोपलब्धि
प्रतिबन्धकापलब्धि विषयैः सङ्कत आवृत आत्मा न भाति न विविक्ततया
स्फुट भासते । तत्र दृष्टान्तं निजशक्तिममुत्पन्ने जगत् द्रवत्वधम
समुत्पन्ने । शैवलपटलैः शैवालशक्तिभिः । वापीस्थं अन्विव । मया
वापीगतं जगत् तत् एव जातं शैवालं सङ्कत आच्छादितं न स्फुटतया
भाति तथा इत्यर्थः ॥१५१॥

दृष्टान्तं स्फुटभानं हतुमाह । तच्छैवालनि ।

तच्छैवालापनये सम्यक्मलिलं प्रतीयते शुद्धम् ।

तृष्णामतापहरं मद्यस्त्रीभ्य-प्रदं परं पुनाम् ॥१५२॥

तत् आवरणं यच्छैवालं तस्यापनयं तस्यगपमारणं शुद्धं निमलं
मलिनं सम्यक् अप्रतिबन्धं प्रतीयते । तत्र परमाह तृष्णामतापहरं

तृष्णया य सताप दुःख हरतीति हर तरय नाशक । पुनः पुरुषस्य पावु
सद्यस्तोष्यप्रद दर्शनस्तान् पानादिना प्रवर्पेण सतोपद । पर श्रेष्ठ
प्रतीयत इति पूर्वोक्तान्वय ॥१५२॥

दाष्टान्तिके तदाह । पचानामपीति ।

पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध ।

नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति ॥१५३॥

पचानामपि अपिशब्द कात्स्न्येन निपधाय । काशाना आवरकाना
अनमयाद्यानन्दमयान्ताना श्रुतिदत्त-युक्त्या अपवादे निषेध कृत मति ।
नित्यानन्दैकरस उत्पत्तिनाशशून्य दुःखासभिना-नन्दैकस्वभाव । प्रत्यग्रूप
सर्वान्तर स्वयज्योति पराप्रकाश्य कवलज्ञानस्वरूप । पर सर्वोत्कृष्ट
अयमात्मा शुद्ध स्वाभाविकागतुफ-मलासस्पृष्ट । विभाति विघापण भाति
अनात्मासस्पृष्टतया भासत इत्यर्थ ॥१५३॥

यत एव तत ,

आत्मानात्मविवेक कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।

तेनैवानन्दीभवति स्व विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥१५४॥

विदुषा शास्त्रजन्यज्ञानवता पुरुषेण । बन्धमुक्तये अध्यासनिवृत्तये ।
आत्मानात्मविवेक आत्मा च अनात्मानश्च आत्मानात्मन तेषां विवेक
असंकीर्णतया ज्ञान । कर्तव्य यत्नात् संपादनीयम् । तेनैव आत्मानात्म-
विवेचननैव स्व स्वस्वरूप सच्चिदानन्द कालत्रयावाध्य ज्ञान आनन्द
विज्ञाय साक्षात्कृत्य, उक्तं हि द्वितीयश्लोक आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभव
इति, आनन्दीभवति आनन्द अम्यास्तीति आनन्दी निरतिशय-मार्गदिव-
मुखयान्भवतोत्यर्थ ॥१५४॥

विवेचनप्रकार दृष्टान्तेन बुद्धाधारोह्यन् ब्रह्मात्मना सत्स्वितिरूप-
मुक्त्यै विवेचनानन्तरकतव्यमाह । मुजादिति ।

मुजादिपीकामिव दृश्यवर्गात्

प्रत्यक्षमात्मान-भसगमनियम् ।

विचिच्य तत्र प्रविलाप्य सर्वं

तदात्मना तिष्ठति यस्स मुक्त ॥१५५॥

मुजात् मुज तृणविशेष तस्मात् । इषीकामिव तन्मध्यवर्ती-मृणाल-
तनुनिभ-सूक्ष्माश इषीका तामिव । सा सूक्ष्मा परितस्तृणावृता तस्या
पृथक्करणे अत्यतमैकाग्र्यं श्रोतृनादिक विना सपूर्णैषीकाग्रहणे यत्नविशेषश्च
अपेक्ष्यते तद्वत् “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पन्ना न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रधूमा
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ” इतिश्रुत्या विहितकर्मभिः उपासनमा च
संस्तुतया बुद्ध्या दृश्यवर्गात् अनात्मसमूहात् । प्रत्येक प्रातिलोभ्येन
अचतीति प्रत्येक असंजड-दुःखाह्वारादिविलक्षणत्वेन सच्चित्सुख-रूपतया
प्रकाशत इत्यर्थः । त असं अद्वितीयतया सर्वसंगरहित । अत्रिय
अपरिच्छिन्नतया क्रियारहित । आत्मानं विविच्य पृथक्कृत्य तत्र
प्रत्यगात्मानि सर्वं दृश्यवर्गं प्रविलाप्य प्रकर्षेण विलाप्य अपुनस्मरण
प्रत्यगात्मव्यतिरेकेण विमपि नास्तीति विनिश्चिन्य । तदात्मना अधिष्ठान-
भूत-प्रत्यगात्मना यस्तिष्ठति सर्वदा वर्तते स मुक्त सकलविधात् बन्धात्
इति, ब्रह्मात्मना संस्थिति आत्मानात्मविवेकेन आत्मानि समागोपितानात्म-
वाधेन लब्धव्या इति प्रपञ्चप्रविलापनं विवेकिना कर्तव्यमित्युक्तं भवति
॥१५५॥

इदानीं पञ्चसु कोशेषु अन्तिममपि प्रथमं स्थूलतया विवेकाहं
“अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमयमात्मानमुपसन्नामति ” इति श्रुत्युक्तक्रमेण
सर्वान्तरमात्मानं ग्राह्यितुं विवेचयति देहोपमित्यादिना दशभिः श्लोकैः ।

देहोपमन्नमवनोन्नमयस्तु कोशो

ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः ।

त्ववचर्म-मासरधिरास्थि-पुटीपराशि

नाय स्वयं भवितुमर्हति नित्यगुह्य ॥१५६॥

अन्नान्नवनमुत्पत्तिर्यस्य स अन्नभवनं मातापितृ-भुक्तान्नविकारादि
अभ्योत्पन्निरिति तथा । अयं देहः परिदृश्यमानः स्थूलदेहः अन्नमयस्तु काशः,
तुल्यं इतरव्यापारः । पचानां कोशानां मध्ये स्थूलदेहः एव अन्नमयः
कोशः नेत्र इत्यर्थः । “अन्नादं प्रजा प्रजायन्ते । अपो अन्नोऽन्नजीयन्ति ”

इति श्रुति । न केवलमुत्पत्त्या अन्नविकारत्वं उत्पत्त्यनंतरमपि अन्नेन जीवति धृतप्राणो भवति । तद्विहीनं विनश्यति म्रियते उत्क्रान्तप्राणो भवतीत्यर्थः । अतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अन्नाधीनस्थितिकत्वं तस्य । हि निश्चयः । न केवलं पराधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वं अनात्मत्वे हेतुः अशुद्धत्वं चेत्याह त्वगिति । त्वक्चर्म-मासरुधिरास्थि-पुंगुपराणि स्पष्टम् । अयं देहः नित्यशुद्धः "अजो नित्यः" "शुद्धमपापविद्धः" इत्यादिश्रुति-बोधित-नित्यशुद्धत्वादि-धर्मकं स्वयमात्मा भवितुं नार्हति । देहो नात्मा अनित्यत्वात् अशुद्धत्वात् केनादिवत् ॥१५६॥

अनित्यत्वमुपपादयति स्पष्टपूर्वमिति ।

पूर्वं जनेरपि मृतेरयं नायमस्ति

जातक्षणक्षण-गुणोनियतस्वभावः ।

नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः

स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥१५७॥

जने उत्पत्तेः पूर्वं मरणस्य अथ अनन्तरं अपिरभयत्र मवध्यते "आदावते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा" इति माण्डूक्यकार्तिकाया अनिवर्चनीया दृष्टान्तस्वरूपतया इत्यर्थः । तदेवोपपादयति जातक्षण-क्षणगुण इति । क्षणे क्षणे गुण क्षणक्षणगुण जात क्षणक्षणगुण यस्य स तथा प्रतिक्षणं उपजयापचयरूपधर्मवानिति भावः । वायुसंयोगादिना आध्यात्मिकवायुसंचारेण अन्तःशोषादिना च । अत एव हि पुनः पुनराहरणं जलपातादिकं च । अत एव अनियतस्वभावः नियतस्वभावः यस्य स नियतस्वभावः न नियतस्वभावः अनियतस्वभावः एकरूपतया न व्यवस्थित इत्यर्थः । नैक एकात्मिजन्मन्यपि वाल्ययौवनादिषु भिन्नत्वेन ज्ञायमान-श्चेत्यर्थः । घटवत्परिदृश्यमानः । अत एव जडश्च पराधीनस्पृष्टिकः । एतादृशदेहः भावविकारवेत्ता इदानीं बुद्ध्या इदानीं स्थूल इत्यादिना भाव-विकारवेत्ता ज्ञाता स्वात्मा कथं भवति स्वगतधर्मस्य म्वेनाज्ञायमानत्वान्, न हि घट एव घटं पश्यति, अतो देहो नात्मा दृश्यत्वात् घटवदित्युक्तं भवति । आत्मा तु नित्यः निर्गुणः एकरूपः एव ब्रह्मा च ॥१५७॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । पाणीति ।

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यगेपि जीवनात् ।

तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामक ॥१५८॥

पाणौ च पादौ च तेषां समाहारः पाणिपादः तदादि यस्येतरस्य पक्षकुक्ष्याद्यवयवसमुदायस्य तदस्यास्तीति तद्वान् पाणिपादादिमान् । देहो नात्मा व्यगेपि पाणिपादादिरहितेऽपि जीवनात् आत्मकार्यस्य प्राणधारणस्य सत्वात् । जीवति हि लोके कुण्डलजादयः । दाहचर्मनिर्मित-पाणि-पादादिना आदानगमनादिकार्यं कुर्वन्तीति तत्तच्छक्तेः पाणिपादादिशक्तेः अनाशाच्च । पाण्यादिमान् देहो नात्मा इत्यन्वयः । उक्तं च चटोपनिषदि “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता-बुपाश्रितौ” इति सर्वशक्त्याश्रयत्वमात्मनः । न नियम्य आत्मा, नियामक मर्त्येणा देहेन्द्रियादीनां । देहस्तु नियम्य जडत्वात् नियमकत्वा-भाववाश्च । तत् सावयवत्वात् नियम्यत्वाच्च निरवयवः नियामक आत्मा नेति समुदायार्थः ॥१५८॥

देहस्य आत्मभिन्नत्वमुपपाद्य आत्मनः तद्विलक्षणत्वं विवेक-
दादृम्योपदिशति । देहेति ।

देहतद्वर्म-तत्त्वार्म-तदवस्थादि-साक्षिणः ।

सत एव स्वतस्सिद्ध तद्विलक्षण्यमात्मनः ॥१५९॥

तस्य देहस्य धर्मा रूपस्पर्शगन्धादयः तत्त्वमूर्तिणि हिताहितप्राप्ति-परिहारार्थं प्रिया गमनादयः, तदवस्था उपवेशनस्थानसमनादयः आदि-पदेन स्थौल्यपास्पर्शदिव्यवातः । देहश्च तद्वर्माश्च तत्त्वमूर्तिश्च तदवस्थादि-च देहतद्वर्म-तत्त्वार्म-तदवस्थादीनि तेषां गाथाद्रष्टा । तस्य मत एव सर्ववस्थानु-बाल्यादिषु भिन्नभिन्नरालिङ्ग्यान्वपि अधिकारितया बाल-प्रवेष्टव्याध्यनया बर्तमानस्यैव आत्मनः तद्विलक्षण्यं तन्मात्रेण तद्विलक्षण्यं देहादिविलक्षण्यं स्वतः साक्षित्वादेव हेत्वतरं विनैव गिद्धं निश्चितम् इत्यर्थः । आत्मा देहादिविलक्षणः तन्माक्षिण्यन् यद्वैतं तद्वैतं यथा देहादि ॥१५९॥

एव देहस्य अनियमान् दृश्यन्वान् च अनात्म-प्रमुखादिनः प्रदानो
अमुदत्वेन नमुपपादयति । न त्वेति ।

शल्यराशि मासलिप्तो मलपूर्णोतिकम्पल ।

कथ भवेदय वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षण ॥१६०॥

गल्यानावीकसाना राशि यन स शल्यराशि मासलिप्त मासन लिप्त
उपदिग्ध मलपूर्ण मलेन पुरीषण पूर्ण दूषिका सिंघाण पित्रूपादिभि
सहितश्च । अत एवातिकम्पल अत्यन कम्पल अतिकम्पल । स्वेद-
दुर्गधादिभूयिष्ठतया वह्नशुद्ध अय देह एतद्विलक्षण निर्मल स्वयमात्मा
कथ भवेत् इत्यन्वय । अनुगान तु पूर्व दर्शितम् ॥१६०॥

एवविवेकस्य फलमाह । त्वगिति ।

त्वड्मासमेदोस्थपुरीषराशा-वह्मति भूटजन करोति ।

विलक्षण वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूप परमार्थभूतम् ॥१६१॥

मूढश्चासौ जनश्च भूटजन विचारहीन भ्रान्तबुद्धि मनुष्य
त्वड्मासमेदोस्थपुरीषराशो देह अहमति अहमितितादात्म्यबुद्धि करोति
बध्नाति । विचारशील पुमास्तु विलक्षण दहविलक्षण परमार्थभूत
कालययपि बाधायोग्य निजस्वरूप वास्तविक स्वयाथात्म्य परमात्मानमेव
स्वात्मान जानाति ॥१६१॥

तत्रापि

देहोहमित्येव जडस्य बुद्धि

देहे च जीवे विदुपस्त्वहधी ।

विवेकविज्ञानवतो महात्मनो

ब्रह्माहमित्येव मति सदात्मन ॥१६२॥

जडस्य पामरस्य अह देह एव नतद्व्यतिरिक्त वद्विचत इति
बुद्धि । विदुपस्तु शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानवत देहे च जीवे च अहधी
लौकिकव्यवहारेषु देह वैदिके स्वर्गार्थयागादिकरणार्थ देहव्यतिरिक्ते जीवे
अहधी । विवेकविज्ञानवत विवेकाविज्ञान विवेकविज्ञान आत्मानात्म-
विवेचनात् आत्मन्यनात्मप्रविलापनेन जात यद्विज्ञान साक्षात्कार तदम्या
स्तीति तद्वान् तस्य महान् परिच्छिदप्रयत्नान् आत्मा यस्य स महात्मा ।
पूर्व परिच्छिदतपु अनात्ममु वोगपु आत्मत्वधिया अत्य आसीत् इदानी तु

सम्यग्ज्ञानवान् स्वात्मानं विविधपरिच्छेदशून्यं मनुते "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्" इति श्रुते । तादृशस्य गदात्मनि सदा सर्वदापि आत्मनि स्वविषये ब्रह्माहमित्येव मतिः अनुभव इत्यर्थः ॥१६२॥

तस्मात्

अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे त्वङ्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ ।
सर्वात्मनि ब्रह्माणि निर्विकल्पं कुरुष्व शान्तिं परमा भजस्व ॥१६३॥

मूढबुद्धे विवेचनरहितान्तं करणं, यद्वा मूढं बुद्धे अहतया ज्ञाते -
अत्र त्वङ्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ अत्र स्थूलदेहे आत्मबुद्धिं अहमिति
मतिं त्यज विनृज । "इदं सर्वं यदयमात्मा" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"
इति श्रुत्या सर्वोपादानत्वेन कल्पितसकलाधिष्ठानत्वेन सर्वस्य वस्तुन वास्त-
विकरूपे निर्विकल्पे विविधकल्पनाशून्ये ब्रह्माणि परमात्मनि इदानीं देहे
वर्तमाना आत्मबुद्धिं अहमिति मतिं कुरुष्व अहमेव परं ब्रह्मेति जानीहि ।
तत्फलमाह परमा मुक्तिमुखदा शान्तिं बुद्ध्युपशान्तिं ब्रह्मसंस्थामिति
यावत् भजस्व प्राप्नुहि । शान्तिं निर्वाणपरमामत्सस्यामधिगच्छतीति
स्मृते ॥१६३॥

देहादावभिमानत्यागं विना केवलशास्त्रजन्यज्ञानाप्तमुक्तिरित्याह ।
देहेन्द्रियेति ।

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितः

विद्वानहता न जहाति यावत् ।

तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता-

प्यस्त्वेव वेदान्तनयान्तदर्शी ॥१६४॥

विद्वान् विवेचनबुधालः । असति मिथ्याभते देहेन्द्रियादौ देहदह-
दन्द्रियाणि च देहेन्द्रियाणि तानि आदीनि यस्य तत् प्राणमनोबुद्ध्यादि
तस्मिन्, यावत् यावता बालेन भ्रमोदितः भ्रान्तिजनितः अहता आत्मबुद्धिं
न जहाति न परित्यजति तावत् तावत्कालपर्यन्तं तस्य पुनः विमुक्ति-
वार्तापि नास्ति कुतो विमुक्तिरिति भावः । एष पुमान् वेदान्तनयान्-

दृश्यं प्यस्तु वेदान्ता एव नय शास्त्र तस्य अन्तः पारः तद्रष्टुं शीलमस्यास्तीति
दर्शी वेदान्तनयान्तदर्शी । सोऽपि अभिमानत्यागं विना न मुक्तिमहंति ।
अतः निरन्तरनिदिध्यासनेन विपरीतभावना त्यक्तव्येति भावः ॥१६४॥

तस्याः त्यागे विचारः सुलभोपायमाह । छायेति ।

छायाशरीरे प्रतिविवगाने

यत्स्वप्नदेहे हृदिकल्पितागे ।

यथात्मबुद्धिस्तत्र नास्ति काचित्

जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु ॥१६५॥

यत् यस्मात्कारणात् छायाशरीरे शरीरच्छायायाः प्रतिविवगाने
दपंणादौ प्रतीयमानगानप्रतिविवे स्वप्नदेहे स्वप्नावस्थायाः दृश्यमानशरीरे
हृदि मनसि कल्पितागः कल्पितः च तत् अगः च कल्पितागः तस्मिन् जाग्रदव-
स्थायाः मनः कल्पितदेहः यथा तत्र काचित् आत्मबुद्धिः अहमिति मतिः नास्ति
न विद्यते । तथैव जीवच्छरीरे च प्राणान्धच्छच्छरीरं तस्मिन्नपि मास्तु ।
द्रष्टुं स्वस्माद् भिन्नत्वेन प्रतीतः सर्वत्र अविविष्टत्वात् इति भावः ॥१६५॥

अत्रमयकोशमुपसजिहीर्षुः सर्वानर्थक्येन देहात्मधीस्त्याज्यत्याह ।
देहात्मधीरिति ।

देहात्मधीरेव नृणामराद्धिया

जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजः ।

यतस्ततस्त्वज्जहि ता प्रयत्नात्

त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवान्ना ॥१६६॥

यत् यस्मात् अमत्सु ब्रह्मभिन्नेष्वनात्मसु धीर्येषां ते असद्विद्ये तेषां
नृणां मनुजानां देहात्मधीरेव देह एवात्मा इति धीरेव जन्मादिदुःखप्रभवस्य
जन्म उत्पत्तिरादि येषां मरणादीनां तानि जन्मादीनि तैर्यद्दुःखं तस्य
प्रभवः उत्पत्तिः तस्याः बीजं कारणं शरीरगतत्वान् जन्ममरणादेः ।
तदेवाहमिति जानानस्य तत्सर्वं स्वकीयमेवेति जानात् दुःखं दुष्परिहरमिति
भावः । तत् सर्वं दुःखहनुत्वात् तां देहात्मधियं प्रयत्नात् श्रवणमनन-
निदिध्यामनरूपं शास्त्रीयप्रयत्नान् जहि जहीहीत्यर्थः । नाशयति वा ।

देहादौ चित्ते त्यक्ते तु मनससचाराभावे वासनात्मनाप्यभिमानाभावे
पुनः भवाशा ससाराशा नैवेत्यर्थः । 'अहभावस्य देहेस्मिन् निक्षोप-
विलयावधि । सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु' इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानवाधक । आत्मन्येव भवेद्यस्य
स जीवन्नपि मुच्यते" इति प्रमाणात् ॥१६६॥

अन्नमय निरूप्य तत आन्तर प्राणमय श्रौतक्रमेण अनात्मान
निरूपयति । कर्मेन्द्रियैरित्यादिना द्राम्या ।

कर्मेन्द्रियं पञ्चभिरचितोय प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोशः ।

येनात्मवानन्नमयोऽनुपूर्णं प्रवर्ततेसौ सकलक्रियासु ॥१६७॥

पञ्चभिः वाक्पाणिपादगायूपस्थाख्यैः कर्मेन्द्रियैः वचनादानविहरणो-
त्सर्गनिन्द-रूपकर्मजनकैः इन्द्रियैः क्रमेण आकाशादिपञ्चभूतरजोसजातैः
अचित्त विशिष्ट इत्यर्थः । भूतपञ्चक समष्टिरज कार्यं प्राण शरीरान्त-
स्सचारी वायु प्राणमय तच्छब्दशब्दित । कोश अशनापा-पिपासादि-
धर्मैः आत्मानमावृण्वन् अपिपास विजिघत्सात्मोपलब्धिप्रतिवधिव्या या
अहं पिपासार्तं क्षुत्पीडित इत्यादिरूपलब्धि तद्विषयो भवतीत्यर्थः ।
"तेनैव पूर्णं, सवा एव पुरुषविध एव, तस्य पुरुषविधता, अन्वय पुरुष-
विध' इति प्राणमय पर्यायस्थ-श्रुत्यर्थमाह, येन प्राणमयेन आनन्दमय-
विज्ञानमय-मनोमयद्वारा आत्मप्रतिफलनवत्त्वेन आत्मवता अन्नमय
'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योन्तर आत्मा प्राणमय" इति श्रुते
आत्मवान् आत्मप्रतिफलनवान् । तत्र हेतुः अनुपूर्ण इति, "स एव इह
प्रविष्ट आ नन्नाग्रेभ्यः" इति श्रुते प्राणस्य पूर्णतामनुपूर्णं "तस्य
पुरुषविधता अन्वय पुरुषविध" इति श्रुते । तयाविधसस्सु सकलक्रियामु
हिताहितप्राप्तिपरिहाराभ्यां प्रवर्तते । अचेतन चेतनाधिष्ठित कार्यं
बरोतीति न्यायात् । यद्भागे प्राणसवन्धो नास्ति तत्र निर्व्यापारत्व
लोकसिद्धमिति प्राणसवन्धादेव शरीरे व्यापारः, मृते तदभावादेव आत्म-
सवन्धद्वाराभावात् अचेतनत्व । अत्र समष्टिर्व्याप्यत्वायैत्यविशेषसत्येपि
रजोगुणकार्यत्र समानमिति कर्मेन्द्रियाणां प्राणमयेन्तर्भाव इति मन्तव्यम्
॥१६७॥

इदानीं तस्य अनात्मत्वमाह । नैवेति ।

नैवात्माय प्राणमयो वायुविकारो

गन्तागन्ता वायुवदन्तर्वहिरपे ।

यस्मात्किञ्चित्त्वदापि न वेत्तीष्टमनिष्ट

स्व वा न्य वा किञ्चननित्य परतन्त्र ॥१६८॥

वायुविकार वायव्यविकार वायुविकार वायुकार्यं अयं प्राणमय
नैवात्मेति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुं वायुवत् एष प्राणमय अन्तर्बहिर्गन्ता
आगन्ता निश्वासे अन्तर्गन्ता उच्छ्वासे बहिरागन्ता । यथा बाह्यवायुः ।
सक्रिय परिच्छिन्नश्चायं सर्वव्यापी निष्क्रिय आत्मा न भवतीति भावः ।
सक्रियत्वात् परिच्छिन्नत्वात् बाह्यवायुवदिति सदृष्टान्तो हेतुः । एव-
मचेतनत्व परतन्त्रत्व च अनात्मत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन । यस्मादयं
प्राणमय इष्टमनिष्ट वा सुख दुःख वेत्यर्थं क्वापि परिमयपि काले देशे
वा स्व वा अन्य वा स्वात्मानं परं वा न वेत्ति न जानाति नित्यं परतन्त्रं
जीवनयोनित्यजन्यसंचारवत्त्वात्, प्राणायामादिकाले तस्य निरुध्यमानत्व-
प्रसिद्धं । अतः सक्रियत्व-परिच्छिन्नत्वाच्चेतनत्व-पराधीनत्वहेतुभिः एत-
द्विलक्षणं आत्मा न भवति । यद्ययमात्मा तर्हि मुपुष्टिदशायां जागृक्त्वात्
चोरादिबाधा जानीयात् । आत्मनः सर्वप्रधानत्वात् स्वभूत्येषु चक्षुरादिषु
स्वपत्सु स्वयं व्यापारवानिति विरुद्धं च अतः नैवात्माय प्राणमय ॥१६८॥

इदानीं मनोमयं निरूपयति । ज्ञानेन्द्रियाणीति ।

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमयं स्यात्

कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।

सज्जादिभेदवलना-कलितो बलीयान्

तत्पूर्वकोशमनुपूर्वं विजृम्भते यः ॥१६९॥

श्रवणदर्शनदि-कार्यवर्णानि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुस्त्वग्जिह्वा-
घ्राणानि मनः सामसबल-बलविकल्पा-श्रद्धादिवृत्तिव मनश्च मनोमयः
तथाशब्दितः कोशः स्यात् । सर्वेन्द्रियव्यापारस्यापि मनोधीनत्वात् इन्द्रिया-
भावेऽपि स्वप्ने सत्त्वाच्च मनसः तत्प्रधानतया मनोमय इति सज्जा न तु
श्रोत्रमय इति सज्जा इति भावः । अत्रापि प्रत्येकावयवादिपञ्चभूतमत्त्व-

कार्यत्वात् ज्ञानान्द्रयाणां भूतपञ्चकसत्य-समष्टिकार्यत्वाच्च मनसः
एकस्मिन्कोशे घटनम् तेषामिति बोध्यम् । अहं शृणोमि अहं पश्यामि
अहं स्पृशामि अहं रसये अहं जिघ्राणि अहं कामये सकल्पये इत्यादिना
सर्वेन आत्मबुद्धे सत्वात् “तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योन्तर आत्मा
मनोमय ” इति श्रुत्या अयमपि स्वोपलब्ध्या आत्ममायात्म्योपलब्धि प्रति-
बध्नातीति कोश इत्युच्यते । तस्य कार्यमाह गमाहमिति वस्तुविकल्पहेतु,
देहेन्द्रियादौ गृहक्षेत्रादौ अहता ममता च मन एव सकल्पविकल्पात्मकत्वात्
जनयतीति वस्तुषु देहगोहादियु अहममेत्यादय ये विकल्पा तेषां हेतुरित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपमाह सज्ञादिभेद-कलना-कलित इति । सज्ञा नाम, आदिपदेन
रूपं भिद्यत इति भेद सज्ञादिरूप यो भेद अस्य वस्तुन घट कलश
कुम्भ इत्यादिसज्ञा, पृथुबुध्नोदराद्याकार रूप नीलपीतादिक च इति
रीत्या सर्वपदार्थेष्वपि भिद्यमान-नामरूपादिविषयककलनया कलितं विशिष्टं
इत्यर्थः । सर्वा अपि वृत्तयः शब्दविषयिण्यर्थविषयिण्यश्च मन, आश्रित्य
वर्तन्ते । अतः शब्दार्थव्यतिरिक्त-प्रपञ्चस्य अभावात् सर्वा अपि प्रपञ्च मनसि
स्वविषयकवृत्तिमति वर्तत इति बलीयान्, बन्धस्य मोक्षस्य च एतदधीनत्वात्
अन्नमये प्राणमये वा ज्ञानशक्त्यभावात् ततो बलिष्ठत्व अस्य । एतत्सवधा-
भावे तन्मात्रमसवधाभावाच्च । तदाह तत्पूर्वकोशमनुपूर्वं इति । तस्य
पूर्वकोश तत्पूर्वकोश प्राणमय त अनुपूर्वं विज्ञानमयकोशेन स्वयं पूरित
तदनु प्राणमय व्याप्य यो विजृम्भते निरर्गल स्वकार्यं करोति स मनोमय
इत्यन्वयः । तत्पर्यायेति श्रुति “स वा एष पुरुषविद्य एव तस्य पुरुष-
विद्यता अन्वयः पुरुषविद्य ” इति ज्ञेया ॥१६९॥

तस्य बन्धकत्वं विशदयति । पचेन्द्रियैरित्यादिना चतुर्भिः ।

पचेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः

प्रचीयमानो विषयाज्यधारायाः ।

जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्यतः

मनोमयोऽग्निं दहति प्रपञ्चम् ॥१७०॥

मुखप्रतिपत्तये मनोमयमन्त्रित्वेन श्रोत्रादीन्द्रियाणि होतृत्वेन पुनः
पुनः संपतत विषयानाज्यधारात्वेन विषयवासना इत्यतत्वेन रूपयति । पञ्च

च तानि इन्द्रियाणि च पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि तरेव
 पञ्चभिः होतृभिः हविरग्निः सयोमानुबूल-व्यापारविद्भिः प्रक्षेप्तृभिः । विप-
 याज्यधारया विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धाः त एव आज्यं तस्य धारा तया
 प्रचीयमानः सर्वधर्माः नैरतयेण तत्तदिन्द्रियं तत्तद्विषयाणां मनसि
 निपात्यमानत्वात्, इन्धनेषु सत्सु आज्यधारा चेत् ज्वलनमधिकं अतः अहं
 बहुवासनेन्धनैरिति बह्व्यं या वासना “दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणं ।
 यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता” इति बन्धकत्वेऽपि विषयाणां मुख-
 कस्त्वभ्रान्त्या तेषु उपादेयत्वभावेन ता एव इन्धनानि शुष्ककाष्ठानि
 इन्धनाभावे केवलाज्यधारायां बहुकालज्वलनहेतुत्वाभावात् वासनाभावे
 विषयाणां बन्धकत्वाभावाच्च । तै बहुवासनेन्धनं जाज्वल्यमानं पौन-
 पुन्येन निरतरं ज्वलन् मनोमयं मनोरूपं अग्निं प्रपञ्चं दहति भस्मीकरोति
 सर्वान्पुरुषान् पुरुषार्थायोग्यान् करोतीति यावत् ॥१७०॥

अन्वयव्यतिरेकाम्या तस्य बन्धकत्वमाह । न ह्यस्तीति ।

न ह्यस्त्यविद्या मनसोतिरिक्ता

मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः ।

तस्मिन्विनष्टे सकलं विनष्टं

विजृम्भितेस्मिन् सकलं विजृम्भते ॥१७१॥

सुषुप्तौ कारणविद्यासद्भावेऽपि बन्धस्याभावात् तत्कार्यमनस एव
 बन्धकत्वं तदा तस्य लीनत्वात् बन्धाभाव इत्यभिप्रेत्य । मनसोतिरिक्ता
 अविद्या नास्ति इत्युक्तम् । हि निश्चितं । हि यतः भवबन्धहेतुः अविद्या
 तत्कार्यत्वात् मन एव । मनस्यत्वे देहादावभिमान-रूपबन्धात् तदभावे
 तदभावात् मनो-भयबन्धयोः अन्वयव्यतिरेकौ । तदेवोपपादयति
 तस्मिन्विनष्टे मनसि विशेषेण निर्वात्मन नष्टे सकलं विनष्टं । स्पष्टं हि
 सुषुप्तौ जगदेव नास्तीति । अस्मिन्विजृम्भिते वर्णमाने सकलं विजृम्भते
 सर्वमपि वृद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ॥१७१॥

तदेव विस्तरेणोपपादयति । स्वप्न इत्यादिना ।

स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजतिस्वप्नकृत्या भोक्त्रादि विश्वं मन एवमर्थम् ।
 तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषः तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥१७२॥

प्रथमेनान्वयमाह, अर्थशून्ये शरीरान्तर्वर्तिनाडीषु मनस्सचार-दशाया
 स्यप्नावस्थेति श्रुत्या बोधितत्वात् केशतोपि सूक्ष्मासु तामु नाडीषु
 गिरिनदी-ममुद्रादीना तदा प्रतीयमानाना असंभाविततया चक्षुरादीना तदा
 उपरतव्यापारत्वात् तद्वारा मनस वह्निगमनाभावात् शरीराद्वहिवर्त-
 मानाना प्रतीयमानाच्च केवल मनोवतिवासनावशात् तदा अर्था बाह्या इव
 प्रतीयन्ते ननु वस्तुसत् इति अर्थशून्ये इत्युक्त । तथाविधे स्वप्ने
 स्वप्नकृत्या वासनाभि केवल स्वस्मिन् आत्मप्रतिफलनसामर्थ्येन च सर्व
 भोक्त्रादि विद्य जगत् मन एव सृजति निमित्तोते । यद्यपि जीव भोक्ता
 वर्तत इति भोक्त्रादीति कथमिति शका भवितुमर्हति । तथापि भोग्याभावे
 भोक्तृत्वाभावात् भोग्यसृष्टिहेतो मनस एव निरूपकदानेन भोक्तृसादृत्व
 मन्तव्यम् । तथैव स्वप्नवदेव जाग्रत्यपि जाग्रदवस्थायामपि मन एव सर्व
 सृजति नो विशेष । तत् तस्मात् सर्वमेतत् जगत् मनसो विजृम्भण
 विलास ॥१७२॥

व्यतिरेकेण इममर्थं द्रढयति । सुषुप्तीति ।

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धे ।

अतो मन कल्पित एव पुन ससार एतस्य न वस्तुतोस्ति ॥१७३॥

सुषुप्तिकाले सुषुप्त्यवस्थाया मनसि प्रलीने परिणामान् विहाय
 कारणात्मना अवतिष्ठमाने नैवास्ति किञ्चित् जगत् । सकलप्रसिद्धे
 सर्वप्राण्यनुभवात् न किन्तिद्वेदिपमिति । अत एतस्य वदस्य पुन ससार
 मन कल्पित एव । वस्तुत परमार्थत नास्ति मनस्सत्त्वे स्वप्नजाग्रतो-
 ससारोपलब्धे मनस असत्त्वे सुषुप्तावनुपलभात् । मृदन्वयव्यतिरेकानु-
 विधायि-घट इव मृद्व्यतिरेकेण मनोव्यतिरेकेण ससारो नास्तीति
 तस्मिन्विनष्टे इति यदुक्त पूर्वं तदुपपादितम् ॥१७३॥

वायुदृष्टान्तेन एकस्यैव तस्य विरुद्धद्वयहेतुत्वमाह । वायुनेति ।

वायुना नीयते मेघ पुनस्तेनैव लीयते ।

मनसा कल्प्यते बन्ध मोक्षस्तेनैव कल्प्यते ॥१७४॥

रूपदृष्टम् ॥१७४॥

दाष्टान्तिके बन्धहेतुत्व मोक्षहेतुत्व च उपपादयति । देहेति ।

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य राग
वध्नाति तेन पुरुष पशुवद्गुणेन ।

वैरस्यमत्र विषयत् सुविधाय पश्चा-

देन विमोचयति तन्मन एव बन्धात् ॥१७५॥

देह आदि यस्य स, सर्ववैश्यानी विषयश्च शब्दस्पर्शादि पुनरिदं
देहादिश्चासौ सर्वविषयश्च । शब्दादौ रागस्यापि देहमूलकत्वात्
देहादीति । तस्मिन् देहादिसर्वविषये । राग परिकल्प्य दृढ जनयित्वा तेन
रागेण गुणेन रज्जा पशुवत् पशुमिव पुरुष वध्नाति स्वेप्सित-परमपद-
प्राप्त्ययोग्य करोति । पश्चादनन्तरं तत् यद्वध जनयामास तत् मन
एव । अत्र देहादौ विषये वैरस्य वैराग्य अनासक्ति विषयत् विष इव
अनर्थकरत्वज्ञापनेन सुविधाय मुष्ट्याद्य एन पुमास बन्धात् देहाद्यभिमान-
लक्षणात् विमोचयति विशेषेण मोचयति । सदापि ब्रह्मणि मत्स्थया
पुनर्यथा देहादिक नाभिमन्यते तथा करोतीत्यर्थं ॥१७५॥

बन्धमोक्षहेतुत्व उपपादित निगमयति । तस्मादिति ।

तस्मान्मन कारणमस्य जन्तो

बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने ।

बन्धस्य हेतु मलिन रजोगुणे

मोक्षस्य हेतु विरजस्तमस्कम् ॥१७६॥

तस्मात् पूर्वोक्तहेतो अस्य जन्तो प्राणिन बन्धस्य मोक्षस्य च वा
विधाने उत्पादने । मन कारण "मन एव मनुष्याणां" इति श्रुते ।
एकस्य विरुद्धद्वयहेतुत्वकथ्यताया आह रजोगुणै, प्रवृत्तय बहुविधा रज-
कार्या इति बहुवचन । नानाविधतया बहिर्मुखत्वापादकं कामशोध-
लोभादि-रजोघर्मेरिति वा अर्थ । मलिन कलुषित मन बन्धस्य हेतु ।
मुद्ध निमग्न, तत्र हेतुमाह विरजस्तमम्बमिति । रजमा तमसा च नितराहरित
मन मोक्षस्य हेतुरित्यर्थ । अतो मनम एवत्येपि गुणभेदान् विरुद्धद्वय-
हेतुत्व कालभेदेन अविरुद्धमिति भाव ॥१७६॥

मोक्षहेतुतया मनश्शुद्धिं कथं संपादनीयेति शक्यामुत्तरमाह ।
विवेकेति ।

विवेक-वैराग्य-गुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै ।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्या दृढाभ्या भवितव्यमग्रे ॥१७७॥

विवेकश्च वैराग्यं च विवेकवैराग्ये ते एव गुणौ सफलप्रदधर्मा
तयोरतिरेकं अतिशयं विवेकदाढ्यं वैराग्ये तीव्रतरत्वं च । तस्मात्
विवेकवैराग्यगुणातिरेकात् । ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येव निश्चये मिथ्या-
वस्तुनि कामानुदयात् आब्रह्मलोकं वैराग्यं प्रकृष्यते । नामानुपहृतेरेव
शुद्धिशब्दार्थत्वात् । तदुभयगुणयुक्तं मनः शुद्धत्वं निर्मलत्वं आसाद्य
प्राप्य विमुक्त्यै बहिर्मुखत्वशून्यतया ऐदपर्येण ब्रह्मसंस्थं आत्यंतिकबन्ध-
निवृत्तये हेतुर्भवति । अतो विवेकवैराग्यातिरेक-विशिष्टमनसो विमुक्ति-
हेतुत्वात् । बुद्धिमतः बुद्धिरस्यास्तीति बुद्धिमान् तस्य उपायकुशलस्येत्यर्थं
मुमुक्षो मोक्षरूपफलेच्छावत् अग्रे आदौ ताभ्यां विवेकवैराग्याभ्यां
दृढाभ्यां आशिशिलाभ्यां प्रकृष्यमाणभ्यां च भवितव्यम् उपायेच्छा
प्रति फलेच्छायां कारणत्वात् । मोक्षच्छावान् पुमान् विवेकवैराग्ये आदौ
प्रयत्नेन संपादयति चेत् फलमवर्जनीयमिति कथितं भवति ॥१७७॥

मोक्षार्थं मनो निर्विषयं कर्तुं विषयेभ्यः निवर्तयितुं विवेकवैराग्ये
हेतू उक्त्वा रत्ने यदि शिलाबुद्धिं जायते वा भयं ततः । समीचीनत्वधी-
नेति नोपादेयत्वधीरपि । इति वस्तुविचारवत् भयस्यापि यतो भयं ततो
निवृत्तिहेतुत्वात् तेषु भयमाह । मन इति । दयया भयोत्पादनद्वारा
तेभ्यो निवर्तयति ।

मनो नाम महाव्यग्रं विषयारण्यभूमिगु ।

चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः ॥१७८॥

विषयारण्यभूमिषु विषया एव अरण्यभूगयः अनेकानर्थसंकुलत्वात्
“विषयास्तेषु गोचरान्” इति श्रुतेर्यत्र । तामु मनो नाम महाव्यग्रं
मनस्तज्जक-चण्डपुण्डरीकं चरति सचरति । पराचिं ह्यानीति श्रुते
विषयप्रवणता मनसं स्वभावः निम्नभूमिगमनमिव जलस्य । ततः
“वन्धाय विषयासक्त” मिति श्रुते जीवस्य महान्नर्गस्य भवति ।

तदुक्तं गीतायु सगात्सजायते वाम कामात्त्रोधाभिजायते । त्रयोद्वर्षित
समोहं नमाहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रमाद्वुद्धिनाशं बुद्धिनाशात्-
प्रणश्यति" इति । अतः यः सायव सत्पुरुषा मुमुक्षुः साधकाक्षिण
ते अत्र विषयारण्यभूमिषु न गच्छन्तु मागमन् । विषयस्य मना निवर्तयन्तु
गोक्षाय इत्यभिप्रायः । कश्चिद्धीर प्रत्यगान्मानमंक्षत् आपृतचक्षुरमृतत्व-
मिच्छन् इति श्रुतेरिति भावः ॥१७८॥

नह्यस्त्यदिद्या मनसोतिरिक्तेत्युक्तं उपपादयन् तस्य बन्धवत्त्वं
विशदयति मनः प्रसूत इत्यादिना चतुर्भिः ।

मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः ।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तुः जीवस्य जातिदवस्थायां स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-
तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव-विषयतया स्थूलात्मना स्वप्नावस्थायां इन्द्रियाणा-
मुपरते सूक्ष्मतया कथलमाक्षिवेद्यतया च अशेषान् सर्वान् विषयान् भोग्य-
पदार्थान् मनः प्रसूते उत्पादयति । ते विषया क इत्याकाक्षायामाह
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् शरीरं च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च
शरीरवर्णाश्रमजातयः तासां भेदाः प्रकाशं तान् देवतार्यङ्गमनुष्यादि-
शरीराणि ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्ररूपवर्णान् ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
सन्यास्याश्रमान् देवमनुष्यादि-शरीरं च देवत्वादिकातीत्यं प्रसूते ।
मुमुक्षुत्वादां मनसोभावे एतेषां भेदानां अभावान्न सवमिदं मनसा कल्पित-
मेवेति भावः । एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा इत्यादयः क्रिया उत्पत्ति-
दयः हेतवः तत्तत्कार्यनिमित्तोपादानानि । फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि
एतत्सर्वं मनः एव नित्यं सदा प्रसूते । नान्यनिमित्तं इव मनसोभावे कस्याप्य-
भावात् । तदेव सर्वस्य मलकारणमिति भावः । शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते
इति भेदा इति व्युत्पत्त्या वमधारयो वा ॥१७९॥

असगचिद्रूप-ममु विमोहा देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्यः ।

अहममेति भ्रमरयजस्र मनस्त्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मनः वतु असगचिद्रूपं असगा सर्वसगविधुरा या चित् अव्यञ्ज-
ज्ञानं तदेव एष यस्य स असगचिद्रूपः तः । अमु आत्मानं । देहेन्द्रिय-

प्राणगुणं. विमोह्य स्ववास्तवरूपं ज्ञातुसमर्थं कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
प्राणगुणेषु देहेन्द्रियप्राणेषु अहमिति तद्गुणेषु तद्धर्मेषु ममेति नियध्य ।
अजस्रं सततं स्वकृत्येषु लौकिक-वैदिक-कर्मसु । फलोपभुक्तिषु तत्तत्कर्म-
जन्यफलभोगेषु भ्रमयति ऊर्ध्वमधश्च नयति । “कुर्वते कर्म भोगाय कर्म
कर्तुं च भुजते” इत्युक्ते । उक्तं हि श्रुत्या “आत्मानं चेद्विजानीयात्
अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्चरेत्”
इति । अतः विज्ञातस्वकासग-चिदानन्दरूपं पुरुषं नैव किञ्चित्कामयते
न वा कर्माणि करोति । ततः कर्तृत्वं वा भोक्तृत्वं वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
निवन्धनम् । स चाभिमानं मनोमूलं सुषुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
लीनत्वात् । अतः स्वरूपसत्या अपिद्याया मनो विना बन्धहेतुत्वा-
भावात् सर्वबन्धहेतुत्वं मनसा एवेति भावः ॥१८०॥

इदानीं तस्य बन्धद्वारा दुःखहेतुत्वमाह । अध्यासेति ।

अध्यासयोगात्पुरुषस्य समृतिः
अध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।

रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोषवतः रजश्च तमश्च रजस्तमसौ ते एव दोषौ तावम्य-
न्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोषवतः आवरणविधौ हेतुभूत-दोषद्वय-
विशिष्टस्य अतः एव अविवेकिनः आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुरुषस्य
अध्यासयोगात् अनात्मस्वात्मबुद्धियोगात्, मयूतिः जन्ममरण-प्रबन्धा-
विच्छेदः । समृतिहेत्यध्यासं मनोमूलं इत्याह अध्यासावन्प्राप्तिः । अध्यास-
रूपो यो बन्धः सन्तु सोऽपि, शरीरेन्द्रियादयः मनसा प्रसूयन्ते इति “मनः
प्रसूते” इत्युक्तम् । इदानीं तत्र अध्यासोऽपि अमुनैव कल्पितः जनिता-
इत्यपिशब्दार्थः । ततः जन्ममरण-प्रबन्धाविच्छेद-लक्षण-मग्निरहेतुभूता-
ध्यास-हेतुत्वेन । एतत् मन एव जन्मादिदुःखस्य जन्ममरण-जग-रागादि-
जन्य-मय-विधदुःखस्य निदानं आस्तिारणम् ॥१८१॥

अतः प्रादुर्भूतोऽपिद्या पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यन्ते विष्वं चापुनेवाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तदुक्तं गीतासु "सगात्सजायते वाम कामात्त्रोधोभिजायते । त्रयोधाद्भवति
समोहः समोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रमाद्बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात्-
प्रणश्यति" इति । अतः ये साधवः सत्पुरुषा मुमुक्षव मोक्षकाक्षिण
ते अत्र विषयारण्यभूमिषु न गच्छन्तु मागमन् । विषयेभ्यः मनो निवर्तयन्तु
मोक्षाय इत्यभिप्रायः । कश्चिद्धीर प्रत्यगान्मानमक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्व-
मिच्छन् हतिश्रुतेरिति भावः ॥१७८॥

नह्यमत्यविद्या मनसोतिरिक्तेत्युक्त उपपादयन् तस्य वन्द्यवत्त्वं
विशदयति मनः प्रसूत इत्यादिना चतुर्भिः ,

मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तुः ।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तुः जीवस्य जाग्रदवस्थायां स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-
तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव-विषयतायां स्थूलात्मना, स्वप्नावस्थायां इन्द्रियाणा-
मुपरते सूक्ष्मतया क्वलताक्षिवेद्यतायां च अशेषान् सर्वान् विषयान् भोग्य-
पदार्थान् मनः प्रगृह्ते उत्पादयति । ते विषया के इत्याकाशायामाह
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् शरीरं च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च
शरीरवर्णाश्रमजातयः नामा भेदा प्रकारा तान् देवतयिर्हमनुष्यादि-
शरीराणि ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्ररूपवर्णान् ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
सन्यास्याथनान् देवमनुष्यादि-शरीरं च देवत्वादिजातीयं प्रसूते ।
मुपुण्यादी मनमोभावे एतेषां भेदानां अभावात् सर्वमिदं मनसा कल्पित-
मेवेति भावः । एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा शब्दादयः नित्या उत्क्षेपणा-
दयः हेतवः तत्तत्त्वार्थनिमित्तोपादानानि । फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि
एतत्सर्वं मन एव नित्यं सदा प्रसूते । नान्यनिमित्तं इदं मनसोभावे कस्याप्य-
भावात् । तदेव सर्वस्य मूलवारणमिति भावः । शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते
इति भेदा इतिव्युत्पत्त्या कर्मधारयो वा ॥१७९॥

असगचिद्रूप-ममु विमोह्य देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्य ।

अहममेति भ्रमयत्यजलं मनस्स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मनः कर्तुं असगचिद्रूपं असगा सर्वमगविधुरा या चित् अवष्ट-
जान तदेव एष यस्य स असगचिद्रूपः तः । अमु आत्मानं । देहेन्द्रिय-

प्राणगुणं विमोह्य स्ववास्तवरूपं ज्ञातुसमर्थं कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
प्राणगुणेषु देहेन्द्रियप्राणेषु अहमिति तद्गुणेषु तद्धर्मेषु ममेति निबध्य ।
अजस्रं सततं स्वकृत्येषु लौकिक-वैदिक-कर्मसु । फलोपभुक्तिषु तत्तत्कर्म-
जन्यफलभोगेषु भ्रमयति ऊर्ध्वमधश्च नयति । “कुर्वते कर्म भोगाय कर्मं
कर्तुं च भुजते” इत्युक्ते । उक्तं हि श्रुत्या “आत्मानं चेद्विजानीयात्
अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सज्वरेत्”
इति । अतः विज्ञातस्वकासंग-चिदानन्दरूपं पुरुषं नैव किञ्चित्कामयते
न वा कर्माणि करोति । ततः कर्तृत्वं वा भोक्तृत्वं वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
नियन्धनम् । रा चाभिमानं मनोमूलं सुषुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
लीनत्वात् । अतः स्वरूपसत्या अविद्यायां मनो विना बन्धहेतुत्वा-
भावात् सर्वबन्धहेतुत्वं मनस एवेति भावः ॥१८०॥

इदानीं तस्य बन्धद्वारा दुःखहेतुत्वमाह । अध्यासेति ।

अध्यासयोगात्पुरुषस्य समृतिः
अध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।

रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोषवतः रजश्च तमश्च रजस्तममी ते एव दोषाः तावस्य
स्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोषवतः आवरणविशेषहेतुभूत-दोषद्वय-
विशिष्टस्य अतः एव अविवेकिनः आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुरुषस्य
अध्यासयोगात् अनात्मत्वात्मबुद्धियोगात्, समृतिः जन्ममरण-प्रवन्धा-
विच्छेदः । समृतिहेत्वध्यासं मनोमूलं इत्याह अध्यासग्रन्थ इति । अध्यास-
रूपो यो बन्धः स तु सोऽपि, शरीरेन्द्रियादयः मनसा प्रगूयन्ते इति “मनः
प्रमूते” इत्यत्रोक्तं । इदानीं तत्र अध्यासोऽपि अमुनैव बन्धितः जनिनः
इत्यपिशब्दायं । ततः जन्ममरण-प्रवन्धाविच्छेद-लक्षण-समृतिहेतुभना-
ध्यास-हेतुत्वेन । एतत् मन एव जन्मादिदुःखस्य जन्ममरण-जरा-रोगादि-
जन्मन्तव्य-विषयस्य निदानं आदिवारणम् ॥१८१॥

अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यते विद्वन् यायुनेयाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तत्त्वदर्शिन तत्त्व द्रष्टु मील येषां ते । पण्डिता श्रुतवेदान्ता
 पुरुषधोरैया । अतः ससृतिमूल-वारणत्वान्मनस मन एव अविद्या प्राहु
 अविद्यावायंत्वात् केचनविद्यायाः समृतिहेतुत्वाभावाच्च । मन एवा-
 विद्येति वचन युक्तमिति बोधयितुं प्रेत्युपमर्गः । तत्र हेतु येनैव मनसैव
 विद्वत् सर्वजगत् सर्वे जीवा इति यावत् । भ्राम्यते अन्यथाग्रहणेन ऊर्ध्व-
 मधश्च नीयते । तत्र दृष्टान्त वायुनेवाभ्रमण्डल, मेघसमुदाय वायुना
 यथा सर्वासु दिक्षु भ्राम्यते तथा ॥१८२॥

इदानीं मुमुक्षुजनवर्तव्यमाह । तदिति ।

तन्मनश्शोधन कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।

विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिं करफलायते ॥१८३॥

तत् पूर्वकथितकारणात् रजस्तमोदोषवत् पस अध्यामद्वारा
 समृतिहेतुरितरूपात् । मुमुक्षुणा मोक्षेच्छावता पुरुषेण प्रयत्नेन प्रकृष्ट-
 यत्नेन मनश्शोधन मनोगत रजस्तमोरूप दोषापनयन कार्यं विधेयं ।
 चकारो हेत्वर्थं यत इति । एतस्मिन् मनसि विशुद्धे रजस्तमोहीने
 केवलमत्यप्रधाने मक्तिं करफलायते करगनफलवत् मुष्टु चेद्या भवतीत्यर्थं
 ॥१८३॥

मनश्शुद्धिहेतु प्रयत्नप्रकारमाह । मोक्षेति ।

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु राग निर्मूल्य सन्यस्य च सर्वकर्म ।
 सच्छुद्धया यदश्रवणादिनिष्ठो रजस्स्वभावः स धुनोति बुद्धे ॥१८४॥

मोक्षे एकस्मिन् सक्ति आसक्ति तीव्रमुमुक्षा तया, विषयेषु
 देहादिषु राग सुखजनवत्त्वञ्जाल्या आसक्ति निर्मूल्य अहतानिरसनेन
 परित्यज्य, सर्वकर्म निष्कामवभाणि नित्यनैमित्तिकानि च, मत्स्यस्य स्वरूप-
 तोषि परित्यज्य । सच्छुद्धया सति कालत्रयावाध्ये ब्रह्माणि या श्रद्धा, सती
 अचञ्चला वा या श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्यविश्वास तया य पुमान् श्रवणादि-
 निष्ठ श्रवण आदि ययो मनननिदिध्यासनयो तेषु श्रवणादिषु निष्ठा
 नितरा स्थिति यस्य स श्रवणादिनिष्ठ रा पुरुष बुद्धे रजस्स्वभाव रजस
 -स्वभाव विक्षेप-तः । धुनोति चालयति नितरा नाशयतीति यावत् ।

देहादिषु रागसत्त्वे कर्म करोति कर्मसत्त्वे विक्षेप । रागनिर्मूलनेन सर्वं
वर्मत्यक्त्वा श्रवणादिभिः अन्तर्निष्ठस्य श्रद्धालो बुद्धिविक्षेपस्य नैवावसरः ।
अतो विरक्तेन सन्यासिना श्रवणादिकं श्रद्धया बुद्धिदोषनिवृत्तये कार्य-
मित्युक्तं भवति ॥१८४॥

इदानीं मनोमयस्य अनात्मत्वं निगमयति । मनोमय इति ।

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा
ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।
दुःखात्मकत्वात् विषयत्वहेतोः
द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्टः ॥१८५॥

मनोमयोपि परात्मा परमात्मा न भवदेत्यन्वयः । तत्र हेतवः
समूहान्ते आद्यन्तवत्त्वात् गुण्यत्वात् आद्यदादौ उत्पत्तेश्च आद्यन्तगत्य
आत्मा न भवति एव परिणामिभावात् परिणामिनः भावः परिणामिभावः
विवारयत्वं वामसवत्पाठात्मना परिणममानत्वात् अविवारी आत्मा
न भवति । दुःख आत्मा स्वरूप यस्य दुःखात्मकः तस्य भावः तत्र । अत एव
निरुध्यते दोष्यते च । अध्यासद्वारा सर्वदुःखहेतुत्व उपपादितम् । अत आनन्द-
रूप आत्मा न भवति । विषयत्वमेव हेतुः तस्मात् “अन्यत्र मना अभूव
नाद्राक्षम् अन्यत्रमना अभूव नाथोप” इति श्रुतेः । गाक्षिणा विषयीक्रियत
इति विषयत्वरूपहेतोश्च सर्वसाक्षी आत्मा न भवति । तदिदमाह
द्रष्टाहोत्यादिना, हि यतः द्रष्टा पश्यतीति द्रष्टा ज्ञाता यः स दृश्यात्मतया
विषयतया न दृष्टः न लोबसिद्ध इत्यर्थः । अत गर्वदा मनश्चिन्तित्वात्
तदभावे च गाक्षिणा सद्भावाभावात् ज्ञायमानतया वस्तुत्वमविरोधात्
स्वद्रष्टृत्वस्य स्वस्मिन् विरुद्धत्वाच्च दृश्यं मनः न द्रष्टृत्वस्य आत्मा
इत्यनात्मत्वं तस्य निश्चयम् ॥१८५॥

इदानीं विज्ञानमयत्वेन निरूपयति । बुद्धिर्गतिः ।

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियं नार्थं गच्छति नमन्लक्षणम् ।

विज्ञानमयत्वेन स्मृत्यात् पुनः गमात्तत्त्वम् ॥१८६॥

बुद्धीन्द्रियं पनभि जनेन्द्रियं श्रानादिभि गार्थं मह । मरुति
 वृत्त्या निदृश्यान्मिवया मह वनेन एनि मरुति बुद्धि वन्तृलक्षण वन्तृलक्षण
 जनेच्छावृत्तिमत्र यस्य म वन्तृलक्षण । विज्ञानमयरोश म्यान् तत्त्वजव
 वोगो भवति । तस्य वार्यमाह पुम इत्यादिना पुम आत्मन समारवारण
 ' म ममानम्भुभो लोरायनुमचरति, मधी मप्या भूत्या ध्यायतीर
 लेलायतीव ' इत्यादिवृत्तिम्य पक्षमेवान्त वरण मशयात्मवृत्तिमन् मन
 इति, निरचयात्मवृत्तिमत् बुद्धिर्गति वध्यते । तत्र मनम वरणात्
 बुद्धे वन्तृत्व । निदृश्य हि वगति । अत पूर्वापरीभाववत्त्वेन मनोबुध्यो
 वहिरवभावं इति मगमयानन्तर बुध्यात्मव-विज्ञानमयस्य पार्थक्येन
 वयन् । नो चेन् पचाना ज्ञानन्द्रियाणा उभयविविशिष्टत्वात् भदानापत्ते-
 रिति बोध्य । तस्मादा एतस्मात्मानोमयात् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञान-
 मय ' इति श्रुतेरप्य । तत्राप्ययमेवाभिप्राय ॥१८६॥

अनुब्रजच्चित्प्रतिविवक्षित
 विज्ञानसज प्रकृतोर्विकार ।

ज्ञानक्रियावान् अहमित्यजम्

देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् ॥१८७॥

भूतपञ्चमत्व-समष्टिकार्यत्वाद् बुद्ध स्वच्छन्त्या तत्र चिदवश्य
 प्रतिनिवत इति अनुब्रजन् य चित्ते चिद्रूपस्य परमात्मन प्रतिनिव
 जीव तस्य शक्तिर्भासवत्स्वरूपा यस्य भासकप्रतिविवक्ष्यापि भासकत्वात्,
 प्रमिष्ट हि लोके दर्पणादिविचित्रमूर्यप्रतिविवक्ष्यापि मूर्यप्रवशायोस्यान्व-
 कारावृत्त-भूविवरादिगत-वस्तुभासकत्व इति । अनुब्रजच्चित्प्रतिविव-शक्ति
 चिदनुप्रवेगाच्चिच्छक्तिविशिष्ट अत एव विज्ञानसूत्र विज्ञानमिति मत्रा
 यस्य म ' विज्ञान यज्ञ तनुते " इति श्रुते । प्रकृते मूलप्रवृत्ते अविद्याया
 विचार मूक्षमभूतपञ्चक-सत्यसमष्टिकार्यत्वात् मूक्षमभूतपञ्चकस्य अविद्या-
 कार्यतया परंपरया अविद्याकार्यत्व अस्य कोशस्य । ज्ञानक्रियावान् ज्ञान-
 च वृत्त्यात्मक त्रिया च विषयविचार ध्यान लोकान्तरगमनादिरूपा ज्ञान-
 क्रिये ते अस्य स्त इति ज्ञानक्रियावान् देहेन्द्रियादिषु उक्त हि पूर्व
 " अन्त करणमेतेषु चक्षुर्गादिषु वक्ष्यणि । अहमित्यभिमानन तिष्ठत्याभास
 तेजसा " इति । अत जीवस्य योभिमान देहादी तस्य बुद्धि विना

असंभवात् जीवत्वस्यापि बुध्युपाधिनिबन्धनत्वात् अयं कोश एव
आध्यासिकतादात्म्यापन्नतया जीवाभिन्नत्वेन विवक्षित इति अजम् सर्वदा
जाग्रत्स्वप्नयो भूष अत्यन्त अहमित्यभिमन्यते। अहं मनुष्य स्थूल
गच्छामि तिष्ठामि लक्ष्यामि अहं पश्यामि अहं शृणोमि अहमुच्छ्वसिमि
निश्वासिमीत्यादिप्रकारेण तादात्म्याभिमानवान् भवतीति ज्ञानवत्वमुप-
पादित ॥१८७॥

त्रिधावत्वमुपपादयति। अनादीत्यादिना।
अनादिकालोयमहस्वभावो जीवस्समस्त-व्यवहारबोधा।
करोति कर्मण्यनु-पूर्ववासन पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि ॥१८८॥
भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु द्रजन् आयाति निर्यात्यथ ऊर्ध्वमेव।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्था मुखदुःखभोग ॥१८९॥

यद्यपि प्रकृतेर्विकार इत्युक्तत्वात् सादित्वं वक्तव्यम्। अद्यापि
महाप्रलयेऽपि कारणात्मना अव्यक्ततया वर्तमानत्वात् पूर्वकर्मवासनाश्रय-
बुद्धेः अत्यन्तनाशे पुनः सृष्टेरनुपपत्तेः सृष्टिबाल एव अनेन जीवेनात्मना
इति परदेवतया नामरूपव्यापारणार्थं ईक्षणश्रुतेः च आविर्देहवैकल्य
आत्यंतिकनाशो नास्तीति पुनः ससारकारणभूताया बुद्धेरपि अनादित्व
अवश्यं वक्तव्यमिति तत्प्रयोज्य-देहेन्द्रियाद्यभिमानोऽपि स्वप्रागभावबालत्व-
व्यापक-स्वसजातीय कर्तृरूपानादित्ववान् भवति। अनादि बाल
यस्य अनादिकाल इदमिदानीं आरब्धमिति वक्तुमशक्यत्वात्। अयं
देहेन्द्रियादिषु अहमित्यवभाव अभिमान वामना यस्य स अहस्वभाव
जीवः समस्तव्यवहारबोधा “विज्ञानं यज्ञं तनुते। वर्मोऽपि तनुते च”
इति श्रुते लौकिक-वैदिकसर्वव्यवहारवर्ता। तदुपपादयति अनुपूर्ववासन
अनुगता पूर्ववासना यः स अनुपूर्ववासन “त विद्यावर्मणा समन्वारभजे
पूर्वप्रज्ञा च” इति श्रुते “पुण्यो वै पुण्येन वर्मणा भवति पापं पापेन”
इति च श्रुते। पुण्यानि शान्त्रविहितानि अपुण्यानि तन्निषिद्धानि विहित-
निषिद्धान्यानि उदासीनानि भोजनस्वापादीनि च करोति। भोजनं तत्र
वर्तते। तत्फलानि तेषां कृतविहित-निषिद्धवर्मणा फलानि। विविधानामु-
देयतिर्यङ्मनुष्यादिचतुरङ्गीति-लक्ष्यभेदानामु योनिषु द्रजन् भुङ्क्तेऽपि मुख-

दुःखानुभववा भवत्यपि । तदथ अयं नरवादी आयाति आगच्छति,
ऊर्ध्वं स्वगादी नियाति निगच्छति एष जीव इत्यथ । अहं जागमि अहं
स्वपिमि अहमस्वाप्स अहं मुषी दुःखीत्यादिरीत्या आत्मनि प्रतीयमान
धर्मा सर्वेपि एतत्तादात्म्याभिमानादिति निधमवमान्मान इता विवेचयति ।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नावस्था आदिपदेन मुपुष्टिसमाधि
परिग्रहः । मुखदुःखभोग अनुभव भोग ॥१८९॥

देहादिनिष्ठाधम धमकम-गुणाभिमान सतत ममति ।
विज्ञानकाशायमतिप्रकाश प्रकृष्टसान्निध्य वशात्परात्मनः ।
अतो भवत्यप उपाधिरस्य यदात्मधो समरति भ्रमण ॥१९०॥

देहादीति । आदिपदेन चक्षुरादीन्द्रिय प्राणपरिग्रहः । तन्निष्ठा
य आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः धर्मा मनुष्यत्वं ब्राह्मणत्वादयः कर्माणि
स्थितिगयादीनि और्विकानि मनोच्चारणादीनि वदिकानि गुणा
ह्रस्वत्यदीधत्वादयः सौमण्यवर्ण्यादयो वा एतेषु मनत ममत्यभिमान
आत्मप्रतिफलनानुबिद्धा बुद्धि इन्द्रियेषु प्राणेषु देहं च मवध्यमाना
तदीयधर्मानात्मयारोपयति । स्वता जडाया अप्यस्या चेतनवदेवस्थितौ
निमित्तमाह परात्मनः चेतनश्चेतनाना इति श्रुत्या कवर्गनिमलसग
चित्रपम्य परमात्मनः प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परमसुखनिर्गमप्रतिफलन
महिम्ना अयं विज्ञानकोण बुद्धिरूपकोश अतिप्रकाशः । इतरेषु इन्द्रियेषु
साक्षाच्चक्षुरादयः सवधाभावादियभिप्रायः । अतः प्रकृष्टसान्निध्यस्य
सत्वात् अस्य आत्मनः एष कोश उपाधि जीवइति भदहनु भवति ।
वक्तृत्व भोक्तृत्व निवासभूत जीवत्वधर्माश्च मलहनु । यदात्मधो
यस्मिन्नुपाधौ आत्मधो अहमिति मतिमान भ्रमण भ्रात्या ससरति
वक्तृत्वादिदुःखमनुभवति ॥१९०॥

तदेवोपपादयति । योयमित्यादिना त्रिभिः ।

योय विज्ञानमय प्राणेषु हृदिस्फुरत्स्वयज्योतिः ।

कूटस्थस्सनात्मा वर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थ ॥१९१॥

पापाणं घृष्टा इतिवत् मामीप्यसप्तमी । प्राणेषु चक्षुरादिसमीप ।
एतेन अहमिति प्रतीतिविषयत्वस्य बहुषु सत्वात् कतम आत्मा इति

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

जनकप्रश्नोत्तरवाक्ये “प्राणेषु” इति पदेन प्राणशब्दबोधितेन्द्रिय-मुग्ध-प्राणत्व-मात्मनो नास्तीति कथितं भवति । प्राणतामीप्य बुद्धेरप्यस्ति अतः व्यावर्तयति हृदिस्फुरत्स्वयज्योतिरिति हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नबुद्धौ प्रकाश-मान पराप्रकाश्य यज्ज्योति चैतन्य सर्वाविभासक तद्रूप योय विज्ञानमय आमोक्ष द्युद्ध्या न विना भूयतेऽनेनिति तत्प्रचुरत्वात्तन्मयत्व । स्वार्थं मयद्वा विज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । इन्द्रगात्मा कूटस्थ कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थ अयोधनवत् निर्विकार सप्तपीति अपिशब्दो योजनीय । उपाधिस्य उपाधौ ज्ञानक्रियावत्या बुद्धौ तादात्म्येन आविद्यकेन वर्तमान कर्ता भोक्ता भवति यथा स्फटिके लौहित्य भ्रमात् तथा ॥१९१॥

तदेवस्फुटयति । स्वयमिति ।

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धे

तादात्म्यदोषेण परं मृपात्मनः ।

सर्वात्मकस्सप्तपि वीक्षते स्वयं

स्वतः पृथक्त्वेन मृदोघटानिव ॥१९२॥

मृपात्मन मिथ्यास्वरूपवत्या बुद्धे, तादात्म्यदोषेण परं केवलं न तु स्वतः इत्यर्थं स्वयं परिच्छेदे अल्पत्व उपेत्य प्राप्य स्वयं सर्वात्मक-स्मरपि इदं सर्वं यदयमात्मा ” ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुते । अकुशलमिति मृदं पक्वगी घटानिव यथा मृदुपादानवतया तदव्यतिरिक्तान् घटान् पृथक्पश्यति भिन्नत्वेन वीक्षते तथा सर्वापादानतया स्वव्यतिरेकेण वरपाप्यभावेपि स्वतः पृथक्त्वेन भेदेन वीक्षते अहं स इदं त्व इत्यादिभेद-बुद्धिमान्भवतीत्यर्थः ॥१९२॥

इममर्थं निर्विकारस्य गविवाग्वत् कूटस्थममन् आत्मा ” इत्यत्रोक्तं च गदुष्टान्नं वययति । उपाधीति ।

उपाधिमबन्धवनात्परात्माप्यु-

पाधिधर्माननुभाति तद्गुणः ।

अयोधिवारानवितान्विबद्धिबन्

मदेषूपोपि परं मयाभावात् ॥१९३॥

अयोविकारान् अयम. विकाराः अयोविकारा. दीर्घत्व-वर्तुलत्वादयः
 तान् अविकारिवह्निवत् वस्तुतः तादृशधर्मदून्त्य-वह्निरिव अयमि दीर्घं
 दीर्घा वह्निरिति वर्तुले वर्तुल इति भ्राम्यन्ति लोके । तथा परमात्मापि
 परमात्मापि उपाधिसंबन्धवशात् स्वप्रकाशेनापि उपाधिना अविद्यया
 कल्पित य. तादात्म्यरूपमवन्त्य तद्वशात् उपाधिधर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन्
 “ ध्यायतीव लेखायतीव ” इति श्रुते, बुद्धो ध्यायन्त्या ध्यायतीव लेखायन्त्या
 चलन्त्या चलतीव इत्यर्थं श्रुते । अनुमृत्य तद्गुण उपाधिधर्मवानिव भाति
 अहं करोमि मुखी दुःखीत्यादिप्रकारेण । वस्तुतः मदा स्वभावात् स्वकीय-
 सन्निवदानन्दस्वरूपतः परं नित्यगुण-बुद्धमुक्तस्वभावः । अतः एकरूपोपि
 विकारदून्त्योपीति पूर्वं योजनीयः । प्रकाशके पक्षी दृष्टान्ते परात्मनि
 च द्वाष्टान्तिके मवेप्रकाशके विकारदून्त्यत्वेन एकरूपत्वं समान ॥१९३॥

शिष्य उवाच ।

भ्रमेणाप्यन्यथावास्तु जीवभाव परात्मनः ।
 तदुपाधेरनादित्वात् नानादेर्नाश इष्यते ॥१९४॥

अतोस्य जीवभावोपि नित्यो भवति संसृतिः ।
 न निवर्तते तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥१९५॥

‘परात्मनः’ असंसारितया सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मन जीवभावः
 जीवत्व भ्रमेण वा भ्रान्त्या वा अन्यथापि वा वस्तुतो वा अस्तु तदुपाधेः
 जीवभावः येनोपाधिना उच्यते तस्य उपाधेः विज्ञानमयकोशस्य “ अनादि-
 कालोयमहस्वभाव जीव ” इत्युक्ततया अनादित्वात् आत्मन इव अनादेः
 नाशः कस्यापि नेष्यते अतः जीवभावप्रयोजनोपाधेरनादित्वात् नाश-
 संबवाच्च अस्य परात्मनः जीवभावोपि नित्यो भवति न नश्यति संसृतिः
 जीवभावनिवृत्त्ये नित्येति न निवर्तते नैव नश्येत् तत् तस्मात् मोक्षः कथं
 मे मम संसारनिवृत्तिः कथं श्रीगुरो वद उपदिश ॥१९५॥

श्रीगुरुस्वाच ।

सम्यक्पृष्टं त्वया विद्वन् सावधानेन तच्छृणु ।
 प्रमाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥१९६॥

हे विद्वन् बुद्धिमन् त्वया सम्यक्पृष्ट । तत् पृष्ट यद्वस्तु तत्
सावधानेन विषयान्तर-संचाररहित-मनसा शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ।
भ्रान्त्या मोहितकल्पना मोहोऽस्य सजात मोहित मोहश्च प्राप्तज्ञाय-
मानताक-वस्तुन, ज्ञानाभाव तामस धर्मः । वस्तुतः निर्मलज्ञानस्वरूपत्वेऽपि
अज्ञानजनित भ्रान्त्यादूढीभूतया मोह पूर्वोक्त तद्विशिष्टस्य पुत्रस्य या
कल्पना स्वस्य असंसारिणोऽपि सत्सारित्वकल्पना सा प्रामाणिकी न भवति
यथार्था न भवति प्रमाणसिद्धा न भवतीत्येवमर्थः । भ्रमप्रयोज्यमोह-
मूलकत्वात् मुग्धस्य सम्यग्ज्ञानासमर्थत्वात् ॥१९६॥

भ्रान्तिं विना त्वसगस्य निष्क्रियस्य निराकृते ।
न घटेतार्थसंबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥१९७॥

तुरवधारणार्थं नञा सवध्यते । असगस्य वस्तुतः सगमून्यस्य
“असगोह्यं पुत्र्य” इति श्रुते सुपुप्तावनुभवाच्च । निष्क्रियस्य
निर्विकारस्य “निष्कल निष्क्रिय” इति श्रुते “अव्यक्तोपमचिन्त्योय
अविकार्योपमुच्यते” इति स्मृतेश्च । निराकृते ‘न तस्य कार्यं करणं
विद्यते, अम्यूलं अगणु’ इत्यादि श्रुते । भ्रान्तिं विना स्थूलसूक्ष्म-कारण-
शरीरेषु तादात्म्याभिमानं विना अर्थमवध्यं दृश्यसंबन्धं नैव घटेत् । नभस-
गगनस्य असगस्य निष्क्रियस्य निराकृते नीलतादिवत् । उक्तं हि ‘अप्रत्यक्षे
पिह्याकाने बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति’ इति भाष्ये । अविवेकिन
गगनमपि नीलं पीतं इन्द्रनीलकटाहं इति कल्पयन्ति इति गगनस्य यथा
नीलत्वादिकं अप्रामाणिकं न घटेत् तथेत्यर्थः । एव परमात्मन्यपि जीव-
भावः अप्रामाणिक इति भावः । नहि वत्पनामात्रात् गगनं नीलादिरूपं
भवति एव प्रकृतेऽपि इति बोध्यम् ॥१९७॥

तदेव स्फुटयन् सत्सारनिवृत्तिमुपपादयति द्वाभ्यां आत्मन-
वास्तविकस्वरूपं श्रुतिसिद्धं विदुदनुभवसिद्धं च वक्ष्यति । तत्र जीवस्य
मिथ्यात्वमिदमे । स्वस्येति ।

स्वस्य द्रष्टुर्निगुणस्याग्रियस्य
प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः ।

भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न मर्त्यो
मोहापाये नान्यवस्तु म्बभावान् ॥१९८॥

द्रष्टु साक्षिण निर्गुणस्य केनापि धर्मेण रहितस्य अक्रियस्य निष्क्रियस्य विकाशून्यस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य सर्वान्तर यो बोध स प्रत्यग्बोध सचासावानन्दश्च प्रत्यग्बोधानन्द स एव रूप यस्य स प्रत्यग्बोधानन्दरूप तस्य स्वस्य आत्मन दुष्टे भ्रान्त्या तादात्म्याभिमानन प्राप्त कल्पित जीवभाव न सत्य अवाध्य न भवति । स्वम्बरूपविषयकसाक्षात्कारे भ्रान्ते नाशन बाध्यत्वात् । तदेवाह मोहापाये श्रुत्याचार्योपदेशजनित-तत्त्वसाक्षात्कारेण अज्ञाननाशे तज्जनितभ्रान्ते-रभावात् तदभावे मोहस्य दूरपलायितत्वात् तस्य अपाप अवस्तु यत्कल्पित तत् स्वभावात् स्वधर्मेन कल्पनाविषयत्वेन नास्ति । यद्वा स्वभावात् कल्पिताना मोहापाप अप्रतीयमानतया नास्तित्वस्य स्वभावात् अयमेव स्वभाव आरोपिताना वस्तुना भ्रान्त्यभावे पूर्ववदप्रतीयमानत्वम् इत्यर्थः ॥१९८॥

पूर्वश्लोकचतुर्थेनादार्यमुपपादयति । यावदिति ।

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवाम्य सत्ता

मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् ।

रज्जा सर्पो भ्रान्तिकालीन एव

भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोस्ति तद्वत् ॥१९९॥

पार्यस्य मिथ्यात्व यत्न कारण विशिनष्टि मिथ्यति । मिथ्या-ज्ञानोज्जृम्भितस्य मिथ्याभूत अधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्य यदज्ञान तस्मादुज्जृम्भितस्य सजनितस्य अस्य अवस्तुन प्रमादात् अधिष्ठाना-रोप्याविवेकात् । यावद्भ्रान्ति विपरीतज्ञान तावदेव सत्ता अस्तित्वेन प्रतीयमानत्व । तत्र दृष्टान्त रज्जा सर्प रज्जुज्ञानात् रज्जुसाक्षात्कार-बाध्यात् प्रमादात् पुरोव्यक्ती नाय सर्प इतिविवेकभावात् उज्जृम्भित भ्रान्तिकालीन एव यावत्पर्यन्त अय सर्प इतिभ्रान्ति तावदेव अस्तित्वया प्रतीयते । नाय सर्प पितु रज्जुरिति विशेषदर्शने भ्रान्ते अय सर्पत्या-वारिकाया नाने बाध नैव सर्पोस्ति । तद्वत् अह ग्रहाम्मीति साक्षात्कार-पर्यन्त मूलाज्ञानजनित प्रमादात् मगारित्वभ्रान्ति वस्तुतः सत्तार वदापि नास्त्येव । रज्जा सर्प इव पूर्वं भ्रान्त्या प्रतीयते स्म । ज्ञाते च ज्ञाने

यथार्थं न प्रतीतिरपि तस्येति केवलं ब्रह्मात्रमवशिष्यते स्वरूपसाक्षा-
त्कारस्य अज्ञानतत्कार्य-सकलनाशकत्वात् "अधिष्ठानावशेषो हि नाश
कल्पितवस्तुनः" इतिप्रमाणात् ॥१९९॥

एतावतापि तदुपाधेरनादित्वाज्ञानादेर्नाश इष्यते इत्यस्य
स्पष्टमुत्तरमलभमानमिव शिष्य ज्ञात्वा तदेवानूद्य समादधाति श्रीगुरु
सार्धंश्लोकद्वयेन । अनादित्वमिति ।

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्टते ।

उत्पन्नाया तु विद्यायाः आविद्यकमनाद्यपि ॥२००॥

प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।

अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटः ।

अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः ॥२०१॥

यदुक्तं त्वया उपाधरनादित्वमिति तत्तथैव अविद्यायाः कार्यस्यापि
विज्ञानमयकोशस्य तथा अविद्यायाः इव अनादित्वं इष्यते । अविद्यायाः
एकरूपत्वात् विचित्रसृष्टं विचित्रोपाधिनिबन्धनत्वात् सर्वसमस्य परम-
कृपालो ईश्वरस्य विचित्रकर्माश्रय-बुद्धिरुपाध्यपेक्षायाः आवश्य-
कत्वात् बुद्धेरपि तत्कारणभूतायाः अनादित्वमवमानाप्यमीवर्तव्य इति-
भावः । इदानीं तस्य निवृत्तिमाह विद्यायाः उपनिषज्जन्मायाः अधिष्ठान-
साक्षात्काररूपायाः प्रमायाः उत्पन्नायाः सत्यामिति शेषः । तुल्यं पक्षं
व्यावर्तयति अनादेर्नामो नास्तीतिरूपम् । आविद्यकं अविद्याप्रयोज्यं ।
अनाद्यपि सृष्ट्यादिव्यवहारासिद्ध्यर्थं अनादित्वेनागोचृतमपि प्रबोधे निद्रा
त्यक्त्वा जागरे प्राप्ते स्वप्नवत् सहमूलं विनश्यति । न केवलं स्वयमेव
स्वस्य मूलभूता मार्जयिष्या तया सह मूलभूतनिद्रया सावः स्वाप्तिववन्तु-
जातमिव जागरे सर्वं विनश्यति । तेजस्तमसोरेव विद्याऽविद्ययोरेव
साक्षाद्विरोधे तया निद्राजागरयोः । अविद्यायाः विद्यया नाशितायाः
"तत्र यो मोहो बन्धोऽथ तत्त्वमनुपश्यतः" यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्त्वेन न श्येत् "यत्र नान्यत्पश्यति नापच्छृणोति नान्यद्विजानाति
रा भूमा" इत्यादिभूत्या तादात्म्यमविद्यायाः समारहेत्वविद्यायाः समुत्थान
रहितत्वात् मूलेष्टिमे ब्रह्मैवेव अविद्यात्वायं न्य ब्रह्मादेर्जानात् त्वेति

भाव । नहि निद्राया नष्टाया तत्कालप्रतिपन्नसुखदुःखादिक जायते ।
 तथा सम्यग्ज्ञानवत् नाज्ञानकालिष ससारित्व निमित्तापायात् । अनादेरपि
 नागोस्ति इत्यत्र परमतरीत्या दृष्टान्तमाह अनाद्यपीति । इदं अविद्या
 तत्कार्यं च अनाद्यपि आदिग्रहितमपि नो नित्य नैव नाशाप्रतियोगि
 इतिस्फुट । यथा तार्किके उत्पत्तिगून्यत्वेन अगीक्रियमाणोपि तत्प्रति-
 योगिनि कार्यजाते नश्यतीत्यगीक्रियते एव प्रवृत्तमपि । यद्यपि अनादि-
 भावस्य नाशो नास्तीति दृष्टान्ते प्रागभावे वैषम्यमापादयितुं शक्य-
 अविद्यातत्कार्यमस्य अभावरूपत्वाभावात् तथापि प्रागवस्थया भावरूपतमा
 तत्रैव कार्यमित्यवत्यनन्तर-मदृश्यमानाया उक्तार्थस्य वक्तुं शक्यत्वात्
 तार्किकैरपि प्रागभावनिरूपणावसरे " तथाप्यस्तु कश्चिदतिग्वित पदार्थ
 तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे मानाभाव ' इति स्वीकाराच्च । नाभायो
 विद्यते सत " इति गीतावचनात् । विनाशिना अविद्यातत्कार्याणां गत्व-
 रूपभावत्वस्य अनावश्यकत्वाच्च । श्रुत्यनुसारेण अविद्यादिक अनादित्वेन
 स्वीयुर्वन्ता लोकप्रसिद्धेनादग्नीयत्वान्च इति दिक् । कस्मिन्चन पदार्थे
 उत्पत्तिगून्यत्वस्य नाशाप्रतियोगित्वस्य च शास्त्रमन्तरा ज्ञातुमशक्यत्वाच्च
 दृष्टान्तभूतात्मनि तादृशत्वस्य शास्त्रेणैव ज्ञातत्वाच्च " जीवेनावाभामेन
 करोति " " मायाज्विद्या च स्वयमेव भवति " इत्यनादित्वस्य भूयश्चान्ते
 विश्वमायानिवृत्ति " इतिनागस्य च अविद्यादौ श्रुत्यैवावगमितत्वाच्च
 नान सशयप्रसक्ति । एतावत् काल अज्ञातमिदं इदानीं ज्ञात इतिव्यव-
 हारात् कदा अज्ञातमिति प्रश्नाभावात् अज्ञानानादित्वस्य ज्ञानात्त-
 नागम्यं च अनुभवमिदंत्वान्च । अनादिभावत्वमस्य आत्मनोऽन्यत्र कुत्राप्य-
 भावादिति सर्वमनावुलम् । कार्योत्पत्ते प्राक् कार्यसमवायिकारणे इह
 कपाले घटे नास्तीति व्यवहारसाक्षिक अभाव प्रागभाव इत्युच्यते ।
 स च घटे उत्पन्ने नश्यति अतः अनादेरपि उत्पत्ते प्रागनादितया स्थितस्य
 कार्योत्पत्यनन्तर प्रागभावस्य विध्वरा बोधित तथा ज्ञानोत्पत्तौ
 अज्ञान अनाद्यपि नश्यति । नष्टे तस्मिन् तत्कार्यं कुतस्त्यमिति
 भाव ॥२०१॥

उपार्थोन्वृत्तौ औपाधिकस्य जीवत्वस्यापि निवृत्तिमाह ।
 यदित्यादिना द्वाभ्याम् ।

यद्बुद्ध्युपाधिसवन्धात् परिकल्पितमात्मनि ।

जीवत्व न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ॥२०२॥

आत्मनि परमात्मनि बुद्ध्युपाधिसवन्धात् बुद्धिरेवोपाधि बुद्ध्युपाधि
भूत तत् अन्यत् सत्यभूत, स्वरूपेण असत्सारित्वादिरूपेण विलक्षण भिन्न
नन्तु नैवेत्यर्थः ॥ भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभाव परात्मन इति शिष्ये-
णोक्तत्वात् अन्यथावास्तु इति वास्तविक जीवत्व यथा सुधामा हरिद्रायाश्च
योगे रक्तिमा वस्तुतः तथा इत्यभिप्रेत्य प्रश्नस्य कृतत्वात् तत्राभिप्राय
निरसितु आत्मनि बुद्ध्युपाधिसवन्धवशात् यत्परिकल्पित जीवत्व तद्विना
स्वरूपेण विलक्षण ततोऽन्यज्ञास्तीत्युक्त श्रीगुरुणा ॥२०२॥

“असंगो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुत्या अवस्तुभूत एव सवन्ध बुद्ध्या सह
तस्य वक्तव्य इत्याह । सवन्ध इति ।

सवन्ध स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरस्सरः ।

विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ॥२०३॥

स्वात्मन निरवयवतया सयोगादेवंक्तु-मशक्यत्वात् सयोगस्यले
परस्परार्थमस्य परस्परसिग्नं प्रतीत्यभावान्च । अयोवन्तो सयोग-
समवेपि अयो वहति बह्विदीर्घ इति व्यवहारस्य परस्पराध्यासेनैव
उपपाद्यमानत्वात् बुद्ध्यात्मनो कर्तृत्वचैतन्यादिधर्माणां प्रतीयमानानां
अन्योन्याध्यासमूलवत्त्वस्यैव वक्तव्यतया धर्मितादात्म्याध्यास धर्माणा-
मध्यासे कारणमित्याध्यासिततादात्म्यमेव मिथ्याभूताज्ञानमूलव बुद्ध्या
ज्ञान सवन्ध इति भावः । तस्य अज्ञानमूलवस्य सवन्धस्य सम्यग्ज्ञानेन
विनिवृत्तिर्भवेत् रज्ज्वादी प्रतीत-भ्रंशतादात्म्यस्य रज्जुप्रमया वाघदर्शनात् ।
नान्यथा आज्ञानिवनिवृत्तौ प्रचारान्तर नास्तीत्यर्थः । मिथ्याज्ञानपुरस्सर
इत्यत्र मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तत्पुरस्सरं पूर्वमात्रं यस्य इति
विग्रहे मिथ्याज्ञानमूलवत्य लभ्यते सवन्धस्य । मिथ्याज्ञानपदेन भ्रमा-
परपर्यायस्य अध्यासस्य परिग्रहे स पुरस्सरः पूर्वं घटव यत्र इत्यर्थेन
आध्यासित-तादात्म्यरूपसवन्धे पूर्वमध्यासस्य घटवत्त्वात् सवन्धे तद्विनोपपन्न
योजनीयम् । अयं द्वयमपि सुखम् ॥२०३॥

भ्रमप्रमादादि-दोषदूषितं पुरुषं इदमेव सम्यग्ज्ञानमिति ज्ञातु-
मशक्यत्वात् निर्दोषश्रुत्यनुसारेण सम्यग्ज्ञानं दर्शयति । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मात्मैकत्व-विज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् ॥२०४॥

ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्वं भेदाभावः तस्य विज्ञानं
अनुभवः सम्यग्ज्ञानं इति श्रुतेर्मतम् । "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि"
"अयमात्मा ब्रह्म" "प्रज्ञानं ब्रह्म" "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्"
'स यश्चायं पुरुषः' यश्चासावादित्ये । स एकः । "एष त आत्मा
अन्तर्याम्यमूतः" "एष त आत्मा सर्वान्तर नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्यो-
तोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मन्ता नान्योतोस्ति विज्ञाता । स वा एष महानज
आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्यः
जीवब्रह्म-भेदनिराकरणात् ॥२०४॥

तत्र हेतुगाहः । तदात्मेति ।

तदात्मानात्मनो सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति ।

ततो विवेकः वर्तन्व्यः प्रत्यगात्मासदात्मनो ॥२०५॥

तत् सम्यग्विज्ञानं आत्मानात्मनो आत्मा च अनात्मा च जात्येव-
वचनं आत्मानात्मानौ तयोरात्मानात्मनो सम्यक् विवेकेन निरक्षीरवत्
विभेदग्रहणेनैव सिध्यति । भेदग्रहे अध्यासव्यापनस्य भेदाग्रहस्य अमभावात्
तदभावे भ्रमरूपस्य अध्यासरूप व्याप्यस्य अभावात् तदभावे विशेषग्रहण-
मन् बहिर्मुखत्वग्रहणं सत् श्रवणमनननिदिध्यासनं सर्वान्तरं ब्रह्म साक्षा-
त्करोतीति भावः । ततः विवेकस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वात् । प्रत्यगात्मा-
सदात्मनो असन् मिथ्याभूत आत्मा असदात्मा प्रत्यहं सर्वान्तर आत्मा
परमात्मा प्रत्यगात्मा च अमदात्मा च प्रत्यगात्मासदात्मानौ तयो विवेक-
श्रुत्याचार्यदत्तयुक्त्या पृथक्तया ज्ञानानुबूलव्यापार मननरूपं वर्तन्व्यः
॥२०५॥

तथावृत्ते तस्य स्फुटभानं सदृष्टान्तमाह । जलमिति ।

जलं पक्वदस्पाष्टं पकापाये जलं स्फुटं ।

यथा भाति तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभः ॥२०६॥

पकमस्यास्तीति पकवत् पकिल जल अस्पष्ट विजातीयेन पार्थिवेन पकेन मिथितत्वात् । पकापाये पकस्यापाये तत् उद्धृत्यापनयने जल स्फुट इतरामिथ्य शुद्ध यथा भाति तथा आत्मापि परमात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ स्फुटा प्रभा प्रकृष्टा भा प्रभा अखण्डचैतन्यप्रकाश यस्य स स्फुटप्रभ 'सलिल एको द्रष्टा' इत्यादिश्रुते निर्मलजलवत् अनात्मा-विषयकतया भासत इत्यर्थः ॥२०६॥

तदेव स्फुटयन् अनात्माविषयकतया भानार्थं प्रयतितन्यमित्याह । असन्निवृत्ताविति ।

असन्निवृत्तौ तु सदात्मन स्फुटप्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीच ।
ततो निरास करणीय एवासदात्मन साध्वहमादिवस्तुन ॥२०७॥

यत् एतस्य समीपतरवर्तिन प्रतीच सर्वान्तरस्य सदात्मन काल-त्रयेष्वबाध्यस्य आत्मन परमात्मन स्फुटप्रतीति इतरामिथ्येन भान असन्निवृत्तौ तु असता अक्षमयादीना अनात्मना निवृत्तौ तु निवृत्तावेव भवेत् नतु तेषामपि प्रतीयमानत्वे । तत् तस्मात् कारणात् असदात्मन असन् मिथ्या आत्मा स्वरूप यस्य स असादात्मा तस्य अहमादिवस्तुन अह अहकार आदिर्यस्य तदहमादि तच्च तद्वस्तु अहमादिवस्तु तस्य अहकारादिदेहान्तस्य आत्मत्वेन भ्रमविषयतया स्वरूपावत्कस्य साधु यथा इत् पर अहतास्पदतया न प्रतीयते तथा निरास प्रतिकोश नायमात्मेति दृढतमविवेचनेन निरास बाध करणीय एव । उक्तं हि पूर्व "पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध । नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति" इति । सर्वथा मुच्यतामय जन इति बहुप्रकारे उपदिशति करुणानिधि श्रीगुरु । तत्र शैवालावृतजल द्रष्टान्ततया कथित । अत्र विजातीयपकमिथ्य तत् सर्वप्रकारे अनात्मभेदस्य प्रतीचि सिद्ध्यर्थम् ॥२०७॥

इदानी विज्ञानमयस्य अनात्मत्व निगमयति । अत इति ।

अतो नाय परात्मास्यात् विज्ञानमयशब्दभाक् ।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुत ।

दृश्यत्वाद् व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥२०८॥

अतः वक्ष्यमाणहेतुस्य विकारित्व-जडत्व परिच्छिन्नत्व-दृश्यत्व-
व्यभिचारित्व-रूपेण विज्ञानमयशब्दभाक् विज्ञानमय इति शब्द भजत
इति विज्ञानमयशब्दभाक् अयं कोऽयं परात्मा मुख्यत्वात् न स्यात्
मरुतोयवत् आभासमात्र-सत्ताश्रयत्वात् दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् । “नित्यो
नित्याना” इत्यादिश्रुते, “नित्यत्वाच्च तावत्” इति सूत्रेण
नित्यमुक्त्यन्वयित्वयुक्त्या च नित्य आत्मा विचारित्वादिहेतुभि
अनित्य विज्ञानमयकोशे नेप्यते । विज्ञानमयकोश आत्मभिन्न विकारि-
त्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् स्थूलदेहवत्
इतिप्रयोगः । हेतुवाहुल्य अनात्मत्वदाह्यायम् । एतावत्सु हेतुषु सत्त्वपि
तत्र मोहादात्मत्व कल्पितमिति पीनपौन्येन बहुविधतया अनात्मत्व
द्रवनीयमिति वैभवम् । तत्र विचारित्व जन्मनाश्रयत्व जडत्व अस्व-
प्रकाशत्व, परिच्छिन्नत्व असर्वगतत्व, दृश्यत्व चिद्विषयत्व व्यभिचारित्व
अभावप्रतियोगिव इति भेदः ॥२०८॥

इदानीं आनन्दमयकोश निरूपयति । आनन्देति ।
आनन्दप्रतिबिम्ब-चुम्बिततनु वृत्तिस्तमोज्ज्वलता

स्यादानन्दमय प्रियादिगुणक स्वेष्टार्थलाभोदय ।
पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूप स्वयं

भूत्वानन्दति यत्र साधु तनुभून्मात्र प्रयत्न विना ॥२०९॥

आनन्दस्य परमात्मस्वरूपानन्दस्य प्रतिबिम्ब प्रतिफलन तेन चुम्बिता
व्याप्ता तनु शरीर स्वरूप यस्या वृत्ते सा आनन्दप्रतिबिम्ब चुम्बिततनु,
तमोज्ज्वलता तमसा अविद्यया ज्वलितता अविद्यापरिणामरूपा वृत्ति
आनन्दमयकोश स्यात् । स्फुटतया तं बुद्ध्यावारोहयति प्रियादिगुणक
इति । “तस्य प्रियमेव शिर मोक्षो दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष, आनन्द
आत्मा, ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा” इतिश्रुत्या इष्टवस्तु-दर्शन-लाभ भोगजन्य-
सुखविशेषावयवक प्रियादि प्रमोदान्त गुण अवयव यस्य स इति विग्रहः ।
तस्य वादाचित्कत्वमाह स्वेष्टेति । स्वस्य इष्ट स्वेष्ट स चासावर्थश्च
स्वेष्टार्थं पुत्रमित्रादि शब्दादिर्वा तस्य लाभे, लाभ इत्युपलक्षण दर्शन-
भोगयोः । तदा उदय उत्पत्ति यस्य स कोऽयं स्वेष्टार्थलाभोदय । वृत्तिना

धीमता पुण्यस्य प्राक्कृतस्य फलोन्मुखस्य अनुभवे फलानुभवकाले विभाति विशेषेण भाति । तमेवार्थं स्पष्टयति यत्र यस्मिन्काले तनुभूत्मानं सर्वोपि शरीरीप्रयत्नं विना तात्कालिक-प्रयत्नं विना इत्यर्थं पुण्यस्यानुभव इति पूर्वप्रयत्नस्य हेतुकृतत्वात् । स्वयमानन्दरूपं भूत्वा यदा आनन्दरूपः भूत्वा साधु नन्दति तदा आनन्दमयकोशेन योग अवगन्तव्य इति भावः । यक्ष्मति च “देहप्राणेन्द्रियमनो-बुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः । यैर्वैवृत्तेस्समा-योग तत्तद्भ्रात्रोस्य योगिनः” इति । तथा च पुण्यवशात् सुखाकारा जायन्तेस्त्वप्नयोऽसम्भवन्ती तामसी वृत्तिः आनन्दमयकोश इत्युक्तं भवति । तस्यापि स्वरूपावरकत्वमस्त्येव । न हि तद्योगे निरामय सुखं नित्यं निरुपाधिकं सुज्ञानं । अत एव “न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य” “आत्मानं हर्ष-शोकान्मया शत्रुभ्यामिव नार्पयेत्” हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति । “हर्षमिर्षंभयोद्वेगे मुक्तो यस्स च भोगिनः” इत्यादिप्रमाणैः हेयत्वं तस्य । अत्र पुण्यशब्देन काम्यकर्मजन्यमपूर्वं ग्राह्यं “मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतं पुण्यं विना लभ्यते” इति “कर्मं अधुक्लाकृष्णं योगिनं त्रिविध-मितरेषाम्” इति “वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि । अदृष्टाद्वा सद्बुद्ध्यास-संस्कारसन्निवाद्भवेत्” इत्यादिना योगज-पुण्यस्य ज्ञानद्वारा अनावृत्तानन्दाभिव्यजकत्वं आनन्दावगन्तमभोजकत्वं इति तादृशानन्दस्य कोशत्वाभावात् तदा तमोजुम्भितत्वाभावात् वृत्तेरिति बोध्यम् ॥२०९॥

तामसी सुखाकारवृत्तिः आनन्दमयकोश इति कृत्वा सुपुप्तो तस्य उत्कटत्वं दर्शयति तदानीं पुण्याजन्यस्य स्वरूपमुखस्यैव अविद्यावृत्ति-विषयत्वात् प्रत्यहं आरब्धपुण्यक्षय एव दिनदिनप्रलयरूप-सुपुप्तिसंभवात् उक्तं हि सूत्रभाष्ये “अदृष्टमपि भोगप्रसिध्यर्थं न प्रलयप्रसिध्यर्थमिति” ।

आनन्दमयकोशस्य सुपुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा ।

स्वप्नाजागरयोरीपदिष्टसदृशनादिना ॥२१०॥

उत्कटा अधिका स्फूर्तिः स्फुरणं सुपुप्तौ आनन्दमयकोशस्य, तदा सुखस्य दुःखसंभितत्वादिति भावः । तयाप्यज्ञानेनावृत्तत्वात् न मुख्यानन्द-रूपत्वं । स्वप्नजागरयो ईदृशं स्वल्पा स्फूर्तिः इष्टसदृशनादिना आदिपदेन लाभभोगपरिग्रहः । तदा भित्तविषयकवृत्तिभिः अस्या वृत्ते नाश्रयमानत्वात् सुपुप्तौ वृत्त्यतराभावात् उत्कटत्वमिति भावः ॥२१०॥

तस्याप्यनात्मस्य वदति । नैवेति ।

नैवायमानन्दमय परात्मा मोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् ।
कार्यत्वहेतो मुकृतनित्याया विकारसंघात-समाहितत्वात् ॥२११॥

अयमानन्दमय परात्मा मुग्यात्मा नैव । तत्र हेतव मोपाधिकत्वात्
मनिमित्तत्वान् इत्यर्थं दृष्टमदमंनादिजन्यत्वात् प्रकृते मूलप्रकृते-
रविद्याया विकारात् विकारत्वान् इत्यर्थं तमोजुगितवृत्ते तथात्वात् ।
मुकृतनित्याया पुण्यकर्मण कार्यत्वहेता वार्यत्वात् । 'पुण्यस्यानुभवे
विभाति' इत्युक्ततया मुग्याकारविद्यावृत्तेरपि जागरम्बज्ज्वाल्किाया
पुण्यजन्यत्वात् । विकारसंघात-समाहितत्वात् त्रिपादिगुणक इत्यनेन
“तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादिश्रुत्या दर्शन-रगाभोग-जन्य-मुगम्पावप्य
ममुदापसजनितत्वात् । पुण्यवशात् इष्टाद्यंदर्शनं लाभे च तमोमिधमत्वोद्भव
जायमाना वृत्ति गुताकारा अहं सुखीतिरूपा एव भोगे 'कोन्योस्मि
सदृशोमया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये' इत्यादिरूपा उत्कृष्ट्यमाणा तस्या
पुण्येष्टविषयादिविकारजन्यत्वादिति वा अर्थं ॥२११॥

कोशपञ्च-विवेकानन्तर-कृत्यमाह । पचानामिति ।

पचानामपि कोशाना निपेधे युक्तित कृते ।

तन्निपेधावधि साक्षी बोधरूपोवशिष्यते ॥२१२॥

पचानामपि कोशाना निपेधे प्रतिबोध नायमात्मा इति निपेधे
निराकरणे सति, तन्निपेधावधि तद्वाधाधिष्ठानभूत साक्षी यत्पवेन्ना
निपेध स अवधि सीमा इति यावत् । साक्षी साक्षित्वोपलक्षित ।
बोधरूप नैवलनिविषयज्ञानस्वरूप अवशिष्यते ॥२१२॥

स एव मुग्यात्मेति ज्ञेय इत्याह । योयमिति ।

योयमात्मा स्वयज्योति पञ्चकोशविलक्षण ।

अवस्थात्रयसाक्षी सन्निविकारो निरञ्जन ।

सदानन्द स विज्ञेय स्वात्मत्वेन विपश्चिता ॥२१३॥

य अवशिष्यते अयमात्मा इति पूर्वश्लोकेन सवन्ध । उपक्रमव-
वाक्यतया परमात्मनिरूपणमुपसहरति । “अस्ति कश्चित्स्वयं नित्यं अह-

प्रत्ययलबन । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोशविलक्षण " इत्यादिना उपक्रान्त एतावता कोशपञ्चयनियेधेन तद्विलक्षणतया उपपादित जाग्रदादि-साक्षी अवाध्य विकारशून्य निर्लेप सदा आनन्दस्वरूप स विपरिचिता विवेककुशलेन स्वात्मत्वेन स्वस्वरूपतया विज्ञेय येष्वात्मत्व कल्पित तेपा निरासे कृते तदधिष्ठान " ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति " श्रुत्या बोध्यमान पर ब्रह्मैव वास्तवस्वरूप । अत एवोक्त श्रुत्या असत्त्वे स भवति, असद्-ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेन ततो विदुरिति इति । ब्रह्मण स्वस्वरूपत्वे तदसदिति वेद चेत् स्वस्यासत्त्व तस्यान्यत्वे स्वेनात्मत्वेन ज्ञाताना कोशाना निरासे नैरात्म्यमेव प्रसज्येत इत्यर्थ ॥२१३॥

शिष्य उवाच ।

मिथ्यात्वेन निपिद्धेषु काशेष्वेतेषु पञ्चसु ।

सर्वाभाव विना किञ्चित् न पश्याम्यत्र हे गुरो ।

विज्ञेय किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनात्र विपरिचिता ॥२१४॥

स्पष्टोर्थ ॥२१४॥

श्रीगुरुवाच ।

सत्यमुक्त त्वया विद्वन् निपुणोऽसि विचारणे ।

अहमादिविकारास्ते तदभावोऽयमप्यथ ॥२१५॥

सर्वे येनानुभूयते यस्स्वय नानुभूयते ।

तमात्मान वेदितार विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥२१६॥

हे विद्वन् त्वया सत्यमुक्त यथाज्ञात कथित । विचारणे निपुणोऽसि पूर्वमुच्चावचतया प्रतीतस्य सर्वस्यापि यथा नभान तथा विचारस्य वृत्तत्वात् इति श्लाघया तद्बुद्धिमुल्लास्य चकतव्य सूक्ष्ममाह अहमादौति । ते पूर्वमनुभूता अहमादिविकारा अथ इदानी अयं तदभावोऽपि पूर्व-प्रतीताना सर्वेषां अभावोऽपि । एते सर्वे येनानुभूयते पूर्वमनुभूता तादात्म्येन इदानी पृथक्तया तदभावो वा अनुभूयते । यः स्वयं नानुभूयते तं वेदितार सर्वसाक्षिण सुसूक्ष्मया बुद्ध्या एकाग्रया अनन्यविषयकया बुद्ध्या आत्मानं नहि जानीहि ॥२१६॥

तदेवोपपादयति स्फुटतया ज्ञानाय । तत्साक्षिकमिति ।

तत्साक्षिक भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।

कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्व नोपपद्यते ॥२१७॥

यद्यत् येनानुभूयते अनुभवविषयीक्रियते तत्तत् स साक्षी यस्य तत् तत्साक्षिक भवेत् । त्वया सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तत्वात् सर्वाभाव त्व पश्यसीति सिद्ध भवति । त्वया दृष्ट स अभाव त्वत्साक्षिक इति तत्साक्षी त्व आत्मेति भाव तत्र हनुमाह अननुभूतार्थे स्वकीयानुभवा-विषये अर्थे कस्यापि पुरुषस्य साक्षित्व नोपपद्यते अकर्तृत्वे मति बोद्धव्यस्यैव साक्षित्वात् ॥२१७॥ मामान्यत उक्त्वा प्रकृते त्वाह । असाविति ।

असौ स्वसाक्षिको भावो यतस्त्वेनानुभूयते ।

अत पर स्वय साक्षात् प्रत्यगात्मा नचेतर ॥२१८॥

असौ अहमादिसर्वविकाराणा अभाव स्वसाक्षिक । स्व स्वय साक्षी यस्य स स्वसाक्षिक । तत्र हेतु यत यस्मात्कारणात् स्वेन पचाना कोशाना निषेधेन अवशिष्टेन स्वेन अनुभूयते । तत्र सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तिरेव मान सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तौ सर्वाभाव पश्यामीत्युक्तमेव भवति इति तस्याभावस्य दर्शनविषयस्य, तव द्रष्टृत्व अत प्रत्यगात्मा स्वय साक्षात् नित्यापरोक्ष "यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुते पर सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मैव इतरो न च ब्रह्मभिन्न नैवेत्यर्थ ॥ ॥२१८॥

उक्तमर्थं रूपं विस्तरेण कथयति । जाग्रदिति ।

जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु स्फुटतर यासौ समुज्जृम्भते

प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यत स्फुरत्येकधा ।

नानाकारविवार-भाजिन इमान् पश्यन्नहधीमुखान्

नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति त विद्धि स्वमेत हृदि ॥२१९॥

प्रत्यग्रूपतया सर्वान्तरूप सदा एषधा एव रूपेण अहमहमिति अनिदन्तया स्फुरन् स्वय प्रकटमान अहधीमुखान् अह्वारप्रमुखान्

श्रीविवेकचूडामणि मन्वाख्य

देहान्तान् कोशान् नानाकार-विकारभाजिन नानाविधा ये आकारा
 अवयव-सस्यानविशेषा ते च विकारा जन्मस्थितिविपरिणामवृष्ट्यक्षय
 नाशरूपा ये नाना बहव विकारा तान् भजन्त इति नानाकारविकार-
 भाजिन तान्, अहंकारस्याप्यन्त करणपदवाच्यस्य देहाद्याकारेण परिणम-
 मानत्वात् नानाकारत्वं बोध्यम् । इमान् दृश्यपदार्थान् पश्यन् विपयीकुर्यन् ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु सज्जलप्राणिसिद्धासु तिसृष्वप्यवस्थासु, स्फुटतर
 अतिस्फुट योसौ अविवेकिन विप्रकर्षादिदशशब्दप्रयोगः । समुज्जृम्भते
 परनिरपेक्ष भासते । नित्यानन्दचिदात्मना स्वयंप्रकाशनित्यानन्दस्वरूपेण
 हृदि स्फुरति तमेतं अविदुषा दूरमपि विदुषा प्रत्यक्तया प्रत्यातन्नतर
 स्त्र स्वात्मानं विद्धि जानीहि ॥२१९॥

एवं सर्वसाक्षितया स्फुटस्य कुतस्तया विविक्ततया अग्रहणमिति
 शकाया मौड्यमेव मूलमिति सद्गुणान्माह । घटोदक इति ।

घटोदके विवितमर्कविवम्

आलोक्यमूढो रविमेव मन्यते ।

तथा चिदाभासमुपाधि-सस्य

भ्रान्त्याहमित्येव जडोभिमन्यते ॥२२०॥

मूढं घटोदके घटान्तर्वर्तिजले विवितं प्रतीयमानं अर्कविवं सूर्यमण्डलं
 प्रतिविवं आलोक्य दृष्ट्वा रविमेव मन्यते । न तस्य तत्र सूर्यं भिन्नं
 अथतु तत्प्रतिविवं इति ज्ञानं, तथा उपाधिमस्य उपाधिषु बुद्ध्यादिषु
 प्रतीयमानं चिदाभासं चित्प्रतिविवं भ्रान्त्या अविवेकेन अहमित्येव
 अभिमन्यते भ्राम्यति विपरीतं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥२२०॥

यस्तुनस्तु

घटं जलं तद्गतमर्कविवं

विहाय सर्वं दिवि घीक्ष्यते ॥

तटस्थितस्तत्प्रतिपद्यावभासं

स्वयंप्रकाशो विदुषो यथा तथा ॥२२१॥

घटमिति । घट जल, तद्गत घटगतजलगत अर्कविव मूर्यप्रतिविव सर्व विहाय । तदस्थित उदासीन, त्रीनेतान् अतिरिच्य वर्तमान । तत्र हेतु तत्त्रितयावभासक घट-तद्गत-जलतद्गत-प्रतिविवरूप-पदार्थ-त्रयप्रकाशय । स्वयंप्रकाश स्वेतरबहिर्वर्जितिरनवभास्य यथा अर्क मूर्यं दिवि वीक्ष्यते अन्तरिक्षे अवलोक्यते तथा ॥२२१॥

देह धिय चित्प्रतिविवमेत
विसृज्य बुद्धौ निहित गुहाया ।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोध
सर्वप्रकाश सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥

नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म
अन्तर्वहिद्व्यन्यमनन्यमात्मान ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत्
पुमान्विपाप्मा विरजा विमृत्यु ॥२२३॥

देहमिति । देह घटवदवस्थित स्थूलदेह धिय स्वच्छतया सूक्ष्मतया च जलवत्तदन्तर्गता बुद्धि, गुहाया आवागवत्त्वेन अनेयानथसकुलाया गुहा-सदृश्या बुद्धौ निहित च एत ध्रन्या अहमिति प्रतीयमान चित्प्रतिविव विसृज्य त्यक्त्वा । पूर्ववत् तदस्थित तन्त्रितयावभासक द्रष्टार सर्व-साक्षात् आत्मान सर्वान्तर । अखण्डबोध अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूप अत एव सर्वप्रकाश सर्वस्य प्रकाश यस्मात् त । सदसद्विलक्षण सत् प्रत्यक्ष तेज आप अन्न च । असदप्रत्यक्ष वायुराकाश च । एद्विलक्षण तद्भिन्न व्यक्ताव्यक्तमितमिति वा अर्थ । नित्य कालपरिच्छेदमन्य विभु देहा-परिच्छेदमन्य सर्वगत सर्वोपादानतया अन्वयिन । अद्यापि सुसूक्ष्म रूपादिरहिततया दुर्ज्ञेयम् 'एष सर्वेषु भूतेषु गृहीत्मा न प्रयासते' इति श्रुते । अन्तर्वहिद्व्यन्य 'अनन्तरमवाप्नोति' श्रुते । आत्मान अनन्य न अन्य अन्त्य आत्मान ग्रहाण भेदरहित 'अयमात्मा ब्रह्मेति' श्रुते पूर्वोक्तपुन्येति । यद्वा अनन्य न विद्यते अन्य यस्मात् स अनन्य अद्वितीय इत्यर्थं तम् । आत्मान निजरूप वास्तविकस्वरूप विज्ञाय एतन् । पुमान् पूर्वमन्यया ज्ञातवान् एष एव पुमान् विपाप्मा विगतपाप 'ज्ञानाग्नि

सर्वकर्माणि " इत्यादिस्मृते । तत्र हेतु विरजा निर्गुणब्रह्मनिष्ठतया तत्स्वरूपतया च तापहेतुरजश्चून्य पापपद पुण्यस्याप्युपलक्षक तस्यापि बन्धकत्वेन मुमुक्षोरनिष्ठत्वात् अत एव जन्मनिमित्तकमंशून्यतया विमृत्यु-मृत्युसहितससार-रहित इत्यर्थ । स्वरूपव्यतिगून्य इति यावत् । भवतीति शेष । " प्रमाद वै मृत्युमहं ब्रवीमि " इति सनत्सुजातोक्ते ॥२२३॥

अत एव

विशोक आनन्दधनो विपश्चित्

स्वयं कुतश्चिन्नं विभेति कश्चित् ।

नान्योस्ति पन्था भवबन्धमुक्ते

विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षो ॥२२४॥

विशोकं निर्दोषं अत एवानन्दधन आनन्द एवधनं मूर्ति यस्य स आनन्दधनं निरामयानन्दस्वरूप इत्यर्थ । विपश्चित् सर्वज्ञ इत्यर्थं सर्वोत्तमब्रह्मविद्भावात्, स्वयं कुतश्चित् न विभेति द्वितीयाभावात् । अतः मुमुक्षो नित्यनिरतिशय-निरामयस्वयंप्रकाश-मुख्यरूपमोक्षेच्छावतः स्वतत्त्वावगमं विना स्वयायात्म्यावबोधं विना भवबन्धमुक्ते पन्था अन्यं कश्चित् नास्तीत्यन्वयः ॥२२४॥

एव त्वपदार्थं अवस्याप्रयसाक्षित्वेन पञ्चजोशविल्क्षणत्वेन असगत्वेन विशोध्य सप्रपञ्चत्वेन ज्ञातं तत्पदवाच्यार्थं परिशोध्य तयोरेक्यं सर्वोपनिष-त्तात्पर्यविषयीभूतं सप्रदायानुसारेण विस्तरेण वक्तुं पातनिकामरुचयति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।

येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्मं संपद्यते बुधः ॥२२५॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं अहंब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवः भवमोक्षस्य समारमुक्ते कारणं येन विज्ञानेन अद्वितीयं निर्भेदं आनन्दं मुक्तस्वरूपं ब्रह्मं बुधः संपद्यते प्राप्नोति भवतीति वा अर्थः "ब्रह्मविदाप्नोति" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः । "अगतो मां मदं गमय मृत्युर्वा अमृतं मदमृतं मृत्योर्मां अमृतं गमय अमृतं मां कुरु द्रव्यैवेन दाह" इति श्रुतेः ब्रह्मनाथ एव मोक्षः ॥२२५॥

सद्वितीयत्व रज्ज्वा । यदि जगदादे परमार्थत्व सदा भासेत तदभावात् न
वस्तुत्व । तदाह सम्यक्परतत्त्वबोधमुदशाया इति । इदानी अन्यथा अविवक्षा
ज्ञातत्वात् सम्यगिति । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुत्या परतत्त्वविषयक-
सम्यग्ज्ञानं यदा तस्या शोभनायामवस्थाया । हि यस्मात् अन्यत्किंचि-
न्नास्ति अतः स्वभिन्नवस्त्वभावात् इव सत् परमाद्वैतमित्यन्वयः ॥२२८॥

अज्ञानावस्थायामपि ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ' इतिन्याय-
निर्णीतं प्रपञ्चस्य ब्रह्माव्यतिरेकमाह यदिदमित्यादिना ।

यदिदं सकलं विश्वं नानारूपं प्रतीतमज्ञानात् ।

तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनानादोषम् ॥ २२९ ॥

अज्ञानात् नानारूपं सकलं विश्वं यत् इदं प्रतीतं कल्पितं तत्सर्वं
प्रत्यस्ताशेषभावनानादोषं अशेषाश्च ता भावनानाश्च अशेषभावनानां तदुप-
दोषं प्रत्यस्तं निरस्तं यस्मात् तत् प्रत्यस्ताशेषभावनानादोषं सकलकल्पना-
रूपदोषशून्यं ब्रह्मैव ॥२२९॥

तदुपपादयति मृदित्यादिना सद्गुणान्तम् ॥

मृत्कार्यभूतोपि मृदो न भिन्नं कुम्भोस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूपं पृथगस्ति कुम्भं कुतो मृपा कल्पितनाममात्रं ॥२३०॥

मृत्कार्यभूतोपि मृदुपादेयोगि कुम्भं मृदो भिन्नो नास्ति सर्वत्र तु मृले
अग्रे पाश्वर्त्योर्वा सर्वत्रापि मृत्स्वरूपात् मृदभिन्नत्वात् पृथुवृज्जोदराद्यावार-
विशेषविशिष्टा मृदेव कुम्भइत्युच्यते न कुम्भरूपं पृथगस्ति मृद्वप्यतिरेकेण
कुम्भस्य रूपं नीलादिव नास्ति मृदावारव्यतिरेकेण कुम्भस्यापारो
नास्ति आकारविशेषविशिष्टा मृदेव कुम्भइत्युच्यते न तु कुम्भस्य
पश्चिदावारः । " वाचारभणं विकारो नामधेयः " इतिश्रुत्या मृपावल्पित-
नाममात्रं कुम्भः । तुतः तस्माद्वैतो पृथगस्ति मृदुपभिन्नरूपं नास्ति
मृदावारव्यतिरिक्तपारो नास्ति । कुम्भ इति नाम परं कल्पितं । तापता
एव एव देवदत्तं नानोचितहस्तपादं प्रसारितहस्तपादं यथा न निश्चते
तद्वत् कुम्भापि मृद इत्यर्थः ॥२३०॥

स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुपपादयति । नेनापीत्यादिना ।
 केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूप घटस्य सदर्थयितुं न शक्यते ।
 अतो घट कल्पित एव मोहात् मृदेव सत्य परमार्थभूतम् ॥२३१॥

केनापि पुरेषेण ब्रह्मणापीति वा । घटस्य स्वरूप मृद्भिन्नतया
 सदर्थयितुं न शक्यते यतः अतो घट मोहात् भिन्नतया कल्पित एव । मृदेव
 सत्य परमार्थभूत घटशब्दस्य मुरगार्थभूतम् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
 श्रुते आदावन्ते च वर्तमानत्वात् ॥२३१॥

एव मृद्वघटदृष्टान्तेन उपादानव्यतिरेकेण उपादेय कार्य नास्ती-
 त्युक्त्वा दार्ष्टान्तिकं तदाह । सद्ब्रह्मोति ।

सद्ब्रह्मकार्यं सकल सदैव

सन्मात्रमेतन्नततोऽन्यदस्ति ।

अस्तीति यो वक्ति न तस्यमोहो

विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्प ॥२३२॥

सब्रह्म यद् ब्रह्म तस्य कार्यं सकल वियदादि सदैव सदापि ब्रह्मैव ।
 परमते सत्त्वपादादिकार्यं घटादि भिन्नमपि सदेवोच्यते । नद्वित्रेत्याह
 सन्मात्रमेतत् यथा घटो मृदेव एव वियदादि ब्रह्मैव न ततोऽन्यदस्ति ।
 तत्तदुपादेयस्य तदुपादानव्यतिरेकेणासत्त्वात् सयोपादानत्वात् ब्रह्मण
 तदव्यतिरेकेण किमपि नास्तीत्यर्थः । अत एव श्रुती मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
 इतिपदेन योगः । मृण्मय सर्व सत्य चेत् मृत्तिकेत्येव मृत्तिवात्त्वेन सत्य
 न स्वरूपत इत्यर्थः । एव मृद तदुपादानरूपेण तस्या पचीकृतभूत-
 कार्यत्वात् तदव्यतिरेकेणाभाव इति तद्रूपेण सत्यत्वम् । “यदग्ने रोहित
 रूप तेजसस्तद्रप, यच्छुक्ल तदपा यद्वृष्ण तदन्नस्य, अपागादग्नेरग्निनत्व,
 वाचाश्मभ्य विपारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” इति श्रुत्यनुसारेण
 तेषां भूतानां अपचीकृतभूतरूपेण पृथक्करणे पृथिव्या अद्रूपेण अपा
 तेजोरूपेण तस्य वायुरूपतया तस्य वियत्त्वेन तस्य सत्त्वेन इति सद्रूपब्रह्म-
 भिन्नतया किमपि सत्य नास्तीति सन्मात्रमेतदित्युक्तम् । ततोऽन्यत्रास्तीति
 तदेव स्पष्टीकृतम् । एव स्थितेपि अस्तीति यो वक्ति ब्रह्मभिन्नतया

विषदादिकं जगत् अस्तीति यो ब्रवीति तस्य मोहं भ्रमं अज्ञानं वा न
विनिर्गतं नष्टो नाभूत् निद्रितवत् निद्रितस्येव प्रजल्पं यथा सुप्त
अनन्वितायकं किंवा किंवा अरावद्धं वदति तद्वत् विचारजन्यज्ञानमन्तरा
कथनं उपादानव्यतिरेकेण कार्यमस्तीति ॥२३२॥

छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण कथितं अर्थं गतिसामान्याय आयर्वणिकश्रुत्या
आह । ब्रह्मैवेदमित्यादिना ।

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी

श्रोती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।

तस्मादेतद् ब्रह्ममात्रं हि विश्वं

नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्य ॥२३३॥

श्रोती सामान्यतः वैदिकीति, विशेषतः आह अथर्वनिष्ठेति । अथर्व-
निष्ठा अथर्ववेदघटकीभूता अथर्वस्य ब्रह्मज्येष्ठपुत्रनिष्ठा वा श्रोती
वैदिकी अत्यन्तवरिष्ठा वाणी ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ इतिरूपा, इदं
विश्वं सर्वं जगत्, ब्रह्मैव नातिरिक्तमित्येव एवकारेण पृथक् सत्ता निषिध्य
ब्रूते यस्मात् तस्मादेतत्सर्वं ब्रह्ममात्रं हि विश्वं । हि निश्चयं आरोपितस्य
कल्पितस्य अधिष्ठानाद् भिन्नता न । एतेन अज्ञानादेरनादे ब्रह्मोपादानक-
त्वाभावात् भिन्नत्वशका परास्ता ॥२३३॥

एव श्रुत्या प्रपञ्चसत्यत्वनिरस्य युक्त्यापि तदनुसारिण्या निरस्यति ।
सत्यमिति ।

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मनोऽ

नतत्त्वहानि-निगमा-प्रमाणता ।

असत्यवादित्वमपीक्षितुं स्यात्

नैतत्त्रयं साधु हितं महात्मनाम् ॥२३४॥

एतत् जगत् परिदृश्यमानं विश्वं यदि सत्यं अवस्थितं स्यात् आत्मनो
जननत्वहानिं अग्नौन्याभावाप्रतिषेधित्वमप्यग्नौपश्चित्तेऽदृश्यत्वं न स्यात्
अकल्पितेन जगता यन्मुभयेन परिच्छिद्यमानत्वात् । हीयतामनन्तत्वमिति

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्य ज्ञानमनत ब्रह्मेति" वेदस्य वाधितार्थ-
बोधकता स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् ईशितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
परमेश्वरस्य असत्यवादित्व अयथार्थवक्तृत्व स्यात् । तदपि भवत्विति चेत्
महात्मना आस्तिकाना इत्यर्थः । महानात्मा येषां श्रुत्याचार्योपदेशेन
परिच्छिन्न पञ्चकोशात्मवृद्धिं त्यक्त्वा कृतब्रह्माक्षात्कारतया अखण्डाकार-
वृत्तिमदन्त करणानां वा तेषां । नैतदत्र साधु हित मौनस्यकर मम्मत्-
मित्यर्थः । स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वे भगवद्गीता प्रमाणयति । ईश्वर इति ।

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाह तेष्ववस्थितः ।

न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥२३५॥

अज्ञानभावेन भ्रमादिदोषशून्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर
"मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे
योगमेश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशवाया पश्य मे योगमेश्वरम् इति ईश्वरस्य
मम अण्डितघटनोपायरूप योग माया इत्यर्थं पश्येति मायिकत्वमुक्त-
वान् । तदेव मिथ्यात्व प्रतिपन्नोपाधी अभावप्रतियोगित्वमैव मिथ्यात्वात् ।
मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाम्बा अयमर्थ उक्तः । स्वाश्रयत्वनाभिमत-
यावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वप्रकारवधी विशेष्यताव्यापकालान्ताभाव-
प्रतियोगित्वपर्यवसित प्रतिपन्नोपाधौ इत्यादेरर्थः । तथा न मत्स्थानीत्यत्र
ईश्वर भूतानामाश्रय इति ज्ञातः । न च मत्स्थानीत्यनेन भूतानां तन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते । तथाच "सर्वेषामेव भावानां स्वश्रय-
त्वेन सम्मते । प्रतियोगित्वमत्यन्ताभाव प्रति मृपात्मता" इति चित्पुत्रानार्य-
वचनेन पूर्वोक्तमिथ्यात्व जगति सिद्धम् । घटवत्स्या भ्रमविशेष्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं परमतेष्वस्त्येति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकारव-
धीविशेष्यताव्यापकेति । तथाच यन्नास्तीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत-
कल्पितत्वेनअभावान् यत्र यत्र स्वप्रकारवधीविशेष्यता तत्र सर्वत्र
घटादेवंस्तुतोभावान् तत्प्रतियोगित्वं सूत्रपादमिति बोध्यम् । "मया तत-
मिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना" इति सर्वाविष्टानतया इदं सर्वं जगद्व्यङ्ग्यं,

ननु तदधिष्ठानकत्वमम 'स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि,
यदि वा न महिम्नि' इति निराधारत्वमप्य कथितत्वात् । अतः
जगदधिष्ठानकत्वमभ्रम निराकरोति न चाह तेष्ववस्थित' इति ।
धूमेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकरणकत्वमप्यप्रतीयते तद्वदिदं मया
तत्तमित्यादिना ज्ञेयमिति । तथाच नाधिष्ठानाद भित्तारोपितस्यति
ब्रह्माधिष्ठानक तनारेपित तदव्यतिरेकेण नास्तीति मिथ्यत्येव व्यचीनयत्
अत्रोचदित्यर्थ ॥२३५॥

जगन्मिथ्यात्वे युक्तिमाह । यदिति ।

यदि सत्य भवेद्विश्वं सुपुप्तावुपलम्ब्यताम् ।

यन्नोपलम्ब्यते किंचिदतोऽमत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

मत्यस्य सदा भानमात्रदयक यथात्मन । यदि विश्वजगत सत्य
भवेत् सुपुत्त्यवस्थाया उपलम्ब्यता । यत यस्मात् किंचिदपि नोपलम्ब्यते
"न किंचिदवेदियम्" इति स्मृते गत स्वप्नवत् नागरे अनुपलम्बमान
स्वप्न यथा असन् तथा । असदित्यस्यायं मृषति । ननु शशविषाणवदसत्त्वं
वितु दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् मिथ्या इति भाष ॥२३६॥

इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत् अभाव निगमयति । अत इति ।

अत पृथङ्नास्ति जगत्परात्मन

पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत् ।

आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ताऽ

धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमण ॥२३७॥

अत स्वप्नयत सदा उपलम्भाभावात् जगत् परात्मन ब्रह्मण
पुष्पं नास्ति व्यवहारवद्भावात् पुष्पपटादिस्पर्श प्रतीति गुणाहितम्
गुणं रज्जु, अहिं सर्पं रज्ज्यामागपितं यथा मृषा तथा जगदपि मृषा
तु मृषवेत्यर्थः । जयं प्रियाचारिणाभावादपि मृषात्मत्वात् आरोपितत्वेन ।
आरोपितस्य यस्मिन्मय अपवत्ता प्रयोजनवत्ता अर्थाश्रयात् प्रतीतिरिति
यावत् अस्ति किं ? तान्यथेति भाष । तर्हि मृषा प्रतीतिरित्यत्र आ-अपीति,

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्यं ज्ञानमनतं ब्रह्मेति" वेदस्य वाधितार्थ-
बोधकता स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् ईशितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
परमेश्वरस्य असत्यवादित्वं अयथार्थवक्तृत्वं स्यात् । तदपि भवत्विति चेत्
महात्मना आस्तिकानां इत्यर्थः । महानात्मा येषां धृत्यानायोपदेदेन
परिच्छिन्न-पञ्चबोधात्मवर्द्धिं त्यक्त्वा कृतग्रहसाक्षात्कारतया अखण्डाकार-
वृत्तिमदन्तं करणानां वा तेषां । नैतन्नयं साधु हितं भीमनम्यकरं नम्यत-
मित्यर्थः । स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वे भगवद्गीता प्रमाणवति । ईश्वर इति ।

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।

न चमत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथ्यत् ॥२३५॥

अज्ञानाभावेन भ्रमादिदोषशून्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर
"मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्यमे
योगमेश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशङ्काया पश्य मे योगमेश्वरम्, इति ईश्वरस्य
गम अघटितघटनोपायरूपं योगं माया इत्यर्थं पश्येति मायिकत्वमुक्त-
वान् । तदेव मिथ्यात्वं प्रतिपन्नोपायो अभावप्रतियोगित्वमैव मिथ्यात्वात् ।
मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाम्ना अयमर्थः उक्तः । स्वात्मत्वेनाभिमत-
यावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वप्रकारकधी विशेष्यताव्यापकात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वपर्यवसितं प्रतिपन्नोपाधौ इत्यादेरर्थः । तथा च मत्स्थानीत्यत्र
ईश्वर भूतानामाश्रय इति ज्ञातं । न च मत्स्थानीत्यनन भूतानां तन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते । तथाच 'सर्वेषामेव भावानां स्वश्रय-
त्वेन सम्मते । प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावाप्रतिभूपात्मता' इति चित्तुलाचार्य-
वचनेन पूर्वोक्तमिथ्यात्वं जगति सिद्धम् । घटवत्तया भ्रमविशेषानिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं परमतेष्यस्तीति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकारक-
धीविशेष्यता यापकेति । तथाच यनास्तीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत-
वर्णितत्वेनअभावात् यत्र यत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यता तत्र सर्वत्र
घटादेवस्तुतोभावात् तत्प्रतियोगित्वं सूक्ष्मादमिति बोध्यम् । 'मया तत्
मिदं सर्वं जगदव्यवतमूर्तिना' इति सर्वाधिष्ठानतया इदं सर्वं जगद्व्याप्यं,

ननु तदधिष्ठानकत्वमम “स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि,
यदि वा न महिम्नि” इति निराधारत्वमन्य कथितत्वात् । अत
जगदधिष्ठानकत्व-भ्रम निराकरोति “न चाह तेष्ववस्थित” इति ।
धूमेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकरणकत्व धूमे प्रतीयते तद्वदिव मया
ततमित्यादिना ज्ञेयमिति । तथाच नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्येति
ब्रह्माधिष्ठानक तत्रारेपित तद्व्यतिरेकेण नास्तीति मिथ्येत्येव व्यचीक्यत्
अवोचदित्यर्थ ॥२३५॥

जगन्मिथ्यात्वे युक्तिमाह । यदिति ।

यदि सत्य भवेद्विश्व सुपुप्तावुपलम्प्यताम् ।

यन्नोपलम्प्यते किञ्चिदतोऽसत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

सत्यस्य सदा भानमावश्यम् यथात्मन । यदि विश्वजगत् सत्य
भवेत् सुपुत्त्यवस्थाया उपलम्प्यता । यत् यस्मात् किञ्चिदपि नोपलम्प्यते
“न किञ्चिदवेदिपम्” इति स्मृते अत स्वप्नवत् जागरे अनुपलम्प्यमान
स्वप्न यथा असन् तथा । असदित्यस्यार्थ मृषति । ननु शशविषाणवदसत्त्व
वितु दृष्टनष्टस्वस्वत्वात् मिथ्या इति भाव ॥ २३६ ॥

इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत अभाव निगमयति । अत इति ।

अत पूयङ्नास्ति जगत्परात्मन

पूयकप्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत् ।

आरोपितस्यास्ति किमयं यत्ताऽ

धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥२३७॥

अत स्वप्नवत् सदा उपलभाभावात् जगत् परात्मन ब्रह्मण
पूयन् नास्ति व्ययहारदशाया पूयण्टादिरूपेण प्रतीति गुणाहिवत्
गुण रज्जु, अहि सर्प, रज्जुमागेपित यथा मृषा तथा जगदपि मृषा
तु मृषेत्यर्थः । अयं प्रमादिरित्याभावादिपि मृषात्मत्वनान्न आरोपितत्वेन ।
आरोपितस्य विषयास्य अयं यत्ता प्रयोजनरता अर्थविषयार्थविभिन्न
यावत् अस्ति हि ? नास्त्येवेति भावः । तत्र पुन प्रतीतिरत आलोच्यते,

अधिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण, नहि भ्रमस्थले प्रयोजनगवेषणा विफल-
प्रवृत्ते सिद्धत्वात् ॥२३७॥

दष्टान्तातरेण जगत ब्रह्माव्यतिरेक द्रव्यति । भ्रान्तस्येति ।

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमत प्रतीत

ब्रह्मैव तत्तद्रजत हि शुक्ति ।

इदतया ब्रह्म सदेव रूप्यते

त्वारोपित ब्रह्मणि नाममानम् ॥२३८॥

भ्रान्तस्य भ्रमत यद्यत्प्रतीत तत्तत् अधिष्ठानभूत ब्रह्मैव हि
यस्मात् शुक्त्यज्ञानात् शुक्तौ भात रजत शुक्तिरेव तथा ब्रह्मण्यारोपित
वस्तुत विचार्यमाणे ब्रह्म सदेव इदतया रूप्यते तत्तु नाममात्र
'वाचारभणश्चते' इत्यर्थः ॥२३८॥

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तत्कारणत्वमपि तत्पदप्रवृत्तिनिमित्त तादृश-
मवेति शोधित तत्पदार्थमुपमहरति अत इति चतुर्नि ।

अत पर ब्रह्म सद्वितीय

विशुद्धविज्ञानघन निरजनम् ।

प्रशान्तमाद्यतविहीनमन्रिय

निरतरानन्द-रसस्वरूपम् ॥२३९॥

निरस्तमायाकृत-सर्वभेद

नित्य ध्रुव निष्कलमप्रमेयम् ।

अरूपमव्यक्त-मनाख्यमव्ययम्

ज्योति स्वय किञ्चिदिद चकास्ति ॥२४०॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयशून्यमनन्त निर्विकल्पकम् ।

केवलाखण्डचिन्मात्र पर तत्त्व विदुर्बुधा ॥२४१॥

अहेयमनुपादेय मनोवाचापगोचरम् ।

अप्रमेयमनाद्यत ब्रह्म पूर्ण महन्मह ॥२४२॥

अत जगत पृथक्सत्ताशून्यत्वात् आरोपिततया नाममात्रत्वात् पर
ब्रह्म अबाध्य विजातीयरहित निर्विषय-विज्ञानशरीर अज्ञानात्पृष्ट
अपरिणामि जन्मनाशरहित अमूर्त अखण्डानन्दविग्रह निरस्ता माया-
कृता. सर्वभेदा यस्मात् यस्मिन्निति वा निर्भेद सजातीय-स्वगतभेदशून्य
आद्यन्तविहीनत्वान्नित्य अत्रियत्वात् ध्रुव कूटस्थ निष्कल निरवय
अप्रमेय फलव्याप्तिरहित अरूप "अगब्दमस्पृशरूपमव्यय" इति
श्रुते न चक्षुषा गृह्यते इत्यादेश्च । अत एवाव्यक्त । वागगोचरतामाह
अनाख्यमिति नामशून्य प्रवृत्तिनिमित्ताना जातिगुणत्रियासबधाना-
मभावात् । अव्यय नव्येति इत्यव्यय अपक्षयरहित । ज्योति स्वय
पराप्रकाश्य । किञ्चिदिव अपरोक्ष चकास्ति प्रकाशते । निश्चलतया तत्र
बुद्धे स्थापनार्थं तत्र तत्र श्रुत्युक्तानि तावन्ति विशेषणानि पुनराह शत्रु-
ज्ञानज्ञेयशून्य त्रिपुटीरहित । तत्रहेतु अनन्त परिच्छेदश्रयशून्यमिति ।
अत एव निर्विकल्पक । केवलाक्षण्डचिन्मात्र सर्वोपाधि-सवन्ध-विधुरा-
परिच्छिन्न-ज्ञानैकरूप पर तत्त्व बुधा विदु । म्वात्मत्वेन अहेयमनुपादेय
मनोवानामगोचर "यतो वाच" इति श्रुते अप्रमेय श्रयणमनन-निदि-
ध्यासन-संस्कृत-मनोवृत्तिव्याप्य अनाद्यन्त कालदेशपरिच्छेदशून्य अत
पूर्ण महत् सूर्यादिभासक मह ज्योति ब्रह्म इति तत्त्वदार्थनोपन ॥

पदार्था शोधयित्वा वाक्यार्थं वक्तुमारभते । तत्त्वमित्यादिना ।

तत्त्वपदाम्यामभिधीयमानयो

ब्रह्मात्मनो शोधितयो-यदित्यम् ।

श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्प-

नेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहु ॥२४३॥

तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वदेन त्वपदेन च जगत्कर्तृत्वादिविनिष्टत्वेन
जापदायकस्याविनिष्टत्वेन च अभिधीयमानयो दक्ष्या बोध्यमानयो
ब्रह्मात्मनो ब्रह्म च आत्मा च श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति ध्रुव्या नयो केवचिन्मात्रयो
पूर्वोक्तप्रकारेण शोधितयो । तत्त्वमसीति ध्रुव्या नयो केवचिन्मात्रयो
एवमेव मुहु नवाव्य छान्दाग्रे एतादृशयो भेदे मानाभावात्
नमस्कप्रतिपाद्यो, तदर्थमिति उन्नेण गद्य ॥२४३॥

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोः
निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणोः ।

खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
कूपांबुराशयोः परमाणुमेवोः ॥२४४॥

किञ्चिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वविषये दृष्टान्तः खद्योतभान्वोरिति अति-
परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्रकाशवत्वात् । निषम्यनियामकभावविषये राज-
भृत्ययोरिति दृष्टान्तः भीष्मास्मादित्यादिश्रुते । आनन्दलेशापारानन्द-
विषये कूपांबुराशयोरिति । एकदेशगतत्व-सर्वगतत्वविषये परमाणुमेवो-
रिति । एव अन्योन्यविरुद्धी ऐक्यायोग्यौ यौ धर्मिणौ तयोः अन्योन्यविरुद्ध-
धर्मिणोः वाच्ययो तयोः जीवेश्वरयो ऐक्यं न निगद्यते वाधितत्वात् ।
किंतु लक्षितयोः लक्षणावृत्त्या बोधितयो निगद्यते उपक्रमादिलगावगत-
तात्पर्यानुसारेण कथ्यत इत्यर्थः ॥२४४॥

अन्योन्यविरोधे कारणमाह । तयोरिति ।

तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो

न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेव ।

ईशस्य माया महदादिकारण

जीवस्य कार्यं शृणु पंच कोशाः ॥२४५॥

तयोर्वाच्ययो अयं विरोधः ऐक्यायोग्यत्वरूपः उपाधिना कल्पितः ।
न वास्तवः स्वाभाविकः कश्चित् । क उपाधिरिति चेदाह उपाधिरेव इति ।
तत्र तत्पदार्थस्य उपाधिमाह ईशस्य माया । तत्स्वरूपमाह महदादि-
कारणं महत्तत्वाहंकार-पञ्चतन्मात्रादिसकलजगत्कारणं माया ईश्वरस्य
उपाधिः । जीवस्य त्वंपदार्थस्य कार्यमुपाधिः । किं तदिति चेत् शृणु पंच
कोशाः । “कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः” इति श्रुतेः ॥२४५॥

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः

सम्यङ्निरासे न परो न जीवः ।

राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकः

तयोर्लोहे न भटो न राजा ॥२४६॥

जीवपरयोः एतावुपाधी माया पंचकोशाख्यः । “मात्रं काचन
भिदास्ति” “नेह नानास्ति किञ्चन” “असंगोऽस्य पुरुषः” “असंगो नहि

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

सज्जते" इत्यादिश्रुतिभिः तत्त्वपदार्थशोधिकाभिः तयोस्पाध्योः सम्यङ्-
निरासे, न परो न जीवः केवलचिन्मात्ररूपत्वात् भेदकाभावात्। तत्र
दृष्टान्तमाह नरेन्द्रस्य राज्यमुपाधिः खेटकः आयुध-विशेषः भटस्य उपाधिः
भेदकधर्मः। तयोस्पोहे अभावे न भटो न राजा, स्पष्टम् ॥२४६॥

उपाधिनिरासः कथं करणीय इति चेदाह। अयेति।

अथात आदेश इतिश्रुति-स्वयं

निषेधति ब्रह्मणि कल्पित द्वयम्।

श्रुतिप्रमाणानुगृहीत-युक्त्या

तयोर्निरास करणीय इत्यम् ॥२४७॥

"अथात आदेशो नेति नेति" इतिश्रुतिः स्वयं ब्रह्मणि कल्पितं
द्वयं द्वैतं वस्तु निषेधति। इति शब्दस्य इदमित्यर्थः। वीप्सा सकल-
दृश्यवर्गनिषेधार्था। इदमिदमिति यद्यत्प्रतीयते तत्सर्वमपि अधिष्ठान-
व्यतिरेकेण नास्ति स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यम्। एव श्रुत्येव साक्षान्निविध्य-
मानत्वात् सकलप्रमाणमूर्धन्य-श्रुत्यनुगृहीतयुक्त्या तयो मायाकोशपञ्च-
रूपोपाध्योः। इत्य वक्ष्यमाणरीत्या निरास करणीय ॥२४७॥

नेदं नैवं कल्पितत्वाच्च सत्यं

रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च।

इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य

शेषः पश्चादेकभावस्तयोर्धर्मः ॥२४८॥

नेदमिति। प्रथमेदशब्देन ईशोपाधिर्माया, द्वितीयेदशब्देन कोशपञ्च-
जीवोपाधिः ग्राह्यः प्रत्येकं निषेधे नञ्द्वययोगः। कारणं वा माया, पार्श्वं
वा कोशपञ्चकः कल्पितत्वात् न सत्यं "भूयश्चान्ते विद्वन्मायानिवृतिः"
इतिमायानाशयवणात्। कोशपञ्चनस्य दृष्टतत्त्वस्वरूपत्वमुपापादितमेव
अवस्थात्रयेनूद्यमानत्वात्। "मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेता तरति ते"
इति गीतावगन्नाच्च। "तेष्वानुयोगानुगता अरदमन् देवात्मगतिं
स्वगुणनिगूहो" इति तस्या अपि दृश्यत्वभूतेः। अतः एदं कारणं माया-
रूपोपाधिः न वस्तुतोस्ति, सत्ये निमित्तयोगात् "नामापो विद्यो ना"

वति गीतावचनात् । एव क्रोशपचक्रमपि निपुण विचारयतो नैवास्ति धीमता शिष्येण सर्वाभाव विना किञ्चित् पश्यामि इत्युक्तत्वात् । अतः पूर्वाक्तोपाधिद्वयमपि रज्जौ दृष्टव्यान्वत् सपवत स्वप्नवच्च न सत्यम् । इत्थं दृश्य साधुयुक्त्या श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या साधु व्यपोह्य निरस्य पश्चात् तयो अतपहितयो केवल्यो विमानयो य एकभाव भदाभाव स ज्ञेय ॥२४८॥

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकसत्यसिद्धय । नाल जहत्या न तथाऽजहत्या कितूभयार्थैकतयैव भाव्यम् ॥२४९॥

तत इति । तत यत दृश्यव्यगोहानन्तर शब्दादव तया एकत्व ज्ञेय तत तत्पात्कारणात् तौ गद्दी लक्षणया शक्यसंबन्धो लक्षणा तया अथ स्मत्पनुकूलपदपदाध्वसम्बन्धरूपया वत्या सुलक्ष्यौ मध्यगुपम्यापनीयो । अत्र स्वात्मनिरूपण गानान्तरोपरोधात् मुख्यायस्यापरिग्रह जाते । मुख्याविना कृतैर्ये वा वत्तिसव लक्षणा प्रोक्ता इयक्तम् । प्रमाणान्तरविरोधवगात् मुख्याधस्य वाच्याधस्य अपरिग्रह जाते वाच्याधविषयकाद्यबोधानुपपत्तौ नयामिति यावत् मुख्याविनाकृते वाच्यावबोधे या वत्ति सा लक्षणा इत्यर्थः । प्रकृते विशिष्टयोरस्य बाधित इति तत्त्वपदाम्या गुद्धी आत्मानौ लक्षणीयौ तत्र विशिष्टतादाम्यरावधस्य सवात लक्षणा न्ययसम्बन्धरूपा निवहति । तदपि तत्र स्पष्टमुक्त देहद्रियादिधर्मानात्मयारोपयत्र भदेन । कृतत्वाद्यभिमानौ बोधस्स्यात् त्वपदस्य वाच्योय । देहस्य चेद्रियाणा साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन । प्रतिभाति योवबोध प्रोवतोसौ त्वपदस्य लक्ष्योय । वेदावसानवाचा सवेद्य सकलजगदुपादान । सवज्ञताद्युपत चतय तत्पदस्य वाच्योय । विविधोपाधिविमुक्त विद्वा तीत विशुद्धमद्वत । अक्षरमनुभववेद्य चतन्य तत्पदस्य लक्ष्योय इति ॥ प्रत्यक्वपरोक्षत्वे परिपूर्णत्व च सद्बितीयत्व । इतरेतर विरुद्ध ततश्च भवितव्यमत्र लक्षणया इति च ॥ त्वपदार्थे प्रत्यक्त्व तत्पदवाच्य परोक्षत्व अहमिति प्रतीत्यभावात् एवमीश्वरस्य परिपूर्णत्व जीवस्य सद्बितीयत्व अल्पत्वमिति यावत् । इतरेतरविरुद्ध कथ तयोरक्यावय वतिमानातरोप रोध प्राप्ते उपपत्तिर्मादिर्गावधत-तात्पर्यानुपपत्त्या गद्दी लक्षणया बोधनीयो । तत्र लक्षणा त्रिविधा जहत्लक्षणा अजहत्लक्षणा जहजदह

लक्षणया तत्त्वपदार्थयोः ससर्गाविषयक-यथार्थ-ज्ञानविषयत्वसिद्धये भाव्यम्
॥२४९॥

तद्दृष्टान्तपुरस्सरमाह । म इति ।

स देवदत्तोयमितीह चैकता विरुद्धधर्माशमपास्य कथ्यते ।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥२५०॥
सलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो अखण्डभाव परिचीयते बुधैः ।
एव महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्य-मखण्डभाव ॥२५१॥

सोय देवदत्त इतीह तच्छब्दस्य तद्देशतत्कालवृत्तित्वविशिष्टोऽर्थः ।
अयमिति इदपदस्य एतद्देशतत्काल-वृत्तित्वविशिष्ट अर्थः । तत्र
विशेषणयोः अत्यन्तभिन्नत्वात् विशिष्टैक्यमनुपपन्नम् । बालातरे देशान्तरे-
स्थित देवदत्त इदानीमनागत इत्यप्यर्थस्य ज्ञातत्वात् व्यक्तिमान-
विषयक-बोधतात्पर्येणोच्चरितादस्माद् वाक्यात् स्वघटवत्तदिदगदाभ्या
उभयत्र विरुद्धाश तद्देश-तत्काल-तद्देश-तत्कालरूप अपास्य हित्वा
देवदत्तस्य विशेषोप्याशमानमुपस्थाप्यते । तत्र भेदो नास्तीति एकता यथा
कथ्यते तथा तत्त्वमसिवाक्ये वारणोपाधि-कार्योपाधि-प्रत्यस्त्व-परोक्षत्व-
परिपूर्णत्व-सद्वितीयत्वादिरूपान् विरुद्धधर्मान् उभयत्र हित्वा चिन्मात्रतया
ईशजीवौ सलक्ष्य तयोः अखण्डभाव वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व बुधैः विद्वद्भिः
परिचीयते अनुभूयत इत्यर्थः । एवमैक्यबोधप्रकार उपदिश्य अन्वयाति-
दिशति, एव महावाक्यशतेन ब्रह्मात्मनोरैक्य तदर्थं अखण्डभाव कथ्यत
इति ॥२५१॥

विधिमुत्तेन जीवब्रह्मैक्यबोधक वाक्य उदाहृत्य निषेधमुखेन
तदोपेक्षक वाक्यमुदाहरति । अस्थूलमिति ।

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य सिद्ध स्वतो व्योमवदप्रतवर्धम् ।
अतो मृपमानमिदं प्रतीतं जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम् ।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुद्ध्या विद्धि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥२५२॥

“अस्थूलमनन्तरहस्य-मदीर्घम्” इत्यादिवाक्यानि स्थूलशरीरादि-
तादात्म्याभिमानेन तथा न्वात्मानं जानात जीव तद्रूपत्व परिहाप्य ब्रह्म-

श्रीविधेकबूडामणि सत्याख्य

स्वरूप बोधयन्ति । तदाह एतत् दृश्यमान असत् स्थूल शरीरादि, अस्थूल-
मिति निरस्य निषिध्य, सकलनिषेधसाक्षित्वेन स्वतः सिद्ध, व्योमवत्
आकाशवदप्रतर्क्य नह्याकाशस्य आयाम एतावानिति तर्कयितुं शक्यते,
तथा शास्त्रमन्तरेण तर्कानधिगम्यमित्यर्थः । तादृश ब्रह्म अहमित्येव
विशुद्धदुष्ट्या मनननिदिध्यासन-संस्कृतबुद्ध्या, स्व आत्मान अरण्यविव
विष्टि । अतः यत् स्वात्मतया गृहीत स्थूलशरीरादिक इदं प्रतीतमज्ञानात्
ज्ञात मृषामात्र मिथ्याभूत जहीहि परित्यज इत्यन्वयः ॥२५२॥

छान्दोग्यपञ्चाध्याये श्वेतकेतुं प्रति उद्दालकेन कृतमुपदेन शिष्य-
मुखबोधाय संगृह्योपदिशति । मृत्कार्यमिति ।

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृन्मात्रमेवाभित

तद्वत्सज्जनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सत परं किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं

तस्मात् तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्तत् ॥२५३॥

मृत्कार्यं मृदुपादानव, घटादि षटशरावोदघनादि राजल, सततं
बालत्रयेपि उत्पत्तेः प्राक् उत्पत्त्यनन्तरं नाशानन्तरं च, अभित सर्वत्र प्रागुच्यं
षट्चादयः पार्श्वयो, मृन्मात्रमेव मृद्व्यतिरेकेण नास्ति विस्तरणेदमुपपादित-
मयस्तात् “मृत्कार्यंभूत” इत्यादिश्लोकाभ्याम् । तद्वत् “शदेव सोम्येदमग्रं
आसीत्, एतमेवाद्वितीयं, तदक्षतं, तत्तेजोऽनूजतं, तदपोऽनूजतं, तदन्नमनूजतं”
इत्यादिना “सन्मूला सोम्येमा सर्वा प्रजा सदायतना सत्प्रतिष्ठा”
इत्यन्तं श्रुत्या बोधितप्रकारेण सज्जनितं घटं सन् पटं सन् इति सामानाधि-
करण्यविषयप्रतीत्यान सदात्मकमिदमखिलं सन्मात्रमेव । यस्मान् मा
परप्रकाशं परं भिन्नं किमपि नास्ति तत् सर्वोपादानभूतं, गत्य पात्रप्रदा-
याध्य, स आत्मा तव मुग्य स्वरूपं स्वयं सत्तात्पूतं परनिरपेक्षं,
तस्माद्वैतो अद्वयं स्यसत्ताव्यतिरिक्ताव-ज्जदार्थानुग, प्रशान्तं निर्विकारं,
अमलं अज्ञानादस्पृष्टं, यत्परं ब्रह्म तदेव त्वमसि इत्यर्थः ॥२५३॥

निद्रा-गलित-वेदावाल-विषयज्ञानादि गयं यया

मिथ्या तद्विद्वापि जायते जगत्स्वाज्ञान-पार्यत्यतः ।

यत्पर सकलवागगोचर गोचर विमलबोध-चक्षुष ।
शुद्धचिद्धन-मनादि वस्तु यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

यदिति । यत्पर सर्वोत्कृष्ट, सकलवागगोचर 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इति श्रुते उपनिषद्भिरपि लक्षणावृत्या प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
विमलबोधरूप यच्चक्षु तस्य गोचर 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व ततस्तु
त पश्यते निष्कल ध्यायमान' इति श्रुते । शुद्धा निर्विषया या चित् सैव
वच मूर्ति यस्य, यद्वा शुद्ध च तत् चिद्धन निरुपहितज्ञानस्वरूप, अनादि
वस्तु नित्य यथार्थ यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

पङ्क्तिर्मभिरयोगि योगिहृद्भावित न करणैर्विभावितम् ।
बुध्यवेद्यमनवद्य-भूति यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

पङ्क्तिरिति । श्रुतिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू ऊर्मियत् तरंगवत्
उपर्युपरि सभ्रवन्तीति एते पङ्क्तय इति कथ्यन्ते । तै पङ्क्ति ऊर्मिभि
अयोगि योगरहित सवन्धशून्य, क्रमेण प्राणमनश्चक्षुराश्रितत्वात् तेषा ।
योगिहृद्भावित विषयेभ्यो निरुद्धचित्ता योगिन तेषा हृदा मनसा भावित
आदरेण ध्यातमित्यर्थ । न करणैर्विभावित "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा,
नैव वाचा न मनसा प्राप्नु श्रवणो न चक्षुषा, न तत्र चक्षुर्गच्छति न
तौहम्याग्रचत्वहीनबुध्या वेत्तुमशक्य, अनवद्य भूति अनवद्या भूति महिमा
यस्य निर्दोषैश्वर्यमित्यर्थ "वैषम्यतेर्षण्ये न सापेक्षत्वात्" इति सूत्रात्
"निरवद्यम्" इति श्रुतेरपि । तादृज यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि
॥२५७॥

भ्रान्तिकल्पित-जगत्वालाश्रय स्वाश्रय न सदसद्विलक्षणम् ।
निष्कल निरुपमान-मृद्धिमत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

पादोस्य मर्चा भूतानीति श्रुते भ्रान्त्या कल्पिता या जगद्गुणा बला
अन तदाश्रय अधिष्ठान, "ग भगव यस्मिन् प्रतिष्ठित इति, म्वे
महिम्नि" इति श्रुते स्वमाश्रय यस्य अनाधार सत्यमिन्द्रियं । नदगदि-
लक्षण प्रत्यक्षपरोक्ष-यचभूतविलक्षण, निष्कल निरवद्य, निरुपमान

असदृश "न तत्समश्चान्यधिकद्वय दृश्यते" इति श्रुते । ऋद्धिमत् "एष सर्वेश्वर" इत्यादि श्रुते "सत्यकाम सत्यसकल्प" इत्यादि श्रुतेऽपि ।
एतादृश यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

जन्मवृद्धि-परिणत्यपक्षय-व्याधिनाशनविहीन-मव्ययम् ।
विश्वसृष्ट्यवनघातकारण ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५९॥

जन्म उत्पत्ति तदनन्तरकालिकस्थितेरुपलक्षण, वृद्धि अवयोपचय, परिणति विपरिणम पाकादिना रूपातरोत्पत्ति आस्मादिपक्षादिषु अपक्षय अवयवापचय व्याधि रोग नाना अन्त्यधिकार तैविहीन पदभावविवारशून्य इत्यर्थः । अत एव अव्यय न व्यतीत्यव्यय स्वतो वा परतो वा नाशरहित नित्य, विश्वसृष्ट्यवनघातकारण यतो वा इमानि भूतानि जायते येन जातानि जीवति, यत्प्रयन्त्याभिसंविदति इद सर्व-मसृजत "आकाश परायण" आकाश प्रत्यस्त मन्ति इत्यादि-श्रुतिमय सकलप्रपञ्च-सृष्टिस्थिति-संहारकारण यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भाव-यात्मनि ॥ २५९ ॥

अस्तभेद-मनपास्त-लक्षण निस्तरगजलराशि निश्चलम् ।
नित्यमुक्त-मविभक्तमूर्ति यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

अस्तभेद अस्त गत भेद यस्मात् एकमवाङ्मतीय इद सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुते अनपास्तलक्षण अनपास्तमत्यक्त अनपायि सार्वैदिकमित्यर्थं लक्षण सच्चिदानन्दस्वरूप यस्य तत् । निर्गता तरगा यस्मात् सचासौ जलराशिश्च समुद्र तद्वन्निश्चल नित्यमुक्त यदापि बन्धरहित, अविभक्तमूर्ति सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेऽपि तत्पदलक्ष्याणां स्व-स्वरूपभेदाभावात् अविभक्ता भेदरहिता मूर्ति स्वरूप शरीर यस्य तत् अविभक्तमूर्ति निरवयवमिति वा यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

एकमेव सदनेव कारण कारणान्तरनिरासकारणम् ।
कार्यकारणविलक्षण स्वयं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

एवमेव सत् कल्पिताणां अनकषा अधिष्ठानत्वेन कारण, कारणान्तर-निरासकारण "परास्य अक्षितविविधैव श्रूयते" इति श्रुते स्वभित्तकारण-

श्रीविवेकबूडानणि सव्याख्य

निरपेक्षमित्यर्थः । सकल-दृश्यनिषेधसाक्षित्वेन कारणान्तरस्य आकाशादे
निरागते चेति नेतीति निषेधे कारणमिति वा, कार्यकारणविलक्षण "तदेतद्
ब्रह्मापूर्व-मनपर" इति श्रुते कार्यं जगत् कारणं माया तद्विलक्षण "उत्तम
पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत" इति गीतोक्तेऽपि । यद्यप्येकारण
इत्यस्मिन्नेव श्लोके कारणत्वमुक्तं तथापि तस्य मिथ्याकार्यनिरूपितत्वेन
मिथ्यात्वात् वस्तुतः कारणत्वं नास्तीत्यपि मन्तव्यम् जगज्जन्मादि-
कारणत्वस्य तदस्यलक्षणत्वात् । यावल्लक्ष्यकालं मनवस्थितं यदव्यावर्तकं
तदेव तदस्यलक्षणम् । स्वयं स्वतः सिद्धं ब्रह्म यत् तत्त्वमसि भावयात्मानि
॥२६१॥

निर्विकल्पकं मनोत्पमक्षरं यत्क्षराक्षर-विलक्षणं परम् ।
नित्य-मव्ययसुखं निरञ्जनं ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६२॥

निर्विकल्पकं सायिकत्वात् विकल्पाणां वस्तुतः विवर्त्यमान्य अनल्प
यो वै भूमा " ज्ञायमानाकाशात् इत्यादिश्रुते । अक्षरं न क्षरति
अश्रुते व्याप्नोतीति वा अक्षरम् । यत्क्षराक्षरविलक्षणं द्वाविमौ पुरुषौ
श्लोके धरुषाक्षर एव च । क्षरन्सर्वानि भूतानि कूटस्थाक्षर उच्यते "
इति स्मृते । पूर्वं कार्यकारणविलक्षण इत्युक्तं विवृतं पदं तदरेण जगन्माया-
विलक्षणं सत्यमित्यर्थः । अत एव परं सर्वोत्पद्यते नित्यं अक्षरत्वान्नित्यं
'नित्यो नित्याना' इति श्रुते । परं नित्यमिति वा अवयवम् । अव्ययमुक्तं
यो वै भूमा तत्तुल्यं नात्ये सुखमस्ति इति श्रुते अगण्डगुणरूपं निरञ्जनं
तमदभूत्य यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६३॥

यद्विभाति सदनेवधा भ्रमाद्वामरूप-गुणविधियात्मानम् ।
हेमवत्स्वय-भवित्रियं सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६४॥

यथा एव हेमं सुवर्णं पटव-गुणरूपद्वारात्मना विभाति स्वयमभ-
रूपं वात्यव्यापारमात्रेण एव सत् सद् ब्रह्म स्वयं सदा भवित्रियं भ्रमान्
नामरूपगुणवित्रियामात्रं अनवस्थां विभाति तद् ब्रह्म तत्त्वमसि भाव-
यात्मानम् ॥२६५॥

यच्चकास्त्यनपर परात्पर प्रत्यगकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्त मव्यय ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६४॥

तद्वद ब्रह्मापूर्व मनपर इति श्रुते अनपर न विद्यते पर काय
यस्य वस्तुभूतवायूय परात् हिरण्यगर्भादिषु पर यद्वा सबकायकारणात्
अज्ञानात् पर अक्षरात्परत् पर इति श्रुत स एतस्माज्जीवधनात्
परात्पर पुरिषाय पुरुषमीक्षते इति श्रुते परशब्देन हिरण्यगर्भोऽपि ग्रहीत
शक्यते । प्रत्यगकरम जीवाभिन्न सर्वात्तर यच्चाप्नोति यदादत्त यच्चाति
विषयानिह । यच्चास्य सततो भाव तस्मादात्मा प्रकीर्तित द्रव्युक्तात्म
लक्षणोपेत सत्यचित्सुख अनन्त अपरिच्छिन्न अव्यय नित्य ब्रह्म तत्त्वमसि
भावयात्मानि ॥२६४॥

उक्तमर्थमिमं मात्मानि स्वयं भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
सशयादिरहितं कराबुवत् तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥२६५॥

उक्तमिति । इमं एक्यरूप उक्तमर्थं प्रथितयुक्तिभि युक्तिपु
प्रथितत्वं श्रुत्यनुसारित्वं धिया निमलान्तं करणं आत्मानि बुद्ध्या स्वयं
भावय । तेन भावनं कराबुवत् हस्तगतजं यथा निस्सशय स्पष्टं
गृह्यते एव तत्त्वनिगमं तत्त्वनिगमं सशयादिरहितं यथा तथा भविष्यति ।
रहितपदस्य राहित्यमर्थ । सशयादीति विषयय आदिपदेन गृह्यते
असभावना च । असभावना-सशय विषययभावनाना राहित्यं यस्मिन्
कमणि तद्यथा भवति तथा एति भविष्यतीत्यत्र भवनक्रियाविगमणम्
॥२६५॥

स्व बोधमानं परिगुह्यतत्त्व
विज्ञाय राघं नृपवच्च सैन्यम् ।
तदात्मनेवात्मानि सवदा स्थितौ
विलापय ब्रह्मणि दृश्यजातम् ॥२६६॥

स्वमिति । मय बहुयोपपटिते मय छन्नादिविह्वल नृपमिव
मय शरीरेन्द्रियप्राणाह्वार रूपवायवरणसघाते परिगुह्यतत्त्व परिगुह्य
तत्त्व याथात्म्यं यस्य स परिगुह्यतत्त्व त स्व आत्मानं बोधमानं सर्वादि-

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्य.

भासकज्ञानमात्रं दृश्यसबधरहितं विज्ञाय विवेकेनानुभूय, तदात्मनैव
ज्ञानात्मनैव सर्वदात्मनि स्थितं स्वरूपनिष्ठं, ब्रह्मणि दृश्यजातं विलापय
“पृथिव्यस्य पयो वह्नौ यत्किंवायो नभस्यसौ। नभोप्यव्याकृते तच्च
शुद्धे शुद्धोऽस्म्यहं हरिः” इतिरीत्या तत्तदुपादेयानां स्वोपादानव्यतिरेकेण
असंज्ञाव विनिश्चित्य सर्वस्य सर्वोपादानभूत-ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव
निश्चिनुहि इत्यर्थं ॥२६६॥

बुद्धौ गुहाया सदसद्विलक्षणं

ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम् ।

तदात्मना योत्र वसेद्गुहाया

पुनर्न तस्यागगुहा-प्रवेशः ॥२६७॥

सदसद्विलक्षणं सत्यं अद्वितीयं परं ब्रह्म गुहाया बुद्धौ अस्ति “योयं
विज्ञानमयं प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिं पुरुषः” इति श्रुते “स वा एव आत्मा
हृदि” इति च, “प्रतिबोधविदितः” “दृश्यतेत्वग्रथया बुद्ध्या मूढमया” इति
श्रुते बुद्धिं विना चेत्तुमशक्यत्वात् दर्पणमिव मुखस्य बुद्धिबुद्धिरेव आवरणं
भक्त्वा ब्रह्म गृह्णतीति सर्वगतमपि बुद्ध्यावस्तीति कथ्यते, सुषुप्तौ बुध्य-
भावेन दुर्ग्रहत्वात् स्वरूपस्य। सामीप्यसप्तमी पापान्ते वृक्ष इतिवत्।
यद्यपि पचापि बोधा गुहापदेन कथ्यन्ते तथापि तत्र मनोमयादीनां
बुद्धिद्वारज-संवन्धात् आनन्दमयकोशे बुद्धिं विना विवेकानुमशक्यत्वात्
प्राधान्येन सत्यप्रधानबुद्ध्यावेव स्थितिरित्युक्तमिति बोध्यम्। तदात्मना
वहात्मना यं पुरुषं अत्र गुहाया स्थूलसूक्ष्मदेहात्मकगुहाया, वसेत् पुन
तस्य अगगुहाप्रवेशः अगमेव गुहा, अगतिं शिष्यसंशोधनं वा, अत्र प्रवेशः
तदात्मनाभिमानं न विद्यते। “न स पुनरावर्तते” इति श्रुते, “आत्मानं
चेद्विजानीयात् अयमस्मोति पुरुषः। विमिच्छन् पश्य कामाय घारीर-
मनुसज्जरेत्” इति च ॥२६७॥

एतावता प्रथमेन आत्मानात्मविवेचनं स्पष्टमुभवः द्वयेतन्प्रदर्शिनं ग्रन्थ-
द्वितीयसंलोचोक्तं, ब्रह्मात्मना मन्थितमुक्तिरित्येवमप्यं सूत्रिनं विगदयितुं
उपक्रमते। ज्ञात इति।

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरपा

कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य ससारहेतु ।

प्रत्यग्दृष्ट्याऽऽत्मनि निवसता सापनेया प्रयत्नात्

मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनया वासनातानव यत ॥२६८॥

वस्तुनि आत्मनि ज्ञातेपि पञ्चमोशविलक्षणतया ब्रह्माभिन्नतया च शास्त्रत युक्तितश्च ज्ञातेपि या वासना अस्य ससारहेतु कृतृत्व भोक्तृत्वादिरूप ससारकारण अह कर्ता भोक्तापीति दृढा दुष्कृष्टा अनादि बहुकालादनुवृत्ता एषा वासना बलवती सम्यक्प्रबुद्धोपि स्वप्नत्यत भीत कचित्काल निराकुलिता त करणो न भवतीति दृश्यते हि । अत आत्मनि ब्रह्मणि प्रत्यग्दृष्ट्या बहिर्मुखत्वं नितरा दूरीकृत्य अतमुखतया निर्विकल्पक समाधिनित्यतत । अभयज्ञानं निवसता नितरा स्थितिमता सा प्रयत्ना दपनया नाशनीया । यत वासनातानव स्वकार्यानाघायकत्वं अनुत्पटव यत तदेव लोक शास्त्र वा मुनय शास्त्रायमननशीला मुक्तिं प्राहु । अत ब्रह्मात्मना तस्थिति अप्रमादेन मस्थिति मुक्तिरिति दृढतम साधनचतुष्टय संपत्तिं विना जमातरमुकृतवशात् ब्रह्मविदोपि वासनाशय मनोनाशाय प्रयत्न निरतर-समाधिरूप आवश्यक एवेत्यक्त भवति ॥२६८॥

प्रतिबध सति प्रत्यग्दृष्ट्या आत्मनि निवास न सम्भवतीति तत्प्रति बध तन्निरासोपाय च करुणानिधि भगवान् विस्तरेणोपदिशति । अह ममत्यादिना ।

अहममति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।

अध्यासोय निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥२६९॥

अनात्मनि देहाक्षादौ अक्षाणि इन्द्रियाणि आदिपदेन प्राणमनो बुध्यादि तत्र अह मम इति यो भाव अहं ममता इत्ययं । अयमध्यास विदुषा धवणमननवता पुरुषश्रृण्वन स्वात्मनिष्ठया स्वात्मनि ब्रह्मणि नितरा स्थितिरूप निदिध्यासनं निरस्तव्यं समूलघात हन्तव्य इत्ययं ॥२६९॥

श्रीविदेकचूडामणि सव्याख्य

तत्प्रकारमुपदिशति । ज्ञात्वेति ।

ज्ञात्वा स्व प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्बृत्तिसाक्षिणम् ।

सोहमित्येव सद्वृत्त्याऽनात्मन्यात्ममतिं जहि ॥२७०॥

स्व बुद्धितद्बृत्तिसाक्षिणं प्रत्यगात्मानं ज्ञात्वा सोहमित्येव सद्वृत्त्या
कालत्रयेऽपि बाधायोग्यवस्त्वभेदज्ञानेन अनात्मनि बुद्ध्यादौ आत्ममतिं
अहता जहि नाशय ॥२७०॥

भ्रान्तिपरस्परहनुत्याजनेन भ्रान्तिं त्याजयति । लोकेति ।

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।

शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७१॥

उक्तं हि साधनपत्रकं जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् इति ' देहह
मतिरुज्ज्वलताम् ' इति च । शास्त्रानुवर्तनं नाम मोक्षप्रयोजकं ग्रन्थपरिशीलनं
विना इतरग्रन्थाध्ययनादिकं दृढतरं कर्मांशु सत्यज्यता मित्युपदेशानुसारेण
शास्त्रपदं कर्मशास्त्रपरं वा । तत्प्रत्ययं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु
अहता ममता च नाशय ॥२७१॥

तत्तुत इत्यत आह । लोकवासनयति ।

लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च ।

देहवासनया ज्ञानं यथावन्मैव जायते ॥२७२॥

सर्वे जना यथा मा न निन्दन्ति यथा स्तुवन्ति तथैव सर्वदा चरिष्यामि
इत्यभिनिवेशं लोकवासना इयं वासना अत्यन्तं प्रतिबधिका तया वैनापि
स्यानु अशक्यत्वात् । इदं तु जीवन्मुक्तिविवेके वासनादायप्रवरणं विद्यारण्य-
गुरुचरणैः विस्तरेणोपपादितं को लोकमाराधयितुं समर्थः ' विद्यते
न सल्लु वदिचदुमाय सर्वलोचपरितोषकरा यः । सर्वथा स्वहितमाचरणोप-
वि चरिष्यति जनो बहुजल्पः ' इति । अत एव तुल्यनिदास्तुतिं भगवद्
भक्त इत्युक्तं गीतायाः । शास्त्रवासना त्रिविधा पाठव्यसाः शास्त्रव्यसाः
अनुष्ठाप्यसा चेति भरद्वाज-दुर्वालो-दानुरदृष्टान्तं जीवन्मुक्ति-
विवेके स्मृतादिता । एयं देहवागनापि आत्मव्यगृहापान-दोषावनयन-

भ्रान्तिभि रिविद्या इत्यादिना विवृता । तत एव विशेषा । तिसृभि-
रेताभि वासनाभि ज्ञान यथावन्तं जायते ॥२७२॥

एतत्तन्ममेव सम्यग्ज्ञानप्रतिबधक इत्याह प्रामाणिकोक्ति मूली-
वृत्त्य सत्तारेति ।

ससारकारागृह-मोक्षमिच्छो.

अयोमय पादनिबद्ध-शृङ्खलम् ।

वदति तज्ज्ञा पटुवासनात्रय

योस्माद्विमुक्त समुपैति मुक्तिम् ॥२७३॥

तज्ज्ञा नह्यविद, पटुवासनात्रय तानवनयात शेषशास्त्रदेह-
वासनात्रय ससार एव कारागृह तस्मान्मोक्ष इच्छो पुरुषस्य अयोमय
बहुदृढ पादनिबद्धशृङ्खल पादयो निबद्ध शृङ्खलमिति रूपं यथा
आयतशृङ्खलावद्धपादयुग्म गन्तु न शक्नोति एव लोपादिवासनात्रययुत
विष्णो परम पद नैव प्राप्तु शक्नोतीत्यभिप्राय । यो नर अस्मात्
पूर्वोक्तवासनात्रयात् विमुक्त तनूद्धतवामन ग मुक्ति समुपैति यथा-
वज्ज्ञानेनेति शेष ॥२७३॥

तत्र प्रतिबधकवासनापतयने सदृष्टान्त आन्यवामनानामेधन वारण-
माह । जलादीत्यादिना ।

जलादिस्पर्श-वशात् प्रभूतदुर्गन्ध-धूताग-दिव्यवासना ।
सघर्षणेनेव विभाति सम्पक् विधूयमाने मति ब्राह्मणधे ॥२७४॥

अगरो जलादिस्पर्शवशात् प्रभूत दुर्गन्ध म धूताग तेन धूताग-
दिव्यवागा मोरम्भ, सघर्षणन ब्राह्मण विधूयमाने अपनीयमाने
तिरस्त्रियमाण एव सम्यग्भिभाति इति दृष्टान्त ॥२७४॥

अतश्चित्तानन्त-दुरतवामनाधूलीविलिप्ता परमान्मवागना ।

प्रजातिसघर्षणतो विशुद्धा प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटा ॥२७५॥

अतश्चित्तता या जनता बहुविधा दुर्गता दुष्परा वामना अनात्म-
वामना नैव धूली तथा विघर्षेण लिप्ता विशुद्धा परमान्मवामना, प्रजया

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण” इति श्रुत्या “ब्रह्मात्मनो. शोधितयो एकभावावगाहिनी। निर्विकल्पा च चिन्माना घृति प्रजोति कथ्यते” इति वक्ष्यमाणया, यदतिसर्पण मनस योशासपक्केण स्थापन तत विशुद्धा अनात्मवासनाऽसंपृक्ता चदनगधवत् स्फुटा प्रतीयते इति दाष्टान्तिकम् ॥२७५॥

उपनमयं सगृह्णाति। अनात्मेति।

अनात्मवासनाजालं तिरोभूतात्मवासना।

नित्यात्मनिष्ठया तेषा नाशे भाति स्वयस्फुटा ॥२७६॥

अनात्मविपरिणम्य या वासना लोकेदेहनास्त्रवासना “दभो दपोभिमानश्च क्रोध पाश्वमेव च” इत्यादिना आसुरसप्तत्वेन द्रव्यमान-मानसवासनाश्च, तासा जाले समूहे आत्मवासना तिरोभूता न्यक्कृता। तेषा अनात्मवासनाजालाना नित्या या आत्मनिष्ठा ब्रह्मणि परिसमाप्ति. तथा नाशे स्वय स्फुटा विविक्ता भाति ॥२७६॥

“अस्मात्लोकाल्पेय। एतमद्रमयमात्मानमुपसंश्रमति” इत्यादिश्रुत्या “शनं शनैश्चरमेद् बुध्या घृतिगृहीतया। आत्मसस्य मन कृत्वा न विचदपि चिन्तयेत्” इति स्मृत्या च कथितमर्थं चापानादायोपाय आह। यथायथेति।

यथा यथा प्रत्यगवस्थित मन

तथा तथा मुचति बाह्यवासना।

निश्शेषमोक्षे सति वासनाना

आत्मानुभूति प्रतिबन्धशून्या ॥२७७॥

यथा यथा प्रत्यक् अत मन अवस्थित अन्मासवैरान्याभ्या तथा तथा बाह्यवासना पुत्रादिषु ममता अन्नमयादो अहता च मुचति। वासनाना निश्शेषमोक्षे निर्विकल्पकसमाधिर्नैर्गत्येण वेदान्तार्थ-विचार-पुस्तस्तर क्रियमाणेन “रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते” इति स्मृत्या निश्शेष यथा मूढमात्मनापि न स्यान् तथा मूलाज्ञानेन आश्रयेण सह मोक्षे अत्यन्त निवृत्ती आत्मानुभूति. प्रतिबन्धशून्या निरर्गला ॥२७७॥

कार्यनाशनद्वारा कारण क्षणाय इति वासनाकार्य-भ्रान्तिनाश
वासनाक्षये कारणमाह नवभिः श्लोकैः । स्वात्मन्येवेत्यादिभिः ।

स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिन ।

वासनानां क्षयश्चात स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७८॥

योगिन चित्तस्य राजसी तामसीश्च वृत्ती निरुन्ध्यत सत्वोत्कर्षेण
प्रदीपज्वाला-सतानवत् वृत्तिसतानरूपेण परिणाममान अन्तःकरण स्ववेग
त्यक्त्वा निरुद्ध भवति । ततः ब्रह्मसामोप्यबलेन शान्तिदान्तिरूप-शुद्ध-
वासनाया दुःखाया भवन्त्या बाह्यनिमित्ते सत्यपि बोधाद्यनुत्पत्तिं वासनानां
क्षयः, पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसा उत्पद्यमानस्य बोधादिवृत्तिविशेषस्य
हेतोः चित्तगतसंस्कार-विशेषस्यैव वासनाशब्दार्थत्वात् । अतः स्वाध्या-
सापनय कुरु विपरीतभावना निवर्तय । पञ्चसु कोशेषु सम्यग्बिचार्य आत्म-
बुद्धिं परित्यज ॥२७८॥

राजसतामस-वृत्तिनिरोधरूप-योग एव कथमिति चेदाह । तम
इति ।

तमो ब्रह्मा, रजः सत्त्वात्, सत्त्व शुद्धेन नश्यति ।

तस्मात्सत्त्वमवष्टम्य स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७९॥

ब्रह्मा रजस्सत्त्वाभ्यां तमः नश्यति । प्रसिद्धं हि व्यापारमादिना
काव्यशास्त्र-विनोदादिना वा आलस्यनिद्रादि-तापमधर्मानु-सागयतीति ।
रजः सत्त्वात् चित्तैवाग्रचरूपसत्त्वकार्येण कर्मणि प्रवृत्तीश्च त्यजतीति ।
रजः सत्त्वात् नश्यति । तदपि सत्त्व शुद्धेन निर्गुणेन नश्यति । निर्गुणप्राप्ती
सत्त्ववृत्ते ज्ञानस्यापि नायात् । तस्मात्सत्त्वमवष्टम्य अवलम्ब्य तम-
कृतावरणकालिङ्ग-रजः कृतविक्षेप-रूपाणां स्वाध्यासानां ध्याना अपनय
नाश कुरु ॥२७९॥

ज्ञानसाधनत्वात् शरीरस्य तद्रक्षायं तदभिमान आवश्यक इति
चेदाह । प्रारब्धमिति ।

प्रारब्धं पुष्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चलः ।

धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८०॥

धीविदेकचूडानि सव्यास्य

प्रारब्ध कर्म बपु शरीर पुप्यति रक्षतीति निश्चित्य निश्चल
निर्विकारचित्त धैर्यं विकारहेतावपि अविकृतचित्तत्वं अवलम्ब्य यत्नेन
स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८०॥

तत्प्रकारं विषययति । नाहमिति ।

नाह जीव परब्रह्मेत्यतद्व्यावृत्ति-पूर्वकम् ।

वासनावेगत प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८१॥

नाह जीव कितु पर ब्रह्म इति न तत् अतत् ब्रह्मभिन्न तस्य सर्वस्य
बुद्धिभन प्राणशरीरादे व्यावृत्तिपूर्वक 'नाह देहो नेन्द्रियाण्यतरंग नाहकार
प्राणवर्गो न बुद्धि । दारापत्यक्षेत्र-वितादिदूर साक्षी नित्य प्रत्यगात्मा
शिवोह' इति निषेधपुरस्सर वासनावेगत पूर्व प्राप्ता ये स्वाध्यासा
तेषा अपनय कुरु । यद्वा वासनापदेन अनादिबालप्रवृत्तानात्मवासना
ग्राह्या तासा येगत प्राप्तस्वाध्यासाना अपनय अतद्व्यावृत्तिपूर्वक अह
पर ब्रह्मेति निरतरानुसधानन कुरु इति योजनीयम् ॥२८१॥

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वार्थ्यमात्मन ।

वचचिदाभासत प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८२॥

आत्मवेद सर्व इत्यादिश्रुत्या यस्य स्फुरण विना यत्र स्फुरति
तत्ततो नातिरिच्यत यथा मृदो घट दुर्दुभि शय-बीणापाद-सामान्यविशेषा
वा इति श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति' इति श्रुते, सर्वस्य आत्मभानभास्यत्वात् न तदति-
रिक्तत्व सकलत्वनाधिष्ठानत्वाच्च नाधिष्ठानाद निप्रतारोपिताय'
इत्यादियुक्त्या, तदनुसारिण्या स्वानुभूत्या आत्मन सार्वार्थ्य ज्ञात्वा
कल्पिताना सर्वेषा वास्तवस्वरूपता विदित्वा वचनित्योनादो आभासत
चेतन्यप्रतिफलनमात्रात् प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु अहता नाशय ॥२८२॥

अन्नादानविसर्गान्म्या ईपन्नास्ति त्रिया मुने ।

तदेवनिष्ठया नित्य स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८३॥

अन्नादानेति । मुन सतत परमात्ममननशीलस्य अन्नादान
विसर्गान्म्या अन्या त्रिया ईपदपि नास्ति, अतः नित्य तदेवनिष्ठया तन्मिन्

परमात्मनि एवा अनन्यतया या निष्ठा नितरा स्थिति तस्मिन् एकस्मिन्
निष्ठा वा तया स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८३॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्वबोधत ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदाढ्याय स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८४॥

तत्त्वमसीति । तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्य उत्थ जात, य ब्रह्मात्मनो
एकत्वस्योपेक्ष तत तदप्रलन, ब्रह्मण्यात्मत्वदाढ्याय वाढ्यं च देहात्म-
ज्ञानयत् ब्रह्मात्मत्वज्ञान तस्मै स्वाध्यासापनय कुरु अनात्मभ्रान्तो
महावाक्येभ्य बोधस्मैवाजननात् ॥२८४॥

क्रियत्काल भ्रान्तिनिरासप्रयत्न वरणीय इति चेदाह । अहमिति ।

अहभावस्य देहेस्मिन् निश्शेषविलयावधि ।

सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८५॥

अस्मिन् स्थूलदेहे अहभावस्य निश्शेषविलयावधि वासनया सह
नाशपर्यन्त, सावधानेन युक्तात्मा अप्रमत्तान्त करण सन् स्वाध्यासापनय
कुरु ॥२८५॥ एव

प्रतीतिर्जीवजगतो स्वप्नयद्भाति यावता ।

तावन्निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

यावतेति । यावता कालेन जीवस्य जगत्तद्वत् प्रतीति प्रबुद्धस्य
स्वप्नयत् निश्चितमिथ्यात्वक भाति तावत्कालपर्यन्त निरतर विद्वन्
स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

एव नवभि श्लोकै अनात्मभ्रान्त्यपनयमपदिश्य आत्मनाशहेतो
विस्मृते विविदप्यवकाशो न देय इति विस्मृतिर्हनु विशदनेन उपदिशति ।
निद्राया इति ।

निद्राया लोकवार्तायाश्चिदादेरपि विस्मृते ।

नवचिन्नावसर दत्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥२८७॥

निद्राया पञ्चमी एव लोकवार्ताया शब्दादेरपि विपयात् प्रसज्यमाना
या विस्मृति आत्मविस्मरण तस्या नवचित नवचिदपि अदसरमवनाश

श्रीविदेकबृहदारण्यिका सव्याख्याः

अदत्त्वा आत्मानं परं स्वरूपं, आत्मनि बुद्धौ चित्तम् । उक्तं हि “ दद्यान्ना-
वसरं किञ्चित्कामादीनामनामपि ” इति । यद्वा सर्वत्र पृथो निद्राया लोक-
वार्तायाः शब्दादेः विस्मृतेरपि क्वचिदप्यवसरमदत्त्वा चिन्तयात्मानमा-
त्मनीत्यर्थः । उक्तं हि मोक्षधर्मेषु “ अप्राशन-मसत्पशं-मसदशनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये निश्रेयसं वरम् ” इति ॥२८७॥

यदभिमाननिवचना सर्वे दोषा तं स्थूलदेहं मा वदन्निदम्यात्मत्वेन
मस्या इत्याह । मातापिनोरिति ।

माता-पित्रोर्गलोद्भूतं मलमासमयं वपुः ।

त्यक्त्वा चण्डालवद्दूरं ग्रहीभूय कृतीभव ॥२८८॥

मातापियो मलोद्भूतं शुक्लशोणितजन्यं, मलमासमयं हेतुतः
स्वभावतश्च बीभत्समित्यर्थः । वपुः शरीरं चण्डालमिव दूरं त्यक्त्वा
तत्रात्मत्वाभिमानमकृत्वा, ग्रहीभूय आज्ञानिकं अग्रहत्वं विधूय स्वयं
ग्रहोति विज्ञाय, कृती कृतकृत्यो भव । वृत्ती धीमान्वा ॥२८८॥

त्यक्त्वा स्थूलाभिमानं तत्परिच्छेदात्परिच्छिन्नमिव भातमानं जीव-
मपि उपाधिप्रविलापनेन विलापयेत्याह । घटेति ।

घटाकाशं महाकाशं इवात्मानं परात्मनि ।

विलाप्यास्तण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥२८९॥

महाकाश एव घटेनावच्छिद्यमानं घटाकाशं उच्यते । एव
बुध्यादयुपाधिना परात्मा जीव उच्यते । धिया घटस्य पृथक्कारणे
घटाकाशो महाकाश एव । एव उपाधीना सर्वोपादान-मयं वत्पनाधिष्ठान-
ग्रहाण्यतिस्वनत्व-ज्ञानेन स्वरूपेण निषेधे कृते अस्तण्डभावेन परिच्छेदा-
पादवत्स्याभावात् अपरिच्छिन्नावास्तया मुदा मुने तूष्णीं भव वरनं प्यान्तरा-
भायात् । उक्तं हि गीतासु “ एतद् बुध्या बुद्धिमान्न्यात् कृतकृत्यश्च
भारत ” इति ॥२८९॥

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय नदात्मना ।

ग्रहाण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥२९०॥

स्वप्राकाशमिति । स्वप्रकाशं चिद्रूपतया स्वतः सिद्धं, अधिष्ठानं सर्वकल्पनानां मायाविद्ययोश्च कल्पनाधिष्ठानं, स्वयम्भूत्वा सदात्मना, ब्रह्माण्डं चतुर्दशभुवनानाम्कं पिण्डाण्डमपि स्वशरीरमपि, मलभाण्डवत् मलपूर्णघटवत् त्यज्यतां नेत्रं स्मर्यतामित्यर्थं "अधिष्ठानाद्यज्ञेयो हि नाश कल्पितवस्तुनः" इति प्रमाणान् । सदात्मना त्यागो नाम नास्तित्वापादानमेव ॥२९०॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहाह्वानमहधियम् ।

निवेद्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥२९१॥

चिदात्मनोति । देहाह्वानमहधियं अहमिति मतिः सदानन्दे चिदात्मनि स्वयंप्रकाशानित्यानन्दस्वरूपे परमात्मनि निवेद्य आधाय, लिङ्गं गूढमक्षरीरं उत्सृज्य तादात्म्येनानभिमत्य सर्वदा केवलो भव असगो भव सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरहितो वा भव । भेदस्याज्ञानवत्त्वात् परमात्माहमिति ज्ञाने तस्य नाशात् कैवल्यं सहजमभिव्यज्यत इति भावः ॥२९१॥

यत्रैष जगदाभास दर्पणान्तं पुरं यथा ।

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्रेति । स्पष्टे अच्छिद्रे दर्पणे अन्तः यथा पुरं जननिर्जनदी प्राप्तादादिरूपं पुरं प्रतिफलति अन्तरवर्तमानमपि दृश्यते तथा यत्र ब्रह्मणि एष जगदाभास मिथ्याभूत जगत् भाति तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्सत्यभूतं निजरूपमाद्यं चिदद्वयानन्द-मरूपमत्रियम् ।

तदेत्यं मिथ्यावपुस्त्वृज्यैतच्छैलूपवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥२९३॥

यदिति । चित् अद्वयं च तत् आनन्दं च अद्वयानन्दं अरूपमत्रियं यदाद्यं सत्यभूतं निजरूपं वास्तविकं तव स्वरूपं तदेत्यप्राप्य ज्ञानमेवात्र प्राप्तिं वण्टनामीवरवत्, एतत् मिथ्याभूतं वपुस्त्वृजं त्यक्ताहभावः पुरः । यथा शैलूपं नष्टं आत्मनः उपात्तं वेष उत्सृजति तद्वत् ॥२९३॥

पुनरात्मानं अहंपदार्थं शरीरादिभ्यो विवेचयन् ज्ञानदादृष्यम् ।
सर्वात्मनेति ।

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य

सर्वात्मना दृश्यमिदं मूर्धैव
नैवाहमर्थं क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीति

कुतोहमादे क्षणिकस्य सिद्ध्येत् ॥२९४॥

अहंपदार्थं सत्यं नित्यश्च, इदं दृश्यं मूर्धैव क्षणिकत्वदर्शनात् क्षणे
अहं पश्यामीति क्षणे अहं शृणोमीति एव अहं जिघ्रामि रसयामि गच्छामी-
त्यादिना यत्र यत्र अहंवृत्तिसावन्धं रस अहमहमित्यभिलष्यते नहि बहूना
अहत्वं सम्भवति आत्मन एकत्वात् । यदा अहंवृत्तिसम्बन्धं तदैषा भाव
वृत्ते क्षणिकत्वात् सम्बद्धानां च तथात्वमेव अभासमानस्य सत्त्वे प्रमाणा-
भावात् अतः जडत्वेन क्षणिकत्वेन सर्वात्मना सर्वप्रकारंश्च इदं दृश्यं मूर्धैव
नैवाहमर्थं । तदुपपादयति अहं सर्वं जानामीति प्रतीति क्षणिकस्य
अहमादे कथं सिद्ध्येत् इति । नहि चक्षु रसं जानाति श्रोत्रं वा रूपं अतः
“गन्धाय घ्राण” इत्यादिश्रुत्या तेषां रूपाद्याकार-वृत्तिकरणत्वेऽपि नाह-
मर्थत्वम् । नहि मनो वा स्पर्शवृत्तीं ज्ञातुमीष्टे जडत्वात् कर्तुं-कर्म-
विरोधाच्च ॥२९४॥

अत आत्मा अन्यः । तत्स्फुटयति । अहमिति ।

अहंपदार्थ-स्त्वहमादिसाक्षी
नित्यं सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।

द्रूते ह्यजो नित्य इति श्रुतिस्त्वय
तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षण ॥२९५॥

अहमादे दृश्यस्य अहंपदार्थत्वानावे यस्य तथात्वमिति चेत् आह
अहंपदार्थस्तु तुल्यं दृश्यनाम् अहंपदार्थत्वव्यावर्तय । अहमादिसाक्षी
अहमादीनां सर्वेषां अज्ञानादिदृश्यानां साक्षी नित्यं वस्तु सुषुप्तावपि यदा
अहंवृत्तेरभावः सत्यं तस्या सुषुप्तावपि भावदर्शनात् “सुषुप्तमह-मसवाप्सम्”
इति । अनुभवे विद्यमान आह द्रूत इति । “अजो नित्यं साद्वर्तते”
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यात्मा नित्य इति द्रूते श्रुति
स्त्वय, तत् तस्मात् पारणात् प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दरूप आत्मा
सदसद्विलक्षण व्यक्ताव्यक्तभिन्न इत्यर्थः ॥२९५॥

विकारिणा सर्वविकारवेत्ता
 नित्योऽविकारो भवितु समर्हति ।
 मनोरथस्यप्न-मुपुप्तिषु स्फुट
 पुन पुन दृष्टमसत्त्वमेतयो ॥२९६॥

विकारिणा देहादीना जन्मादिनाशान्ता ये विकारा तेषा सर्वेषा
 वेत्ता य नित्य अविकारश्च स भवितु समर्हति युज्यते अनित्यत्वे सर्व-
 विकारवेत्तृत्वासम्भवात् । स्वस्य विकारवत्त्वे कर्तृ-कर्मविरोधेन तज्ज्ञाना-
 सम्भवात् अनित्यत्वाच्च स्वविकारज्ञाने व्यापृतस्य इतरविकारि-विकार-
 ज्ञानासम्भावाच्च । अत नित्यत्व अविकारत्व च वक्तव्यम् । एतेन बुद्धि-
 मुखदुःखादिमत्त्वेन रवीन्द्रियमाणस्य तात्त्विकात्मन नित्यत्व दुर्घटमिति
 सूचितम् । पिण्डतदभिमानिनो आत्मत्व न सम्भवतीत्याह मनोरथेति ।
 मनोरथे मनोराज्ये स्वप्ने सुषुप्ती च एतयो पिण्डतदभिमानिनो पुन
 पुनरसत्त्व स्फुट दृष्ट प्रसिद्ध धारावाहिक्या कल्पनाया व्यासक्तमनसा
 वर्षवातातपादि-व्याघा न ज्ञायते तदा शरीरभानाभावात् । तत्सत्त्वेपि
 तनाभिमानाभावात् अभिमानिनश्च विशिष्टस्याभावो ज्ञेय । एव स्वप्ने
 शरीरान्तरस्यैव सृष्टे तदभिमान्यपि अन्य एव । सर्वदा साक्षी एक
 अत एवोक्त "स्वप्नेयंशून्ये मृजति स्वभावत्या भोगादिविषय मन एव
 सर्व" इति । सुषुप्ती पिण्डाह्वारयो अभाव सिद्ध एव इति स्फुट
 दृष्टमित्युक्तम् । एतेन सर्वभावाभावसाक्षी नित्य एकरूप इत्युक्त
 भवति ॥२९६॥

अतोभिमान त्यज मासपिण्डे
 पिण्डाभिमानित्यपि बुद्धिकल्पिते ।

कालनयावाध्यमखण्डबोध
 ज्ञात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥२९७॥

अत अनित्यत्वात् विवास्वित्वाच्च मासपिण्डे बुद्धिकल्पिते पिण्डा-
 भिमानित्यपि चित्रप्रतिविधे अभिमान आत्मबुद्धि त्यज । तर्ह्यहं क इति
 चेत् वाङ्मयावाध्य नित्यमेव स्व आत्मान ज्ञात्वा शान्ति आत्म-तत्त्व-
 बुद्धिनिवृत्ति उपैहि मुक्ति लभस्व ॥२९७॥

श्रीविवेकचूडामणि सभाष्य

त्यजाभिमान कुलगोत्रनाम-
रूपाश्रमेष्वार्द्र-शवाश्रितेषु ।
लिङ्गस्य धर्मानपि कर्तृतादी-
स्त्यक्त्वा भवाखण्ड-मुखस्वरूप ॥२९८॥

स्वाध्यासापनय कुत इत्यत्रोक्त अर्थ स्फुटयति । त्यजेति । आर्द्रश-
वाश्रितेषु स्थूलदेहाश्रितेषु कुलगोत्रनाम-रूपाश्रमेषु अभिमान ममता त्यज ।
एव लिङ्गस्य सूक्ष्मदेहस्य धर्मान् कर्तृतादीनापि त्यक्त्वा अनित्यत्वात्
विकारित्वाच्च स्थूलसूक्ष्मयो अखण्डसुप्तस्वरूप भव इत्युपदेश
आशीश्च ॥२९८॥

सर्वानर्थहेतु आत्मानुभूतौ मुख्य प्रतिवधक आह यस्मिन्ननुमूलिते
इतरत्रैव जायते "सन्त्यन्य" इत्यादिभि त्रयोदशभि ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धा पुनः ससारहेतवो दृष्टा ।
तेषामेया मूल प्रथमविकारो भवत्यहकार ॥२९९॥

पुनः पुन्यस्य ससारहेतव रागद्वेषादय अन्ये अहकारादन्ये प्रति-
बन्धा आत्मज्ञानानुत्पत्तिप्रयोजका दृष्टा । तेषामेया अज्ञानप्रथमविकार
अहकार मूल भवति ॥२९९॥

यावत्स्यात्स्वस्य सबधोऽहकारेण दुरात्मना ।

तावन्नलेशमात्रापि मुक्तिपार्ता विलक्षणा ॥३००॥

दुरात्मना सबलवन्त्यहेतुतया दुष्टस्वभाववता अहकारेण, यावत्स्वस्य
पुनः सवन्ध स्यात् तावत्पर्यन्त, विलक्षणा वधविरट-नित्यनिरतिशय-
मुखस्वरूपा या मुक्ति तद्वार्ता लेशमात्रापि न सम्भवति । सर्ववन्ध-
मूलभूताऽह्वारयान् न गुतरा मुक्तशब्दाहं इति भावः ॥३००॥

तदभावे मुक्तिमाह । अह्वारेति ।

अह्वारग्रहान्मुक्त. स्वरूपमुपपद्यते ।

चन्द्रयद्विमल. पूर्ण. सदानन्दः स्वय-प्रभ ॥३०१॥

अहंकार एव ग्रहं गृण्हातीति राहु तस्मात्स्वरूपतिरोधायकान्मुक्त
चन्द्रवत् स्वरूपमुपपद्यते प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोति । स्वस्वरूप कीदृशित्वत
आह विमल शुद्ध पूर्ण अपरिच्छिन्न सदानन्द नित्यमुखरूप स्वयंप्रभ
चिद्रूपतया स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । एतद्वर्त्मचतुष्टय राहुमुक्ते चन्द्रेऽपि
समान । तत्र सदानन्दो येन इत्यर्थो वाच्यः । स्वरूपप्राप्तेरेव मुक्तिरित्याह
अहंकारमोक्षे मुक्ति सिध्यतीत्युक्तम् ॥३०१॥

तस्य कल्पिततया नाश सभावयति । य इति ।
यो वा पुरंपोहमिति प्रतीत बुध्याऽविविक्तस्तमसातिमूढया ।
तस्यैव निश्शेषतया विनाशे ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्यः ॥३०२॥

तमसा अज्ञानेन अतिमूढया आत्मस्वरूप विविच्य ज्ञातुमसमर्थया
बुध्या अविविक्त पुरा एंपोहमिति यो वा, वेति प्रसिद्धी प्रतीत परिच्छिन्न-
तया ज्ञात तस्य निश्शेषतया विनाश एव इत्येवकार भिन्नप्रभ,
ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्यः । नोचेत् विपरीतभावना यावत्पर्यन्त न
तावदपरिच्छिन्न-ब्रह्मात्मत्वज्ञान मुलभम् ॥३०२॥

तस्याहंकारस्य नाश कथमिति चेदाह । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताऽहंकारघोराहिना
सवेष्टयात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।
विज्ञानाल्पमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य क्षीर्पत्रयम्
निर्मूल्याहिमिमा निधिं मुखकर घोरानुभोक्तु क्षम ॥३०३॥

मुखबोधार्थं रूपकं कल्पयति । ब्रह्मानन्द एव निधिः हिरण्यनिधिवत्
स महाबलवता विषयक्षीरणेन रुढमूलतया महाबलवता, अहंकार एव
घोराहि भयानकसर्प तेन गुणमयै सत्वरजस्तमोरपै त्रिभिः चण्डैः भीकरैः
मस्तकैः आत्मनि स्वस्मिन् स्थितैः सवेष्ट्य आवृत्य रक्ष्यते अनुभोक्तुमनर्हं
क्रियते । विज्ञानाल्पमहासिना निदिध्यासनजन्यानुभवनाम्ना महता लङ्घनेन
द्युतिमता निशितेन स्वयंप्रकाशात्मविषयवतया द्युतिमत्त्वं, क्षीर्पत्रय सत्त्व-
रजस्तमोगुणात्मकं विच्छिद्य अहिं अहंकाररूपं निर्मूल्यं निरवशेषं कृत्वा,

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

सुखकर इमं निधिं ब्रह्मानन्दाभिधं, धीरः पश्यात्मा अनुभोक्तुं धामः समर्थः ।
एतेन सम्पत्तिविवेकजनित-विज्ञाननाशयत्वा अहंकारस्योक्तम् ॥३०३॥

यावद्वा यत्किञ्चिद्विषदोपस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत् तद्वदहंतापि योगिनो मुक्तये ॥३०४॥
वासनात्मनापि साहता नावशेषणीयेत्याह । पूर्वश्लोके निर्मूल्ये-
त्पुक्तं विन्नियते । यावदिति । देहे यावद्वा यत्किञ्चित् ईषदपि इति-
पदद्वयस्यार्थः । विषदोपस्फूर्तिरस्ति चेत् कथमारोग्याय भवेद् । तद्वदहं-
तापि वासनात्मना वा यावदस्ति तावद्योगिनो मुक्तये प्रतिबधिका इति
भावः । अतः निरवशेषमुन्मूलनं कार्यं तस्याः ॥३०४॥

तदातु

अहमोक्त्यतनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्प-सहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमहं-मस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥३०५॥

अहम् अहंकारस्य अत्यन्तनिवृत्त्या अपुनस्तदा नाशेन, तत्कृत-
नानाविकल्प-सहृत्या निमित्तापायाग्निसत्तिकाणां अपाया इति द्योतयति
तत्कृतेति । प्रथमविवेकानुभूताहंकारमूलकानां नानाविधानां कुलगोत्र-नाम-
रूपा-धर्माद्याधितानां अभिमानानां विविधकल्पनारूपाणां सहृत्या, अनेन
सर्वभ्रान्तिनिरास उक्तः । तदा प्रत्यक्तत्त्वविवेकात् आत्मयाथात्म्यस्य
विविच्य अनात्मामकोर्णतया ज्ञानात् अयमहमस्मीति तत्त्व विन्दते
अपरोक्षतया जानाति ॥३०५॥

अहंकृत्यंस्मिन् अहमिति-मतिं मुच सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।

यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरा-दुःखबहुला
प्रतीचरिचन्मूर्ते तव मुपतनौ संसृतिरियम् ॥३०६॥

अहमिति । प्रतीच अन्तरस्य निन्मूर्ते ज्ञानगरीरस्य, मुपतनौ
आनन्दपतस्य, तव आत्मनः यदध्यासात् यस्मिन्प्रहमिति तादात्म्यप्राप्त्या,
जनिमृतिजरादुःखबहुला स्पष्ट, इयमनुभवमिज्ञा सन्नि, प्राप्ता प्राप्तेव
भाति, अस्मिन् विनारात्मनि नूःमभूतगर्भे, आत्मप्रतिफलजुषि आत्म-

प्रतिविवप्राहिणि, स्वस्थितिमुपि स्वस्य या सहजा स्थिति चिदानन्दरूपता
ता मुष्णातीति स्वस्थितिमुद् तस्मिन् पराक्त्वापादकत्वेन स्वस्वरूपव्यावर्के
अहवर्तेरि अह्वारे, अनात्मनि अहमितिमति, सहसा मुच इति परमोपदेश
॥३०६॥

उक्तमर्थं बुद्धौ सम्यगारोहाय कृपया पुनराह । मदेति ।

सदैकतपस्य चिदात्मनो विभो-

रानन्दमूर्तेरनवच्छकीर्ते ।

नेवान्यथा वचाप्यविकारिण्यते

विनाहमध्यास-ममुष्य मनुति ॥३०७॥

सर्वाणि विनोपणानि हेतुगर्भाणि अहवागध्यामेन नानारूपता जटता
परिच्छिन्नता दुःख दुःखेनस्य च प्राप्त इति द्योतयितुम् । मदा नित्य एव-
रूपस्य, सदैकह्यस्य उति या पाठ गालप्रयागाध्यैरुत्तररूपस्येत्यर्थ ।
चिदात्मनो विभो अपरिच्छिन्नस्य आनन्दमूर्तेरनवच्छकीर्ते श्रुतिप्रसंगेषु
परब्रह्मस्वरूपतया बोध्यमानतया नित्यगुणमुद्रमुत्तरग्रन्थस्य अविकारिण
ते तप, अमुष्य परतन अह्वारस्य, अहमध्यास विना तादान्मभ्रान्ति-
मन्तरा अह्वारे अहमिति या बुद्धि ता विनेति यावत्, अमुष्येति पठ्यो
सर्वव्याधिका मनुति जनिमूतित्रादु गजटिना अन्यथा प्रमाणान्तरेण मनुत
इति यावत् नैव मभयति ॥३०७॥

यस्मादेव

तस्मादहवागमिम स्पगनु

भोवनुगले कण्टकप्रतीतम् ।

विच्छिद्य विज्ञानमहामिता स्पुट

भुक्ष्वात्म-भास्मान्नगुण यथेष्टम् ॥३०८॥

भुजानन्त्र पण्डे कण्टकमिम प्रतिपन्न स्वरूपान्तराभ्र-प्रतिपत्त्यव-
तग स्पगनु उम प्रत्यक्षमिद अह्वार, तस्मादहवागमिणोपि मन्तरा-
पादकत्वात्, विज्ञानमहामिता पञ्चोक्तानिोक्तजनि-विज्ञाननिमित्तपरत्वेन

श्रीविवेकब्रह्मणिः सध्यास्यः

विच्छिद्य अपुनर्भवं विनाश्य आत्मसाम्राज्यमुखं अनन्याधीननिरंतराखण्डा-
नंदं यथेष्टं निरगलं स्पृष्टं करतलामलकवत् भुक्त्वा अनुभव ॥३०८॥

अनन्तरपतंव्यमुपदिशति । तत इति ।

ततोहमादेर्विनिवर्त्य वृत्ति

संत्यक्तरागः परमार्थलाभात् ।

तूष्णी समास्वात्ममुखानुभूत्या

पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥३०९॥

ततः अहंकारादौ तादात्म्यभ्रान्तिनाशानन्तरं, अहमादेः पंचमी,
अहंकारादेः सकाशात् वृत्ति विनिवर्त्य मनः पराङ्मुखीकृत्य, परमार्थ-
लाभात् नित्यस्वप्रकाशानन्दरूपोत्कृष्टप्रयोजनलाभात्, बहिः संत्यक्तरागः
विषयविमुख इति यावत्, आत्ममुखानुभूत्या निर्विकल्पः पूर्णात्मना ब्रह्मणि
तूष्णी समास्य ॥३०९॥

पुनः पुनः उपदिष्टस्योपदेशे कारणमाह । समूलकृतोपीति ।

समूलकृतोपि महानहं पुन-

व्युल्लेखित-स्स्याद्यदि चेतसा क्षणम् ।

संजीव्य विक्षेपशतं करोति

नभस्वता प्रावृषि वारिदो यया ॥३१०॥

महान् अनादिकालात् शालोपशाखतया वृद्धः अहं अहंकारः, समूल-
कृतोपि विवेकविज्ञानेन स्वमूलभूतेन अज्ञानेन सह छिन्नोपि पुनः चेतसा
यदि दृष्टं व्युल्लेखितः प्रयुद्धेन पुरोपेण भीकरस्वप्न इव स्मृतः स्यात्,
संजीव्य पुनरुत्पद्य विक्षेपशतं करोति । तत्र दृष्टान्तः शरदादौ नष्टोपि
नामायसौपतां नीतोपि वारिदः मेघः, प्रावृषि वर्षतां नभस्वता वायुना नीतः
संभूतवलिलः यया वर्षति तथा ॥३१०॥

नष्टस्य क्वं जीवन्मिति चेत् पुनस्यामूनमेक इव विपदानुचिन्तन-
मेव तत्र हेतुरिति नष्टदृष्टान्तमाह । निगृह्णति ।

निगूह्य शत्रोरहमोवकाशं वचिन्नदेयो विषयानुचिन्तया ।
स एव सजीवनहेतुरस्य प्रक्षीणजवीरतरोरिवावु ॥३११॥

निगूह्य निग्रहं कृत्वा शत्रोरहम् सर्वताराहेतो अहंकारस्य, विषयानु-
चिन्तया क्वचिदप्यवकाशो न देयः, स एव विषयानुचिन्तैव अस्य अहंकारस्य
सजीवनहेतुः । वक्ष्यति हि “न प्रमादादनर्थोक्त्यो जानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततो ह्योस्ततो बन्धस्ततो व्यथा” इति, सजीवनहेतुरिति
विषयेप्रधान्यात् विषयानुचिन्तायाः म एवेति पुलिगव्यपदेशः । क्षीणस्य
पुनर्वृद्धौ दृष्टान्तमाह प्रक्षीणेति । प्रक्षीणजवीरतरो मुष्कस्यापि जवीर-
वृक्षस्य अबुजलवृद्धिहेतुभूत भवति । एवं विवेकविज्ञानेन नाशितोऽप्यहंकारः
प्रमादाद्विषयानुचिन्ता यदि नियते पुनः प्राप्ताजीवनं सञ्चारयतीति भावः ।
विषयानुचिन्तायामपि नष्टस्याहंकारस्य कथमुज्जीवनं इति याकाया
“विषयेष्वविदमज्जेत सकल्पयति तद्गुणान् । सम्यक्सकल्पनात्कामा-
त्पुंसः प्रवर्तनं । ततः स्वरूपविभ्रंसं विभ्रष्टंस्तु पतत्यधः । पतितस्य विना
नाशं पुनर्नारोह इष्यते” इति प्रणालिवया विषयेषु कामः सकल्पजन्य
सकल्पश्च सम्यक्त्वव्युष्टिः आनन्दजनकत्वज्ञानं, सत्तानन्दं वैषयिकं मनसः
एव । यदि सततं स्वस्वरूपनिष्ठं तदा बुतं विषयचिन्तां कुतस्तत्रा तेषु
सकल्पं कुतस्तत्रा कामः । ततः स्वरूपविस्मृतिं विषयचिन्तया भवति ।
यदा विस्मृतं स्वरूपं तदा अहंकारमेव आत्मत्वेन मन्यते तत्राहंकारद्वारा
देहानुक्लृप्तायाः प्रतीयमानेषु विषयेषु कामानुत्पत्तेः । ततः अहंकारद्वारा
मनः प्राणस्थूलबेहदिव आत्मत्वेन मत्वा पूर्ववत् विषयान्कामयमानः
ससरति, तदिदमुक्तं पूर्वं “ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा, वर्ता
भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य ससारहेतुः । प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता
सापनेया प्रयत्नात्, मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानव यत्” इति
सूत्रेण श्लोकेन । अनन्तरग्रन्थे तद्विवरणरूपं ज्ञातवस्तुनः पुरुषस्य निरन्तरं
ब्रह्मनिष्ठाम् ब्रूयति ॥३११॥ तत्र यास्य ससारहेतुर्ग्लियस्यार्थमाह ।
देहात्मनेति ।

देहात्मना सस्थित एव कामी विलक्षणः कामयिता कथं स्यात् ।
अतोऽयं-सञ्धानपरत्वमेव भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतुः ॥३१२॥

श्रीविवेकचूडामणि सध्यास्य

दहतात्मना संस्थित एव कामी, निरंतरानन्दस्वरूपेण स्थितौ कुत क्षणिकानन्दहेतुषु काम ? तेन स्वरूपभ्रंश कथित । तदिदमुक्त विलक्षण कामयिता कथं स्यादिति । “आत्मानं चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूर्य । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सज्जरेत्” इति ध्रुते, आप्त-काम आत्मकाम अकाम शोकान्तरम्’ इति च । अतोर्थमधानपरत्वमेव विषयानुचिन्तनसप्तत्वमेव स्वरूपविभ्रंशनद्वारा देहादौ अहतामावध्य भेद-प्रसक्त्या भेदप्रसजनेन भववन्धहेतु, नो चेत् सदा स्वल्पनिष्ठस्य काम्य-कामयितृ-कामनादिभेद कुतस्त्य इति भाव ॥३१॥

तावतापि नष्टस्याहकारस्य मजीवन कथमिति चेदाह । कार्येति ।

कार्यप्रवर्धनाद्वीज-प्रवृद्धिं परिदृश्यते ।

कार्यनाशाद्वीजनाशस्तस्मात्कार्यं निरोधयेत् ॥३१॥

लोके कार्यप्रवर्धनात् कार्यस्यावुराद प्रकर्षेण म्कषशास्त्रोपशाखादि-रूपेण वर्धनात् उपचयात् बीजप्रवृद्धिं परिदृश्यते बीजाभाये तथा वृद्धे असंभवात् बीटादिभक्षिते बीजे अवुरादीनामनुत्पत्ते । अत एवमपि बीज धरणि-सलिल-सयोग-दोहदादिना सम्यक्प्रवृद्ध अवुरपत्र-नवघमात्रा-पुष्पफलरूपेण वृद्धिं प्राप्य सहस्रश बीजानि जनयतीति परिदृश्यते । कार्यं नाशान् बीजनाशोपि, अवुरादिनिमित्तस्य बीजस्यैव नाश पुन फलानुत्पत्त्या प्रथमो योहकार तच्चिना नैव भवति विषयानुचिन्तनं न भवति चत् विवारेषु वृद्धो भेय । एव विवेकविज्ञाननाशितोपहकार अनादिकालप्रसूततया पुन ससारमापादयेत् । अत कार्यं विषयानुचिन्तनं न शिष्यते । तस्मात्कार्यं निरोधयेत् विषयानुचिन्तनं न कुर्यात् ॥३१॥

तस्य ससारमापादकत्वमुपपादयति । कामनेति ।

वासनावृद्धित्वात् कार्यं कार्यवृद्ध्या च कामना ।

वर्धते सर्वथा पुन समामे न निवर्तते ॥३१॥

यथा एकोपि स्फुलिगः गूधमोपि शुष्यतृणसंयोगाद्वृद्धिं प्राप्य महा-
 नग्निर्भूत्वा गर्वं वनमेव दहते, एवं कामनात्मना न्वितोप्यहंकारः विषयानु-
 चिन्तनेन आत्मानं स्वरूपतः प्रच्याव्य स्वयं तत्प्रतिफलनबलेन अनेकाकारेण
 परिणममानः जात विवेकमपि न्यनुबुद्धं विवेकात्प्रागिव भ्रान्तिपरंपरा
 कामकर्मादीनि च वितन्वन् स्वयं प्रवर्धमानं निवृत्तप्रायमपि संसारं पुनः
 प्रवर्तयेत् । अतः अप्रमादेन भवितव्यम् इत्यहं वासनावृद्धित इति ।
 कार्यं विपर्ययिन्ता । स्वरूपानन्दविरम्यत्या विषयलाभार्थं प्रयत्नः अलाभे
 दुःखं, लाभे हर्षं, हर्षे दर्पं, दर्पे धर्मातिशयः, तेन धियो मालिन्यं, तेन
 पुनरात्मग्रहणसामर्थ्याभावः, ततश्च सर्वदा देहाद्यात्मन्यः तेन जरामरण-
 उन्मादिष्वप्यसाराविच्छेद इति पुनः, संसारो न निवर्तत इत्युक्तम्
 ॥३१४॥

तस्मात्

संसारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।

वासनां प्रेर्यते ह्यन्तः चित्तया क्रियया बहिः ॥३१५॥

यतिः प्रयत्नशीलः पुमान् संसारबन्धविच्छित्त्यै संसारहेतुभूत-
 देहात्मत्वादि-मकल-व्ययविनाशाय तद्द्वयं वासनातत्कार्यरूपं द्वयं प्रदहेत् ।
 प्रकर्षेण भस्मीकुर्यात् । यथा भस्मीभूतं धीजं न रोहति तथा कुर्यात् ।
 कर्णया तद्बृत्तिनिमित्तं तन्नाशोपायं च कथयति वासनेति । वासनां
 चित्तया बहिः क्रियया च हि यस्मात् अन्तः प्रेर्यते अतः प्रदहेत् । पूर्वं
 कार्यशब्देन कथितं स्पष्टयति चिन्तया मानस्या बहिः क्रियया च इति ।
 अन्तश्चिन्ता बहिःशरीरादिना क्रिया । चित्प्रतिबिम्ब-बलाभावे जडस्य
 मनसः क्रियाजनक-चिन्तासामर्थ्यं नास्ति । तत्र चित्प्रतिफलनं च अहंकार-
 द्वारेण । जडस्य शरीरस्य कर्म-करणसामर्थ्यमपि मनआदिद्वारा चिदनु-
 प्रवेशादेव । तस्मात् चिन्तया बहिः क्रियया च सूक्ष्मात्मना स्थितं
 अहंकारः वृद्धिं प्राप्य इति विशेषम् ॥३१५॥

तान्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।

अयाणां च क्षयोपायस्सर्वावस्थासु सर्वदा ॥३१६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

सर्वत्र सर्वत सर्वब्रह्मात्रावलोकनम् ।
सद्भाव-वासनादादौ तत्रय लयमश्नुते ॥३१७॥

ताभ्या चिन्तात्रियाम्या प्रवर्धमाना सा वासना, आत्मन स्मृति
सृते जनयति । पूर्वोक्तरोत्या त्रयाणा च वासना-चिन्ता-त्रियारूपाणामपि
क्षयोपाय सर्वावस्थायामु सर्वदा सर्वत्र सर्वत कालत देशत वस्तुतश्च,
जाग्रदाद्यवस्थायामु ब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्ति “इद सर्वं यदयमात्मा”
“ब्रह्मैवेदं विश्वं” इत्यादिश्रुतिभि “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-
रोधात्” “तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिभ्य” इत्यादिसूत्रं मूलोह-
दुष्टम्यादिदृष्टान्तैश्च यश्चोर स स्थाणु यद्रजत सा शुक्ति इतिवत्
सर्वत्र सर्वतैव बाधित्वा केवलाधिष्ठानभूतब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति
सर्वब्रह्मात्रावलोकन । एव यदि ज्ञान तदा “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्त्वेन क पश्येत्” इति श्रुत्यनुसारेण “स्मोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते”
इति स्मृत्या च क्व विषया क्वतरा तच्चिन्ता क्वतमा वहि त्रिया ।
सर्वब्रह्मात्रावलोकनेन सद्भाव-वासनादादौ तत्रय वासना-चिन्ता-
क्रियारूप त्रय लय नाशमश्नुते प्राप्नोति ॥३१७॥

तथा सर्वं ब्रह्मैववलोकनासामर्थं प्रत्युपायमाह कार्यनिरोधेन कारण
निरोद्धव्यमिति । त्रियानाश इति ।

त्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षय ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षस्तज्जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥३१८॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरापावत्वा वा । वासना विना चिन्ताया ता
विना त्रियाया अभावात् कार्यनाशात् कारणनानुमेय इति भावः ।
तथाच नेष्कर्म्येणावस्थानपर्यन्तं प्रयत्न पुरेण वर्तय । तदा वासनानो
प्रक्षयेण तस्य सिध्यत्येव तस्य मोक्षः स एव जीवन्मुक्तिरिष्यते जमिप्रेष्यते
यत्प्रविद्भिर्निरति शेषः । उक्तं हि “मुक्तिं प्राहृस्तदिह मुनयो वासनातानय
यत्” इति । यस्तुल गूढभावस्थेय वासना तस्या तानत्र नाश एव ॥३१८॥

सद्भाव-वागनादादौ तत्रय लयमश्नुते इत्युक्तमर्थं गृह्यन्तमाह ।
गदासनेति ।

सद्वासनास्फूर्ति-विजृम्भणे सति हासौ विलीना त्वहमादिवासना ।
अतिप्रकृष्टाप्यरुण-प्रभाया विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥३१९॥

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति श्रवणमनननिदिध्यासन-संस्कृतस्य
मनस सदा सर्वत्र मद्भावनया सत्सास्कारस्फुरणवृद्धौ सत्या तु अती
विप्रकृष्टा अहमादिवासना आदिपदन देहन्द्रियविषयपरिग्रह । हि
निश्चयेन विलीना विशेषण नष्टा भवतीति शय । तत्र दृष्टान्त अति
प्रकृष्टापि तमिस्रा रात्रि तमोमयी दशादिदिनषु अरुणप्रभाया अरुण
सूर्यसारथि तस्य प्रभाया साधु विलीयते नश्यति यथा तथा इति पूर्वोक्तान्वय
॥३१९॥

तत

तमस्तम कार्यमनर्थजाल न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाऽद्वयानन्दरसानुभूतौ नैयास्ति बन्धो न च दुःखगन्ध ॥३२०॥

अरुणोदयानन्तरं दिनस्य भास्वरे उदिते सति उदयाचरमाहटे
सति तम शर्वत्र तम अन्वकार तत्ताय अनर्थजाल चक्षुषीटा चोखाया
मागस्खलनादिजात-दुःखद्वय न दृश्यते यथा तथा अद्वयानन्दरसानुभूतौ
सद्वासनास्फुरणवृद्धिवशात् सन्निवृत्तानन्दैकरसप्रत्यग्रहानुभवे सति नैयास्ति
बन्ध अनात्मन्यात्मबुद्धि न च दुःखगन्ध हतोरध्यासस्य नाशात् । तत्र
को मोहः कः शोकः एकत्वगनुपश्यत इति श्रुते ॥३२०॥

यदि प्रारब्धवशात् जगद भासेत तदापि

दृश्य प्रतीत प्रविलापयन्स्वयं
सन्मात्र-मानन्दधन विभावयन् ।

समाहितस्सन् बहिरन्तर वा

काल नयेथा-स्सति कर्मबन्धे ॥३२१॥

“विपरीतार्थधीर्यावत् निरुपेय विनिवर्तते । स्वरूपस्फुरण यावत्
प्रसिध्यत्यनयत् । तावत्समाधिपटवन नयेत्काल निरन्तर’ इत्युक्तत्वात्
प्रतीत दृश्य नामरूपप्रविलापनन नयेत्कालनिष्ठानुभूत तदा भावयन् स्वयं
च समाप्तमानन्दधन विभावयन् बहिरन्तर वा समाहित मन् वा न नयेथा ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

"इयं भूर्न सत्रापि तोयं न तेजो न वायुर्न खं नापि तत्कार्यं जातम् । यदेपा-
मधिष्ठानभूतं विशुद्धं सदेव परं यत्तदेवाहमस्मि" इत्यादिरीत्या बहि-
"न देहो न चाक्षाणि न प्राणवायुर्मनो नापि बुद्धिर्न चित्तं ह्यहंघी । यदेपा-
मधिष्ठानभूतं विशुद्धं सदेकं परं यत्तदेवाहमस्मि" इत्यन्तं शब्दानुबिद्ध-
वृक्ष्यानुबिद्ध-सबिबलपक निर्विकल्पकभेदेन ब्रह्मरन्तर्वा समाहितमनसा त्वया
कर्मबन्धे प्रारब्धाद्विशेषे प्रसक्ते कालो नेम इत्यर्थः ॥३२१॥

कदापि कथञ्चिदपि शिष्यो दुःखभावं माभूदित्यनुव्रोधेन जातं
विवेकस्यापि दुःखप्रसवितमागं पुनराह प्रमाद इत्यादिना विस्तरेण ।

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया न कर्तव्यः कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणस्सुतः ॥३२२॥

कदाचन कदापि ब्रह्मनिष्ठाया प्रमादः अनवधानता च्युतिः न
कर्तव्या नाध्ययणीया । यतः भगवान् सर्वज्ञ आजानसिद्ध ब्रह्मणः सुतः
सन्त्सुजातः धृतराष्ट्रप्रति प्रमादं धीं मृत्युमहं द्रवीमि' इति प्रमादो
मृत्युरित्याह ॥३२२॥

तदुपपादयति न प्रमादादित्यादिना ।

न प्रमादादनर्थोन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।

ततो मोहस्ततोहंघी ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥३२३॥

ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः प्रमादात् प्रच्युते अन्य अनर्थं हानिं न विद्यते
यस्मात् ततः स्वरूपप्रच्युतो सत्या मोहः विरमरणं ततोनात्मनि अहंकारे
अहंघी ततः बन्धः देहादावध्यासः ततो व्यथा जरामरणादिजन्या ॥३२३॥

अज्ञानिनः एवमस्तु ज्ञानिनोप्येव च स्मात् इति शक्यापामाह ।
विषयेति ।

विषयाभिमुखं दृष्ट्वा विद्वांसमपि विस्मृतिः ।

विशेषयति धीदोषं योषां जारगिव प्रियम् ॥३२४॥

योषां प्रियं जारगिव जारः अज्ञानकः प्रियगिव स्मरतिगिव वा
विस्मृतिः अज्ञानविभूतिः विद्वांसमपि विभोतिनमपि स्मरतिनमपि विभोतिनमपि

दृष्ट्वा धीदोषै 'पराचि खानि' इति श्रुते । "विपयेष्वाविशच्चेत" इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषै विक्षेपयति नष्टात्मबोध करोति विशेषेण चालयति दूर नयति भ्रामयति ॥३२४॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तान्तरेण आहमुष्टुप्रतिपत्तये । यथेति ।

यथापकृष्ट जैवाल क्षणमान न तिष्ठति ।

आवृणोति तथा माया प्राज्ञ वापि पराङ्मुखम् ॥३२५॥

पूर्वं कोशपञ्चकम्य जैवालदृष्टान्तेनैव आवरकत्वमुक्तं "तच्छैवा-
लापनये सम्यक्सलिलं प्रतीयते शुद्धम्" इति क्षणमात्रं जैवालमपवृष्टं
यथा न तिष्ठति पुनरावृणोति मलिलं तथा माया प्राज्ञ वापि हृतकोशपञ्च-
नियेषमपि पराङ्मुखं आवृणोति तिरोहितस्वरूपं करोति ॥३२५॥

"न प्रमादादनर्थोन्य" इत्युक्तं दृष्टान्तान्तरेण स्फुटयति । लक्ष्य-
च्युतमिति ।

लक्ष्यच्युत चेद्यदि चित्तमीपद्

बहिर्मुखं सन्निपतेत्ततस्तत् ।

प्रमादतः प्रच्युतकलि-बहुक

सोपान-पङ्क्तौ पतितो यथा तथा ॥३२६॥

चित्तं यदीपत् लक्ष्यं ब्रह्म तत् च्युतं चेत् बहिर्मुखं सत् अनात्मप्रवणं
सत् ततस्तत् अहंकारबुद्धि-मनः प्राणेन्द्रिय-देहविपयेषु निपतेत् यथा प्रमादतः
बीडतः पुरुषस्य इच्छाभावेऽपि प्रमादतः अनवधानवशात् प्रच्युतकलिबहुक
सोपानपङ्क्तौ पतितः अधोधो गच्छति न गृहीतुं शक्यते तथा ॥३२६॥

प्रमादस्य मृत्युत्वं मष्टूपपादयति सार्धद्वयेन,

विपयेष्वाविशच्चेत सकल्पयति तद्गुणान् ।

सम्यक्सकल्पनात्मायाम् कामात्पुंसं प्रवर्तनम् ॥३२७॥

तत् स्वरूपविभ्रमो विभ्रष्टरतु पतत्यथ ।

पतितम्यं विना नाशं पुनर्नारोहं ईदयते ।

सकल्पं वर्जयेत्तस्मात् सर्वानर्थस्य काण्ठम् ॥३२८॥

अपख्यानि हि वस्तूनि व्याधिग्रस्तां यथोत्तमृजेत् ॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

विषयेषु शब्दादिषु चेत् मन आविशत् सत् सज्जमान सत् तद्-
गुणान् तेषु भोगहेतुतया आनन्दजनकत्वादिगुणान् सकल्पयति चिन्तयति ।
सम्यक्संकल्पनात् काम तेषु इच्छा जायते कामात् पुनः प्रयतनं तत्संपादने
यत्नः । "यद्यद्धि कुरुते जन्तु तत्तत्कामस्य चेष्टितम्" इति स्मृतेः ।
तत्तत्स्वरूपविभ्रंश स्वरूपात्प्रच्युति विस्मरणमित्यर्थः । विभ्रष्टस्तु अध-
अनात्मसु कोशेषु तद्वारा दूरदूरेषु विषयेषु पतति गच्छति । पतितस्य
अतिदूरं नीतस्य नाश विना, स्वरूपादर्शनमेव नाश स्वरूपादर्शने सर्वदा
देहादिव आत्मत्वेन मन्यमानस्य तस्य मरणादिसत्त्वात् । अस्यापि
सर्वमस्तीति भ्रान्त्या सततससारलान्तत्वमेव । पुनर्नारीह ब्रह्मलाम ईक्ष्यते,
सर्वानयस्य कारण सकल्प तस्माद्वर्जयेत् न कुर्मात् यथा रोगग्रस्त वस्तून्-
पश्याति उत्सृजेत् तथा । स्वरूपच्युतौ महाननयं नागपर्यन्त ॥३२८॥

अतः प्रमादान्नपरोस्ति मृत्यु विवेकिनो ब्रह्मविद समाधौ ।
समाहित सिद्धिमुपैति सम्यक्समाहितात्मा भव सावधान ॥३२९॥

अतः विवेकिन ब्रह्मविद समाधौ प्रमादात्तर मृत्युर्नास्ति ।
सम्यक्समाहित ब्रह्मसंस्थ सिद्ध मुक्तिमुपैति । त्वमपि सावधान प्रमाद-
रहित समाहितात्मा निरतर ब्रह्मनिवेशितान्त करणो भव ॥३२९॥

जीवतो यस्य कैवल्य विदेहे च स केवलः ।
यत्किञ्चित्पश्यतो भेद भय द्रूते यजुश्श्रुति ॥३३०॥

यस्य पुन जीवत प्राणान्धरत कैवल्य सर्वोपाधि-मन्य-
विनिर्मुक्तस्य, स पुरुषधोरेण विदेहे च देहातानन्तरमपि केवलः ।
यत्किञ्चिद्भेद पश्यत यजुश्श्रुति "यदा ह्येव एतस्मिन्नुदरमन्तरं पुनरे-
अथ तस्य भय भवति" इति भय द्रूते उक्तं अपि, अर स्वल्प अन्तर भेद
स्वल्पमपि भेद दृष्टे पश्यति अथ तदा तस्य भय भवति इति । कैवल्ये
हेतुस्य निर्विकल्पसमापिनिष्ठेव । यद्यपि "उपाधिभेदात्स्वयमेव
भिद्यते चोपाध्यभेदे स्वयमेव केवलः । तस्मादुपाधे क्लियया विद्वान्
यदेतत्तदाऽऽनन्तसमापिनिष्ठया" इति ॥३३०॥

"तत्त्वेव भय विदुषोऽप्यन्यथा" इत्यन्ययजुश्श्रुत्यर्थमात्रं । यदा
यदावेति ।

यदाकदा वापि विपश्चित्तेषु ब्रह्मण्यनन्तेष्वणुमानभदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भय तदेव यदीक्षित भिन्नतया प्रमादात् ॥३३१॥

एष विपश्चित विवेकी ब्रह्मवित अनन्ते निविधपरिच्छदशून्य
ब्रह्मणि अणुमानभदमपि इषदपि भद यदा यदीत्यय कदा वापि
कदाचिदपि यदि पश्यति अथ तर्हि प्रमादात् अनवधानात् भिन्नतया
यदीक्षित तदवामुष्य विदुष अमवानस्य भय भयानक द्वितीयाहं भय
भवति इति श्रुते सव त परादात् योगवामन सव वेद यययातो विदु
अयराजान ते क्षय्यलोका भवन्तीति च ॥३३१॥

श्रुतिस्मृतिन्याय शतैर्निषिद्ध
दृश्यन् यस्स्वात्ममर्ति करोति ।

उपैति दु खोपरि दु खजात

निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥३३२॥

नति नति नह तानाम्नि विचन नान वाचन भिदास्ति
इत्यादिश्रुतिभि तदनुसारिणीभि स्मृतिभि अनादिमपर ब्रह्म न
सत्तन्नासादुच्यते इत्याद्याभि पञ्चकोशविवेचनसमय दर्शित यायश्च
परश्चात् दृश्य दहादिन अहवारान्त नात्मा इति निषिद्ध अन दश्य दहादो
यस्स्वात्ममर्ति अहमिति धिय करोति स निषिद्धकर्ता पापी अत एव
मलिम्लुच मलिनान्त करण यथा इतिकतव्यतामूढ दु खोपरि दु खजात
उपति तथा असज्जड दु खाल्मकाना मात्मत्वबुध्या दु खोपरि दु खजात
उपति ॥३३२॥

तत्स्फुटयति । सत्यति ।

सत्याभिसंधानरतो विमुक्तो महत्त्वमात्मीय मुपैति नित्यम ।
मिथ्याभिसंधानरतस्तु नश्यददृष्ट तदेतद्यदचोर चोरयो ॥३३३॥

सत्याभिसंधानरत एवमयण सत्यनिष्ठाया रत व्यग्र पुरुष
नित्यमात्मीय महत्त्व निविकारमनस्त्व सवपूज्यत्व च उपति । मिथ्या
पदाथार्थभिसंधानरतस्तु नश्यत यस्याव नवन मिथ्याभूतमव तस्य कथ सत्व
स नश्यत्यय । दष्ट तदेत यदचोरचोरयो उक्तमिद छादोग्य पट्टाध्याय

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्याः

तप्तपरशुग्रह्णदृष्टान्तेन सत्यवादी आरोपितचोरत्वकः तप्तपरशु गृह्णाति
न्यायस्याने, तथापि सत्याबलवनेन न दह्यते अयं मुच्यते । वस्तुतः चोरस्तु
नाहं चोर इति अनृतमपि वदन् तदपरित्यजन् हस्तनिक्षिप्वातप्तपरशुः
दह्यते अयं वध्यते इति एतादृशः मलिनलुचशब्दार्थः । चोर्यमेव निषिद्धं
ततः अनृतवदनादि-निषिद्धपरंपरा, एवंकुर्वंतः मिथ्याभिसंधानरतस्य कथं
रात्यप्रतिपत्तिः स्यात् । अत दुःखोपरि दुःखजातं उपैतीत्युक्तम् लोक-
व्यादापि अंशात् ॥३३३॥

तस्मात्

यतिरसदनुसंधि बन्धहेतु विहाय

स्वयमय-महमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत् ।

सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या

हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥३३४॥

ब्रह्मसंस्थत्वस्य सत्यासिन एव सगवात् यतिः सत्यानी बंधहेतु
असदनुसंधि अत्रह्यचिन्ता स्वयं विहाय अप्यं परमात्मा अहमस्मीति आत्म-
दृष्ट्यैव तिष्ठेत् । तत्र परमपुरुषार्थं फलमाह ननु यतः ब्रह्मणि निष्ठा अनन्य-
सक्ततया स्थितिः स्वानुभूत्या स्वस्वरूप-स्य-प्रकाश-सदानन्दानुभवेन
सुखयति आनन्दयति । प्रतीतं पूर्वमनुभूतं अविद्याबाधदुःखं अज्ञानतत्कार्य-
प्रयोग्यदुःखं यद्वा अविद्यायां कार्यं यदुःखं तत् परं अत्यन्तं, हरति
तस्मिन् शोकमात्मविदिति श्रुतेः “यत्र नान्यत्तदयति म भूमा”
“यो ये भूमा सत्पुरुषम्” इति च । तादृगब्रह्मणि सर्वदानिष्ठस्य कुतो-
विद्या कुतः तत्कार्यदुःखं वा ॥३३४॥

समूलपानं दुःखमपहन् ब्रह्मणि समाधानाय पराङ्मुख्यं नात्ययति ।
वाप्येति ।

वात्साभिगंधिः परियर्थमेतत्फलं

दुर्वागनामेव ततस्ततोऽधिकम् ।

आरुपा विवेकः परिहृत्य वात्सं

व्याख्यानुगंधि विदधीन निन्यम् ॥३३५॥

वाह्याभिराधि विषयसग, ततस्ततोधिका दुर्वासना पुनर्जन्मकरो
मलिनवासनामेव फल परिवर्धयेत्। उक्त हि पूर्वं “वासनावृद्धित कार्यं
कार्यवृद्ध्या च वासना” इति। तज्ज्ञात्वा विवेके प्रमादस्य मृत्युताकथना-
वसरे कश्चिन् विषयसगस्य महानर्थहेतुत्वबोधकं हेतुभि वाह्यमनात्मान
परिहृत्य वाधित्वा म्वात्मानुसंधि ब्रह्मानुचिन्तन नित्य सर्वदा विदधीत
कुर्यात् ॥३३५॥

वाह्यानुसंधं बन्धकत्वमुक्त्वा तन्निरोधे क्रमेण परमपुरुषाथ फलमाह।
वाह्य इति।

वाह्ये निरुद्धे मनस प्रसन्नता मन प्रसादे परमात्मदर्शनम्।
तस्मिन्नुदृष्टे भवबन्धनाश बहिर्निरोध पदवी विमुक्ते ॥३३६॥

अत्यन्त व्यवहर्तोपि सुप्तोत्थितस्य मन प्रसन्न तिष्ठति। अत
एव “सप्रसाद” इत्युच्यते सुपुप्ति सुपुप्तौ वाह्याभावात्। प्रयत्न-
पुरस्सरमेव बन्धके वाह्ये निरुद्ध आनन्दाविर्भावेन प्रसन्नताया किमु
वक्तव्यम्। मन प्रसादे प्रसादे सर्वदा दुःखाना हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो-ह्यागु वृद्धि पयवतिष्ठते’ इतिगीतावचनात् दुःखमुक्त निर्मल
मन सूक्ष्म एवाय, परमात्मदर्शन-सगर्थ भवति। मनसंवेदमाप्तव्य,
मनसैवानुद्वष्टव्य, वृक्ष्यते त्वग्रचया बुद्ध्या सूक्ष्मया इत्यादिश्रुते। तस्मिन्
गुदृष्टे अनन्यतया निरतर साक्षात्किममाण, भवबन्धनाश ससारहेतूना
सर्वपापमध्यासाना समूलधात अत बहिर्निरोध वृत्तेर्वाह्यानाल्वन विमुक्ते
पदवी प्रापिवा ॥३३६॥

एव बहुप्रकारे विपर्ययन्ताया दोषान् दर्शयित्वा ततस्सर्वात्मना
निवर्तयितु तादृशाना लज्जायै कुत्सा करोति। क पण्डित इति।

क पण्डित सन् सदसद्विवेकी श्रुतिप्रमाण परमार्थदर्शी।
जानन्हि कुर्यादसतोबलव स्वपातहेतो शिशुदन्मुमुक्षु ॥३३७॥

परमार्थं द्रष्टु शील अस्यास्तीति परमार्थदर्शी अत एव श्रुतिप्रमाण
श्रुतिरेव प्रमाण यस्य स, अतीन्द्रियायै तस्या एव मानत्वात्, तत “यो
यं भूमा तदमृत अतोन्मदात” इतिश्रुत्या सदसद्विवेकी ग्रहा सत्य

श्रीशिवेकचूडामणि. सव्याख्य.

देहात्मना तिष्ठत अत एव बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनस विपयानुभवे प्रकर्षेण सक्तमनसः, पण्डीबहुव्रीहि, तेन विषयचिन्तन सकल्प. कामश्च कथिता । तत तत्तत्त्रिया कुर्वत विषयलाभाद्यर्थ व्याप्तिप्रमाणस्य दृश्यस्याग्रहण कथनु घटते युज्यते । अत सन्यस्ताखिल-धर्मकर्म-विषये धर्मश्च कर्माणि च विषयाश्च धर्म-कर्म-विषया अखिलाश्च ते धर्म-कर्म-विषयाश्च संन्यस्ता यैस्तैः सन्यस्ताखिल-धर्म-कर्म-विषयैः धर्म वैदिक कर्म लौकिक विषयाश्च शब्दादयः नित्यात्म-निष्ठापरं नित्या या आत्म-निष्ठा तस्या परं आसक्तं सा परा प्रधानभूता येषा तै इतिविग्रहेणया तदासक्तं । तत्रहेतु आत्मनि सदानन्देच्छुभिरिति तै तत्पञ्च, यत्नत. करणीय दृश्याग्रहणमित्यन्वय ॥३४१॥

नित्यात्मनिष्ठा सार्वान्य-मिद्विहेतुरित्यर्थ श्रुतिप्रमाणच इत्याह ।
मर्वेति ।

सार्वान्यसिद्धये भिक्षो कृतश्रवणकर्मण ।
समाधि विदधात्येषा शान्तो दान्त इतिश्रुति ॥३४२॥

ब्रह्मनिष्ठगुरुमुवात् शृणु श्रवणरूप वेदान्तवाक्य-सदगंश्रवणरूप धर्म येन स, भिक्षु नन्यागो कृतश्रवणवर्मा तस्य सार्वान्यमिद्वये वैदित्यरूप-सर्वात्मभावनिष्पत्तये एषा 'शान्तो दान्त' इतिश्रुति "तस्मादेव-विच्छान्तो दान्त उपरात्मनितिधु-स्मभाहितदध्नात्रितो भूत्वाऽन्ये-वात्मान पश्येत्" इतिश्रुति वहिरन्त वरुणनिरोधेन अनालवित्वाहवृत्ति आत्मसाक्षात्कारार्थं निरन्तर समाधि कुर्यादिति ममादिनगन्देन समाधि विदधाति वनंन्यन्वेन योग्यमतीत्यर्थ ॥३४३॥

तत्र युक्तिमाह । आरुढसक्नेरिति ।

फलं न दामय महंगापि पण्डिते ।
ये निर्विगल्पाऽन्य-ममाधिनिष्पन्ना

तानन्तराऽनन्तरमया हि वामना ॥३४३॥
ये निर्विगल्पाऽन्य-ममाधिनिष्पन्ना, समाधि द्विषि गतिवन्तर-निर्विगल्पाऽन्येति. "जायाद्यविलम्बेन मेवे दान्तिन वेवने । तदावाम-

कारितया चित्तवृत्तेरवस्थिति । सद्भिः स एव विज्ञेय समाधि
सर्विकल्पक । मृद एवावभानेति मृन्मयद्विषयानवत् । समाववस्तुभानेति
त्रिपुटी भाति सम्मयी । समाधिरत एवाय सर्विकल्प इतीयेति । ज्ञानादि-
भावमुत्सृज्य त्रेयमात्रस्थितिदुष्टा । मनसो निर्विकल्पस्स्यात् समाधियोग-
सहित । जल निक्षिप्त ऋषेण जलमात्रतया स्थित । पृथङ्-नभाति विन्त्वभ-
एवमेवावभामते । यथा तथैव सा वृत्ति ब्रह्ममात्रतया स्थिता । पृथङ्-
नभाति ब्रह्मेवाद्वितीयमवभासत । ज्ञानादिवल्पनाभावान्मतोय निर्वि-
कल्पक । वृत्ते सद्भावनाधान्या उभयोर्भेद इष्यते इति सदृष्टान्त
तत्तल्लक्षण । निर्विकल्पेत्याद्या यस्य निर्विकल्पास्य सत्तासो समाधिरव-
निर्विकल्पात्यगमाधि तस्मिन् निश्चला तेन वा निश्चला तानतरा
विना, आरुडशक्ते आरुडा प्रसूद्धा शक्ति नानाधर्मजनितया यस्य तस्य
बहुम बहुवारम्य विनाश पण्डितैरपि वृत्तवेदान्तश्रवणैरपि सहसा वर्तुन
शक्य । हि यस्मात् वामना अनात्मसत्त्वात् अनन्तमवा अनन्ता
अमस्यावा भवा जन्मानि यामा ता यदा अनन्तैर्वेदुभि पदार्थे भवा
उत्पन्ना । अत गय-विधवातनाशयार्थ निर्विकल्पवगमाधिरैव शरणम्
॥३४३॥

समूहमनष्टाया विक्षेपशक्ते पन्थक्यप्रवार्त्ताह । अहमिति ।

अह्वुध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृत्तेर्वलात् ।

विक्षेपशक्ति पुरुष विक्षेपयति तद्गुणं ॥३४४॥

यदानात्मनि आमर्शति करोति तदा स्वरूप तिरोहित भवति
“यथापट्ट पेशा” इति पूर्वोक्तरोग्या मोहिन्या स्वरूपस्याविवक्षा
बहुवृत्त्यैव योजयित्वा तत्प्रयोज्यावृत्त स्वरूपाप्राप्तमय यत्तत् पुरुष
पण्डितमपि, विक्षेपशक्ति भ्रमपरराजनिवा शरणवामादिवृत्तजनित
च, तद्गुणं स्वरीपरार्थे मय नादिरूपं विक्षेपयति यत्तद् यद्विज्ञानयति
ह्रस्वात्मन स्वयं ॥३४४॥

विक्षेपशक्तिविजया विपमा विधातु

निष्पेयमावर्ण दान्तिनियृत्यभावे ।

दृग्दृश्ययोः स्फुटपयोजनयद्विभागे

नयेत्तदावर्ण-मात्मनि च स्वभावात् ॥

श्रीविवेकचडामणि सव्याख्य-

निस्सशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
निक्षेपण नहि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥३४५॥

विक्षेपति । निक्षेपमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे विक्षेपशक्तिविजय
विधातु कर्तुं विषम असाध्य इत्यर्थः । दृग्दृश्ययो आत्मानात्मनो स्फुट
पयोजलवत् क्षीरनीरवत् भेदेन मनस्त्रोद्या हसं परमे कृते सति आत्मनि
तदा स्वभावात् अत्यन्त एव आवरण नश्येत् । तथा-विवेकानन्तर आवरण-
भगार्थं करणीयाश कोपि नास्ति । तदामृषार्थं मिथ्याभूते अनात्मनि
निक्षेपण मनस न चेद्यदि विक्षेपशक्तिविजय निस्सशयेन प्रतिबन्धशून्य
भवति ॥३४५॥

एतादृशविवेके स्फुटबोध हेतुमाह । सम्यगिति ।

सम्यग्विवेक स्फुटबोधजन्य
विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम् ।

छिनत्ति मायावृत्त-मोहबन्ध
यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न ससृति ॥३४६॥

स्फुट असादृश्य, अविपर्यस्त यो बाध श्रुत्याचार्यप्रसादजनित
महावाक्यार्थानुभव तज्जन्य तदनन्तरबालि गम्यग्विवेक ' ब्रह्म सत्यं
जगन्मिथ्या " इत्येवरूप दृग्दृश्यपदार्थतत्त्व आत्मानात्मन्यथात्म्य, विभज्य
क्षीरनीरवत्पृथक्कृत्य मायावृत्तमोहबन्ध मायया अविषया वृत्त यो मोह
स्वल्पतिरोधान, तेन या चन्ध अनात्मन्यात्मबुद्धि त छिनत्ति समूलबाध
वपति । तत्र मानमाह यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न ससृतिगिति ' न स पुरा-
वर्तते " इतिश्रुत, नहि क्षीरादुद्धृतमाज्य पुन क्षीरोभवति तथा
स्वप्नवासानन्दावस्था यात मन न पुनरनात्ममु गच्छत इति भाव
॥३४६॥

चतुर्पदादार्थ-मुक्तादयनि । गगवरेति ।

परावरं वत्त-विवेकवर्ति दहत्यादिद्यागहन ह्यनेपम् ।
वि स्यात् पुनरुत्तरणस्य बीज अद्वैतभाव समुपेदुमोग्य ॥३४७॥

दुःखाहकारादिविलक्षणतया मच्चिदानन्दस्वरूपेण प्रकाशमानं सदानन्द-
घनं कालत्रयावाध्यानन्दस्वरूपं परात्मा इत्यात्मवाधात्म्यं कथितम्
॥३५२॥

इत्थं विपश्चित् सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।

ज्ञात्वा स्वमात्मान-मखण्डबोधं

तेभ्यो विमुक्तं स्वयमेव शाम्यति ॥३५३॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रवारेण विपश्चित् श्रुतिप्रमाणं परमार्थदर्शी मुमुक्षु-
सत् ब्रह्म असात् अविद्या-नित्यार्थं विभज्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन च निजबोध-
दृष्ट्या विचारजनित-स्वानुभवेनैत्रेण, तत्त्वं विनिश्चित्य वस्तुवाधात्म्यं
निश्चयेन विज्ञाय स्वमात्मानं अखण्डबोधं ज्ञात्वा तेभ्यो विमुक्तं,
अनात्मस्य अविद्यादि-देहान्तेभ्यः शब्दादिभ्यो विषयेभ्यश्च विनोद-
मुक्तं, वासनाया अप्यभाव-विशेषं मुक्तो स्वयमेव शाम्यति अनावृत-
स्वच्छ-प्रकाश-रूपणाद्यतिष्ठत इत्यर्थः ॥३५३॥

एवं वदा भवतीति ज्ञातव्यमत आह । अज्ञानति ।

अज्ञानहृदयग्रन्थोनिर्दोष-विलयस्तदा ।

समाधिनाऽविकल्पनं यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥३५४॥

अविकल्पनं निविलप्तेन समाधिना पूर्वं कथितलक्षणेन यदा
अद्वैतात्मदर्शनं निर्भेदात्मसाक्षात्कारं तदा अज्ञानहृदयग्रन्थे अज्ञान-
प्रयोज्यं यं हृदयग्रन्थं चिज्जडतादात्म्यं तस्य निर्दोषविलयं वासनया
साकं नाश इत्यर्थः ॥३५४॥

स्वमहमिदमितीयं वत्पना बुद्धिदोषात्

प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।

प्रविलसति समाधा-वस्य सर्वोविवल्य

विलयनमुपगच्छेद् वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥३५५॥

बुद्धिदोषात् तमोरजोरूपान् त्वं अहं इदं इतीयं वत्पना प्रभवति
ब्रह्मणे अत एव निर्विशेषे परमात्मनि भागते । अस्य विदुषः समाधी

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य.

प्रविलसति यस्तुतत्वावधृत्या वस्तुयाथात्म्यावधारणेन, सर्वं. विकल्पः
विलयनमत्यन्तनिवृत्ति उपगच्छेत् प्राप्नुयात् ॥३५५॥

ससामग्रीक समाधि तत्फलं च एकश्लोकेन विशदं कथयति ।
शान्त इति ।

शान्तो दान्त परमुपरत क्षान्तियुक्तस्तमाधि
कुर्वन्नित्य कलयति यति स्वस्य सर्वात्मभावम् ।

तेनाविद्या-तिमिरजनितान् साधु दग्ध्वा विकल्पान्
ब्रह्माकृत्या निवसति सुखं निष्क्रियो निर्विकल्प ॥३५६॥

शान्तं निगृहीतमना दान्तं निरुद्धबाहोन्द्रियं, परमत्यन्तं उपरतं
अनालवितवाह्यवृत्तिं, क्षान्तियुक्तं द्वन्द्वसहिष्णुं, समाधि निविशेये ब्रह्मणि
चित्तस्य सत्स्थापनं नित्यं कुर्वन्त्यति स्वस्य सर्वात्मभावं केवलीभावं कलयति
अनुभवति, तेन निर्विकल्पसमाधिना, अविद्यैव तिमिरं अन्धकारं तेन
जनितान् उत्पादितान् विकल्पान् विविधकल्पना साधु दग्ध्वा भस्मीकृत्य
अत्यन्तगुच्छिद्य निष्क्रियं निर्विकल्पं ब्रह्माकृत्या ब्रह्माकारेण सुखं
निवसति । एतेन “ त्रिगुणानां भवेच्चिन्तानां शोभाद्वाप्तनाशाय । वासना-
प्रक्षयो मोक्षः स जीवन्मुक्त इष्यते ” इत्युक्तं कथितं भवति । तदर्थं
निष्क्रियो निर्विकल्प इति विशेषणद्वयम् ॥३५६॥

एव मुक्तिसिद्धये समाध्यर्थं अन्तर्वर्हि प्रपञ्च-प्रविलापनं हेतुं, न
केवलं बाह्यशब्दैर्मुक्तिरित्याह । समाहिता इति ।

समाहिता ये प्रविलाप्य

बाह्यं श्रोत्रादि चेतस्स्वमहं चिदात्मनि ।

त एव मुक्ता भवपाशवन्द्ये

नान्येतु पारोक्ष्यक्याभिधायिन ॥३५७॥

ये पुरुषाः बाह्यं श्रोत्रादि, एतेन विषयादीनां चिदात्मनि प्रविश्यापनं
कथितमेव भवति । अहं शृणोमीत्यादि-तादात्म्याध्यानविषयतया
श्रोत्रादीत्युक्तं । आन्तरं चेतः मनः स्व स्वर्गीयं, अहं अहंकारश्च, चिदात्मनि
प्रविलाप्य चिदात्मव्यतिरेकेण आन्तरं वा बाह्यं वा विमपि नान्नीति

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

उक्तमर्थं दृष्टान्ते विशदयन् दार्ष्टान्तिके योजयति । त्रिवेति ।

क्रियान्तरासमितमपास्य कीटकौ
ध्यायन्त्यथालि ह्यलिभावमृच्छति ।

तथैव योगी परमात्मतत्त्व
ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥३६०॥

कीटक क्रियान्तरासक्ति अपास्य त्यक्त्वा यथा अलि भ्रमर ध्यात्वा
स्वात्मानं हिनस्तीति भयादेव चिन्तयित्वा अलिभाव भ्रमरभाव स्वयमपि
भ्रमरत्वं ऋच्छति प्राप्नोति । तत्र पूर्वोदाहरण्य भेदएव पञ्चादपि अयं
जनित-साक्षात्कारेण अज्ञान नष्टे भेदप्रसक्तेरेवाभावात् तथैव कीटक-
वत् एकनिष्ठया अनन्यसक्ततया परमात्मतत्त्व ध्यात्वा तदेव याथात्म्यं
समायाति । नष्टाज्ञानिकभेद अभिव्यक्त-स्वतत्त्वस्वरूपं भवतीति
भावः । अतएव समायातीति समुपसर्गः । ध्यानेन अत्यस्याप्यन्यभावे
संभवति स्वध्यानेन स्वस्वरूपात्तौ क प्रत्यह इतिमात्रे तत्रतत्र भ्रमर-
कीटन्यायोदाहरणमिति मन्तव्यम् ॥३६०॥

अतीव सूक्ष्म परमात्मतत्त्व
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।

समाधिनाऽत्यन्त-सुसूक्ष्मवृत्त्या
ज्ञातव्यमर्थै-रतिशुद्धबुद्धिभिः ॥३६१॥

निर्गुणतया अतीव सूक्ष्म पर पञ्चरोशविलक्षण आत्मतत्त्व त्रिविध-
परिच्छेदरहितं स्वप्रकाश-सदानन्दरूप आत्मयायात्म्यं स्थूलदृष्ट्या
शरीरादि-स्थूलवस्तुविषयिण्या दृष्ट्या अन्तःकरणवृत्त्या प्रतिपत्तुं व्याप्तुं
नार्हति । अतिशुद्धबुद्धिभिः "ज्ञानमूलकते पुना क्षयान्नापस्य कर्मणः"
"वपाये कर्मभिः पश्ये ततो ज्ञानं प्रयाने" "दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" "ज्ञानप्रसादेन विमुक्तमनः तन्मनु त पश्यते
निष्कल ध्यायमानः" इत्यादिवरानुगारेण निर्मलान्तराग्रे आर्षे
श्रुतिस्मृत्युक्तमागेन समाधिना अत्यन्तसुसूक्ष्मया प्रपञ्चातिपद्यमाना
अपञ्चाकारा या वृत्ति तया ज्ञानव्य विगयोत्पन्नं व्यम् ॥३६१॥

सदृष्टान्त मनोर्नैर्मल्ये ध्यात कारणमाह । यथेति ।

यथा सुवर्णं पुटपाकशोधितं
त्यक्त्वा मलं स्वात्मगुणं समृच्छति ।
तथा मनस्सत्त्व-रजस्तमोमलं
ध्यानेन सत्यज्यं समेति तत्त्वम् ॥३६२॥

सुवर्णं पुटपाकशोधितं, स्वगुणतिगोघायकं मलापनयार्थं त्रियमाण-
पाकविशेषं पुटं निक्षिप्य रक्तमृदादिसंयोगेन त्रियमाणान्निसंयोगं पुटपाक-
तेन शोधितं वियोजितमलं यथा मलं त्यक्त्वा स्वात्मगुणं भास्वरत्वादिकं
समृच्छति गम्यगाम्भोति तथा मनः अन्तःकरणं सत्त्व-रजस्तमोमलं यद्यपि
सत्त्वस्य रजसा तमसा वा अमिश्रितस्य मलत्वं दुर्घटं तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य
स्वाध्यासापनयं बुरु इत्युक्तत्वात् निर्वृन्दो नित्यसत्त्वस्यो भवेति
गीतोपदेशाश्च । तथापि सत्त्वं शुद्धं नश्यति इत्युक्तत्वात् 'स गुणान्
समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' उति
भगवद्भक्त्याच्च निगुणं ब्रह्म प्राप्नुमनोपि रजस्तमोविनाशार्थं
सत्त्वावलंबनं त्यजतीति भावः । नास्वादयेद्रम तत्र निस्मग-
प्रज्ञया भवेत्" इतिगोडगादोक्ते सत्त्वकार्यं रसास्वादं त्यक्तव्यं इत्युक्ते
"येन त्यजमि तत्त्वज इत्युक्ते 'भूयश्चान्ते विद्वन्मायानिवृत्तिः"
इति शुद्धसत्त्वप्रधानाया मायायाश्च निवृत्तिश्च्युते मिथ्यात्वेन शुद्ध-
सत्त्वस्यापि मलत्वं मन्तव्यम् । ध्यानेन मत्त्वज्यं, तत्त्व ब्रह्मत्वं ('नेह
नानास्ति चिन्म' इति गुणगुणिभावस्यानिष्टत्वात्) समेति ब्रह्मण-
निर्गुणत्वात् मत्त्वगुणसत्त्वे सत्त्वप्राप्तेरमभवात् । नास्त्विकया अपण्डाकार-
वृत्तेरपि मूलज्ञानभजिवाया विलम्बेन अधिष्ठानमात्रावरोपत्वं भवतीति
भावः ॥३६२॥

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्य
पक्वं मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।
तदा ममाधि स विवल्पवर्जित
स्वतोद्वयानन्द-रमानुभावक ॥३६३॥

इत्थ निरन्तरान्मासवशात् पक्व विपरीतभावनादि-दोषशून्य मन
यदा ब्रह्मणि लीयते निर्वृत्तिक ब्रह्ममात्रावशेष भवति तदा स्वतः अप्रयत्नेन
अद्वयानन्दरसानुभावक अद्वय य आनन्द ब्रह्मस्वरूपभूत स एव रस
“रसो वै स” इति श्रुते परमप्रेमास्पदत्वाच्च रसत्व । तदनुभवजनक
विकल्पवर्जित स अहमादि-सकलविश्ववास्तनाशयहेतु समाधि निर्वि-
कल्पाख्य इत्यर्थः ॥३६३॥

तत्फल वात्सर्न्यनोपपादयति । समाधिनति ।

समाधिनानेन समस्तवासना-

ग्रन्थैर्विनाशोऽखिलवर्गनाश ।

अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा

स्वरूपविस्फूर्ति-रयत्नतः स्यात् ॥३६४॥

अतः निर्विकल्पवाख्यतः समाधिना योगेन समस्तवासनाग्रन्थे
ग्रन्थिवद्दुरुच्छेद्यतया स्विताना समस्तवासनाना मिथ्याज्ञान-जनिताना
विनाश अत्यन्तमुच्छिच्छति अखिलवर्गनाश भविता सर्वेषां वर्माणां
नाश ' भिद्यते हृदयग्रन्थि, क्षोयन्ते चास्य वर्माणि इति श्रुते । अन्तर्बहिः
सर्वत एव सर्वदा स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात् स्पष्टम् ॥३६४॥

अतः

श्रुते शतगुण विद्यान्मनन मननादपि ।

निदिध्यास लक्षगुण अनन्तप्रिविविक्त्वम् ॥३६५॥

श्रुते श्रवणान् स्पष्टम् ॥३६५॥

निर्विद्यालया समाधिना स्पष्ट

ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम् ।

नान्यथा चान्यथा मनोगते

प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत् ॥३६६॥

निर्विकल्पक समाधिना ब्रह्मज्ञान स्पष्ट वर्तमानमन्तरान् अग्रगम्यते
ध्रुव निरस्य । अन्यथा प्रयागन्तरात् नावगम्यते । तत्र हेतुमात्र
मनोगतेरात्मनः प्रत्ययान्तरविमिश्रित कृपात्तत्वात् भवेत् ॥३६६॥

अतस्समाधत्स्व यतेन्द्रियस्सन् निरन्तर शान्तमना प्रतीचि ।
विध्वसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया कृत सदेकत्वविलोकनेन ॥३६७॥

अत ब्रह्मतत्त्वस्फुटावगमार्थं सदा यतेन्द्रिय सन् यतानि निगृहीतानि
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन स यतेन्द्रिय निरन्तर सन्तत प्रशान्तमना-
शान्त निर्विकार मन यस्य स शान्तमना सन् प्रतीचि प्रत्यगात्मनि
समाधत्स्व मन सस्यापय, तज्जन्येन सदेकत्वविलोकनेन गतसकलभेद-ब्रह्म-
साक्षात्कारेण, अनाद्यविद्यया अनादि या अविद्या सर्वसंसारमूलभूता
तया वृत्त ध्वान्त स्वरूपाप्रकाश विध्वसय विनाशय ॥३६७॥

निर्विकल्पक-समाधौ ज्ञेयतोषायानाह । योगस्येति ।

योगस्य प्रथम द्वार वाङ्मनरोधोपरिग्रह ।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥३६८॥

योगस्य बाह्यसचलवृत्तिनिरोधस्य वाङ्मनरोध मौन प्रथम द्वार
कारण व्यवहारेण मनोवृत्तीनां वर्धमानत्वात् । अपरिग्रह शरीर-
स्थितिमान-साधनातिरिक्त-भोगसाधनास्वीकार तत्स्वीकारे तद्रक्षणाय
व्याप्रियमाणचित्तस्य वृत्तिनिरोधस्यासभावितत्वात् । आशया कर्मणि
च चित्तं विक्षिप्यते जनसंधे स्थितौ च अत निराशा च वैराग्य, निरीहा
च कर्मस्य उपरति, नित्यमेकान्तशीलता एकान्ते विजने देहे जील स्थिति
यस्य एकान्तशील स तद्भाव तत्ता च योगस्य हेतव ॥३६८॥

एकान्तशीलताया योगहेतुत्व उपपादयति । एकान्तेति ।

एकान्तस्थिति-रिन्द्रियोपरमणे हेतुदमश्चेतस
सरोधे वरण शमेन विलय यायादहवासना ।

तेनानन्दरसानुभूतिरचला ग्राही सदा योगिन
तस्मान्चित्तनिरोध एव सतत कार्य प्रयत्नान्मुने ॥३६९॥

एकान्तस्थिति विजनदेश-निवाग इन्द्रियोपरमणे बहिरिन्द्रियाणां
निर्वापारताया हेतु । बहिरिन्द्रियोपरम एव दम स चेतस अन्त वरणस्य
सरोधे वरण " इन्द्रियाणि प्रमायीनि हरन्ति प्रसभ मन " इति मोतोक्ते ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

विजनदेशे शब्दादिविषयाभावात् श्रोत्रादिष्ववहिर्मुखेषु अन्तःकरण
आत्माभिमुख्यं विन्दत इति भावः । स एव शमः । शमेन अहवासना
विलयः यायात् प्राप्नुयात् तेन योगिनः अनात्मभ्यो निरुद्धवृत्तिकस्य सदा
सर्वदापि ब्रह्मी आनन्दरसानुभूतिः अनाद्यतन्ब्रह्मस्वरूपा-नन्दाभिव्यक्तिः,
अचला निश्चला च्युतिशून्या । तस्मात् बाह्येभ्यश्चित्ते निरुद्धे अहवासनाया
अपि क्षयेण ब्रह्मानन्दानुभवस्य निरर्गलत्वात् मुने मननशीलस्य प्रयत्नात्
सततं चित्तनिरोधः एव कार्यः । निर्विकल्पक-समाधिः सदानुष्ठेयः इत्यर्थः ।
॥३६९॥

“योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्मनरोधः” इत्युक्तं । तत्र प्रमाणं “यच्छे-
द्वाङ्मनसी प्राज्ञः तयच्छज्ज्ञानात्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्-
यच्छेच्छान्तं आत्मनि” इति कठश्रुतिः तामर्थत आह । वाचमिति ।

वाचं नियच्छात्मनि तं नियच्छ
बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
तच्चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥३७०॥

वाचं वागिन्द्रियं आत्मनि मनसि नियच्छ निरुन्धि, वाग्व्यापारं
विहाय आदौ मनोमायेणावतिष्ठस्व इत्यर्थः । पश्चादीनामिव यदा मोहः
दृढः भवति ततः सकल्पविकल्पात्मकं मनोरूपात्मानं केवलाध्यवसाय-
लक्षणायां बुद्धौ नियच्छ । तदा वास्यादिरहितं तक्षेव कश्चिदपि बुद्धि-
बहिर्व्यापारेभ्यः शान्ता भवति । ता शान्ता धियं बुद्धिसाक्षिणि बुध्युपहिते
चैतन्ये बुद्धेरपाधित्वं भवत्वा केवलावबोधमात्रे यच्छ । शोधितत्वपदार्थं
जानीहीत्यर्थः । तच्चापि पूर्णात्मनि त्रिविधपरिच्छेदशून्ये निर्विकल्पे निर्गुणे
तत्पदलक्ष्ये ब्रह्मणि विलाप्य एकीकृत्य परमां आत्यन्तिकीं शान्तिं मोक्षरूपं
भजस्व ॥३७०॥

वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपानन्दाभिव्यक्तत्वं सोपपत्तिवमाह । देहेति ।
देहप्राणेन्द्रियमनो-बुध्यादिभिरुपाधिभिः ।

यैर्व्यवृत्तेस्समायोगः तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥३७१॥

तन्निवृत्त्या मुनेस्सम्यक्सर्वोपरमण सुखम् ।
सदृश्यते सदानन्द-रसानुभव-विप्लव ॥३७२॥

यथा स्वच्छोपि स्फटिक नीलवस्त्रादियोगेन नीलादिरूपवत्वेन
भाति स्वयं स्वच्छ सन्नव, तथा अस्य आत्मन बह्व्राणन्द्रिय-मनोबुध्यादिभि
आदिपदेन आनन्दमययोश्च गृह्यते । यै यं वृत्त समायोग आकारतात्पर्य-
सवन्य आन्तरैर्वा बाह्यैर्वा कोशै तत्तद्भाव तत्तत्तादात्म्य । तेन तदीयधर्मे
धर्मवत्त्वेन अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपा पञ्च क्लेशा । अस्मैव योगिन
बहिर्वृत्तौ निरुध्यत । तत्र हतु मुनिरिति कोशपञ्चविवेक प्रकारणोक्त
युक्तिभि ताननात्मत्वेन निपद्यत । तत्र बह्वृत्तौ गुरुवंत तन्निवृत्त्या
बह्व्राणुपाधिनिवृत्त्या सर्वोपरमण सर्वेषा दुःखात्मकाना अनात्मना उपरमण
अमान यत्र सुख तत्सर्वोपरमण सुख सम्यग्भवतीति ३५ । तत्र मान
सदानन्दरसानुभवविप्लव सदृश्यत इति । विप्लव मग्नता पूर्णता वा,
निदाघतप्तस्यजाह्नवी ह्रदिनिमग्नस्य यथा अतर्बहिरानन्दस्फूर्ति तत्रा सर्वो
पाधिनिमुक्तारय गबलीभूतस्य अखण्डानन्द-स्फूर्तिरिति भाव ॥३७०॥

एतस्मिन् निर्विकल्पकयोगे हतुभूत सर्वोपाधिनिवृत्तौ वैराग्य
योगस्य प्रथम द्वार इति सूत्रस्थानीय श्लोक निराशानन्देन वक्षित
'विवेकवैराग्यगुणातिरेकात्' इति श्लोके मनश्शुद्धिहतुतया ताम्या
दृढाभ्या भवितव्यमग्र' इत्युक्त तीव्रतम अन्तरासाधनमिति निरूपयति ।
अन्तस्त्याग इति ।

अन्तस्त्यागो बहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
त्यजत्यन्तर्बहिस्तग विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥३७३॥
बहिस्तु विषयैस्तग तथान्तरहमादिभि ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तु ब्रह्माणि निष्ठित ॥३७४॥

अन्तर्बहिर्बिन् वतमानाना सर्वेषा अनात्मना त्याग विरक्तस्यैव
युज्यते उपपद्यते । तत्र हतु विरक्तस्तु विरक्त एव मुमुक्षया कैवल्येच्छया-
अन्तर्बहिस्तग त्यजति । अहममभाव न करोति । सग विभज्य दसंगति
बहिरिति, बहिस्तु विषयै पुत्रादिभि शब्दादिभिश्च सग, तथा अन्त

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्या

अहमादिभि देहप्राणमतोबुद्धय आदिपदार्थं तै सग अवास्तव तादात्म्य-
रूपसम्बन्ध । इममुभयविधमपि सग विरक्त एव निष्काममनस्क एव त्यक्तु
शक्नोति । त्यागे बीजमाह ब्रह्माणि निष्ठित इति । ब्रह्माण्येव नितरा
सर्वदा स्थित अप्रच्युतमना इत्यर्थं ॥३७४॥

ब्रह्मात्मना सस्वितो वैराग्यवद् बोध कारणमाह । वैराग्येति ।

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्

पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।

विमुक्ति-सौधाग्रतलाधिरोहण

ताभ्या विना नान्यतरेण सिध्यति ॥३७५॥

ह विचक्षण त्व पुरुषस्य मुक्ति प्रप्सत वैराग्यबोधौ वैराग्य च
बोधश्च वैराग्यबोधौ वैराग्यमुक्त बोध आत्मनात्मविवेकजन्य आत्म-
स्वरूप-याथात्म्यानुभव पक्षिवत् पक्षिण इव पक्षिवत् पण्ड्यन्तादिति पक्षौ
विजानीहि । तत्र हेतु विमुक्ति-सौधाग्रतलाधिरोहण विमुक्तिरूप सौधाग्र-
तल रम्यरम्यमुच्चस्थान तस्याधिरोहण प्राप्ति, ताभ्या समुच्चिताभ्या
विना अन्यतरेण वैराग्येण वा बोधन वा एकन न सिध्यति । नहि पक्षौ
एकेन पक्षेण अम्बरताल ग्राहितुमीष्ट तद्वत्प्रकृतेपीतिभाव ॥३७५॥

तदुपपादयति । अत्यन्तेति ।

अत्यन्तवैराग्यवत् समाधि

समाहितस्यैव दृढप्रबोध ।

प्रबुद्धतत्त्वस्य हि बन्धमुक्ति

मुक्तात्मनो नित्यमुत्तानुभूति ॥३७६॥

अत्यन्तवैराग्यवत् अत्यन्त मया मन पुन नैव सज्जते अनात्ममु
तथा तीव्रवैराग्य जुगुप्सा अस्यास्तीति अत्यन्तवैराग्यवान् तस्य समाधि
ब्रह्मनिष्ठा सम्भवति । समाहितस्यैव ब्रह्माणि सस्थापितमनस्वस्यैव दृढ-
प्रबोध प्रत्ययान्तरामिश्रितब्रह्मप्रत्यय । प्रबुद्ध तत्त्व येन स प्रबुद्धतत्त्व
तस्य बन्धमुक्ति अनात्मनि आत्मबुध्यन्त्यति । मुक्तात्मनो नित्य-
मुत्तानुभूति मुक्त आत्मा यस्य स मुक्तात्मा अतस्मिन् तद्बुद्धिरहितान् -

करणस्तस्य नित्यं यत् मुखं आत्मस्वरूपं तदनुभूतिं आवरणविशेषधन्य-
ज्ञानवत्वा-न्निरर्णलात्मानन्दानुभव इति भावः ॥३७६॥

न मुखं देवराजस्य न मुखं च न वृत्तिन । यादृशं वीतरागस्य
मुनेरेकान्तशीलिन । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ।
तृष्णाक्षयमुखस्यैते नाहंत पोडसी कला । यावानर्थं उदपाने सर्वत
संस्तुतोदके । तावान्वेदेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विजानत । 'श्रौतयस्यवा-
कामहतस्य' 'सौमनुते सर्वान्निामान्त्सह' इत्यादिप्रमाणसिद्धमर्थं वैराग्यस्य
बोधस्य च फलं स्वानुभवसिद्धं प्रस्तौति । वैराग्यादिति ।

वैराग्यान्तरं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मन
तच्चेच्छुद्ध-तरात्मबोधसहितं स्वाराज्य-साम्राज्यधुक् ।
एतद् द्वारमजस्रमुक्तियुवते यस्मात्त्वमस्मात्परं
सर्वज्ञास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥३७७॥

वश्यात्मन वश्य आत्मा कार्यकरणसंघातं यस्य आसनप्राणा-
यामादिना देहन्द्रियादिवर्गीकारेण वैराग्यं विना मुखं नास्ति, अणिनादि-
विभूतिषु सक्तानां वक्ष्यम्य अवजनीयत्वात् । अवगम्यते हि पुराणादीं
हिरण्यकशिप्यादयं महत् तपः समास्थायापि वैराग्याभावात् गसारिण
बभूवुरिति । नहि तादृशं तपः अस्थिरं पिपीलिकासंनारेण अच्युतत्वं
तपसः वश्यात्मत्वं विना सम्भवति । अतः वश्यात्मनोऽपि मुखं वैराग्यं
विना न सम्भवतीत्युच्यते । वेहादिव अवसयत वैराग्यं नैव सम्भवति इति
वश्यात्मन इत्युक्तम् । तथाच हठयोगादिना वश्यात्मनोऽपि मुखस्य जनकं
वैराग्यात्परं न पश्यामि । तत् वैराग्यं शुद्धतरं य आत्मबोधं पचनो-
विश्वेकजन्मात्म-स्वरूपावगमं तेन सहितं चेत् स्वाराज्य-साम्राज्यधुक्,
स्वयमेव राट् स्वराट् रागसत्तायां हि विषयगमनेन मनसः तदधीनता,
वैराग्ये अनन्याधीनं, तस्य भावः स्वाराज्य इतरानियम्यत्वं तच्च साम्राज्यं
सर्वनियामकत्वं ब्रह्मविद ईश्वरादप्यधिकत्वात् । ते स्वाराज्य-साम्राज्ये
दोग्धीति स्वाराज्य-साम्राज्यधुक् । यस्मात् एतत् वैराग्यं अजस्रमुक्ति-
युवते द्वारं, तत् "अत्यन्तवैराग्यवत् समाधि" इति पूर्वश्लोके कथितं ।
अस्माद्धेतोः त्वं सर्वत्र विषयेषु परमत्यन्तं अस्पृहया, सदात्मनि सद्गते

श्रीविवेकचूडानि सव्याख्य

ब्रह्मणि सदा निरतर, श्रयसे मुक्तये प्रज्ञा तत्त्वप्रबोधहेतु निर्विकल्पक-
समाधि कुरु इत्यर्थः । ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् प्रज्ञा
समाधि तद्वदु ॥३७७॥

आशा छिन्धि विषोपमेपु विषयेष्वेवैव मृत्योस्सृति

त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिर्मति मुचातिदूरात्किञ्चा ।
देहादावसति त्यजात्मधिपणा प्रज्ञा कुरुष्व्वात्मनि

त्व द्रष्टास्यमलोसि निर्द्वय-परब्रह्मासि यद्वस्तुत ॥३७८॥
विषोपमपु विषयपु आशा छिन्धि एषैव आशैव मृत्यो स्वल्पा-
त्प्रच्युतिरूपप्रणादस्य सृति माग । जातिकुलाश्रमपु अभिर्मति त्यक्त्वा,
श्रिया जालादिनिमित्ता अतिदूरान्मुच । असति मिथ्याभूते देहादौ
आत्मधिपणा अहर्बुद्धि त्यज मा कार्षी । यत यस्मात्कारणात् त्व द्रष्टासि
देहादेदृश्यस्य अमलोसि दहाद समलत्वात् । वस्तुत निर्गत द्वय यस्मात्
निर्द्वय अद्वैत तच्च तत् परब्रह्मा असि, तस्मात् आत्मानि ब्रह्मणि प्रज्ञा अह
ब्रह्मास्मीति ज्ञान कुरुष्व निर्विकल्पक-समाधिना सपादय ॥३७८॥

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृढतर सस्याप्य बाह्येन्द्रिय

स्वस्थान विनिवेश्य निश्चलतनुदोषेक्ष्य देहस्थितिम् ।

ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्यानिश

ब्रह्मानन्दरस पिवात्मनि मुदा शून्यै किमन्येभ्रमै ॥३७९॥

प्रारब्ध पुप्यति वपु इति निश्चित्य देहस्थितिततोपणादा-
वभिमान उपक्ष्य त्यक्त्वा निश्चरन्तनु स्थिरमुखमासन इतियोग-
सूत्रानुसारेण निश्चरन्तनु यस्य, सुखासने उपविश्य बाह्येन्द्रिय ज्ञानबर्मेन्द्रिय
ग्राम स्वस्थाने स्वस्वगोलके विनिवेश्य 'विविक्तेन्द्रे व सुखासनस्य
शुचिस्वामश्रीवशिखरदरीर' । अत्याश्रमस्य सकलद्रव्याणि निरप्य भवत्या
स्वगुरु प्रणम्य । हृत्पुण्डरीक विरज विगुह्य विचिन्त्य मध्येविषाद विमोह ।
अचिन्त्य-मध्यक्त-मनन्तरूप शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोगिन्म् । तदादि-
मध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्द-मरूपमद्भुत । उमासहाय परमेश्वर
प्रभु शिलोचा नीलवण्ड प्रशान्त । ध्यात्वा मुनिगच्छति भूतयोगि

समस्तसाक्षि तमम परस्तात् ” इति वैवक्ष्यथ्यते लक्ष्ये ब्रह्माणि मानस दृष्टतर
निश्चल सस्थाप्य ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य साक्षात्कृत्य अनिय च अखण्डवत्या
तन्मयतया ब्रह्मरूपतया आत्मनि, ब्रह्मानन्दरस मुदा पिव । शून्यै पल-
रहितै अन्तर्यदैश्च अन्यै अनात्मविषयकै भ्रमै अयथार्थज्ञाने किम् ?
॥३७९॥

करुणातिरेकात् भगवान् आत्मनिष्ठा मुहुरूपदिशति । अनात्ममति ।

अनात्मचित्तन त्यक्त्वा कश्मल दुःखकारणम् ।

चिन्तयात्मानमानन्दरूप यन्मुक्तिकारणम् ॥३८०॥

कश्मल अधुचिविषययतया अशुचि अत एव दुःखकारण अनात्म-
चिन्तन त्यक्त्वा यत् मुक्तिकारण आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिहेतु त आनन्द-
रूपमात्मान निन्त्य ॥३८०॥

चिन्तनप्रकारमुपदिशति । एष इति । धिय यच्छ च बुद्धि-
साक्षिणौत्यस्यार्थमाह ।

एषस्वयज्योति-रशेषसाक्षी विज्ञानकोश विलसत्यजसम् ।

लक्ष्य विधायैतन्मसद्विलक्षण अखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥३८१॥

एष आत्मा स्वयज्योति इतराप्रकाश्य, अशेषसाक्षी सर्वद्रष्टा,
विज्ञानकोशे बुद्धौ विलसति अशेषेण भासते । असद्विलक्षण सर्वावरया-
स्वनुवर्तमानत्वेन स्वयज्योतिष्टवेन सर्वसाक्षितया च गूढदृश्यबुद्ध्यादि-
विलक्षण एव अजस्र, लक्ष्य विधाय तत्रैव मन रथापयित्वा अखण्डवृत्त्या
इतरप्रत्ययामिश्रया धारावाहिकया आत्मतया स्वस्वरूपतया अनुभावय
साक्षात्पुह ॥३८१॥

वृत्तावखण्डत्व स्फुटयति । एतमिति ।

एतमञ्चिद्व्रया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।

उल्लेखयन् विजानीयात् स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥३८२॥

प्रत्ययान्तरशून्यया विजातीयप्रत्ययातिरस्कृतया अविच्छिन्नया
निर्मलवर्तितैलदीपज्वालावत् तैलपागवत् धारया बहन्त्या वृत्त्या एत

श्रीविवेकचूडामणि सभाष्य

आत्मानं उल्लस्यन् विपयीकुर्वन् स्वस्वरूपतया स्फुटं विजानीयात्
॥३८२॥

अत्रात्मत्वं दृढीकुर्वन् अहमादिषु सत्यजन् ।

उदासीनतया तेषु तिष्ठेद् घटपटादिवत् ॥३८३॥

अत्र परमात्मानं आत्मत्वं स्वस्वरूपत्वं दृढीकुर्वन् निश्चिन्वन्
अहमादिषु सत्यजन् तेषु कदानित्प्रतीतेष्वपि घटपटादिवत् घटपटादिविषय
तेषु उदासीनतया अहताशून्यतया तिष्ठत ॥३८३॥

वाचं नियच्छात्मनीत्यत्रोक्तं तच्चापि पूर्णात्मनीति स्फुटं प्रति-
पादयति । विशुद्धमिति ।

विशुद्धमन्तं करणं स्वरूपं निवेश्य साक्षिण्यबोधमाने ।

शनैश्शनैर्निश्चलतामुपाययन् पूर्णत्वमवानुविलोकयेत्तत् ॥३८४॥

विशुद्धं तमोरजोहीनं अन्तःकरणं अवबोधमात्रं अनुपहिते साक्षिणि
स्वरूपं साक्षित्वोपलक्षिते निवेश्य सस्याप्यं दर्शनं निश्चलतामुपाययन्
तत्रैव स्थितो यत्नं कुर्वन् तत् पूर्णत्वमवानुविलोकयेत् । दण्डावयवप्रतिबिम्ब
मुक्तमिव सर्वान् प्रतिष्ठान् निरुद्धान् चिदाभासोपि विवभूतं ग्रहं भवतीति
भावः ॥३८४॥

एवमवगच्छाकारवृत्त्या भजिते सत्यज्ञानावरणं तत्त्वविषया दूर-
निरस्ता एव भवन्ति इति भावेनाह । स्वाज्ञानवल्ग्वैरिति ।
देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादिभिस्स्वाज्ञान-वल्ग्वैरक्षिलैरुपाधिभिः ।
विमुक्तमात्मानं-मखण्डरूपं पूर्णं महावाशमिवावलोकयेत् ॥३८५॥

स्पष्टमन्यत् ॥३८५॥

तत्र चतुष्पदाद्यं मुपपादयन् दार्ष्टान्तिरमुपपादयति । घटति ।
घटकलङ्घनसूत्र-सूचिगुण्यैर्गङ्गानमुपापिगतं विमुक्तमेवम् ।
भवति न विविधं तथैव शुद्धं परमहमादिविमुक्तमेवम् ॥३८६॥

कुम्भं यत्र पात्रराशिं गच्छति स महापरिमाणं, सूचिं अत्यन्त-
चिच्छिन्ना, अत्यं महद्भिन्नं घटवत् कुम्भ-सूत्रिगुण्यं मुख्यदेव पात्र-

कूपादिपरिग्रह उपाधिशतैः सूच्याकाश पाशापाश इत्यादिभिर्गमित-
व्यवहार प्रयोजकं परस्तहस्रोपाधिभिः विमुक्त गगन एव भवति महाकाश
इतिव्यवहित्यते न वस्तुतः विविध अनेकप्रकार भवति । तथैव शुद्ध पर
ब्रह्म अहमादिविमुक्त एकमेव ॥३८६॥

दाष्टान्तिक्वे मृपात्वाच्चोपाधीना मुक्तभमेकत्वज्ञानमित्याह । ब्रह्मेति ।

ब्रह्माद्यास्तवपर्यन्ता मृपामाना उपाधयः ।

ततः पूर्ण स्वमात्मान पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥३८७॥

ब्रह्मा समष्टि लक्षणशरीराणिमानी चतुर्दशभुवनधिपति स आद्य
येषामुपाधीना ते ब्रह्माद्याः, स्तव अणुतमो जन्तु स पर्यन्त अवधि
येषां ते स्तवपर्यन्ता उपाधयः भेदकदेहा मृपामाना सर्वाधिष्ठाने ब्रह्माणि
कल्पिता न वस्तुभूता वाद्ययोग्या इत्यर्थः । ततः विमृश्यमान तेषां
मप्रतीयमानत्वात् एकात्मना कल्पार्णववतिस्थित पूर्ण विविधपरिच्छेदगूण्य
स्वमात्मान स्वमुरत्यस्वरूप ब्रह्म पश्यत् साक्षात्तुयति ॥३८७॥

सोपपत्तिक ब्रह्म यतिरेवेण भेदकत्वेनाभिमत किमपि नास्तीत्याह ।
यत्रेति ।

यत्र भ्रान्त्या कल्पित यद्विवेक

तत्तन्मात्र नैव तस्माद्विभिन्नम् ।

भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्व

रज्जुस्तस्माद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥३८८॥

यत्राधिष्ठान भ्रान्त्या यत्कल्पित आरोपित ततः तन्मात्र अधिष्ठान-
मात्र भवति विवेके । विचार कृत्वा जातेन नाय सप इत्यादिनिषेधेन
भ्रान्ते अयं सर्प इत्याकारिवाद्या नाश सति भ्रान्त्या दृष्ट यदहितत्व
सर्पस्वरूप रज्जुरेव तद्वत् । अथात आदेशो नेति नेति इत्यादिवाक्यै
जनितनिषेधज्ञानत विदय सर्व जगत अधिष्ठानभूतात्मस्वरूप पदवाच्ये
प्रतीयते रज्जुसर्पवदिति भावः ॥३८८॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्या

स्वयग्रहणा स्वयविष्णु स्वयमिन्द्र स्वयशिव ।
स्वय विश्वमिद सर्व स्वस्मादन्यन्नकिंचन ॥३८९॥

"तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्बामदेव प्रतिपेदे, अहं मनुरभव सूर्यश्च"
इत्यादिश्रुते, "सयश्चाय पुरुषं यश्चासावादित्ये स एक" इतिच, एकमेव
चेतन्य उपाधिभेदात् ग्रहा विष्णु शिव इन्द्र इत्येव व्यवहियते । एवं च
रज्जु सर्पं दण्डं जलधारा भूतलच्छिद्र इति गया कल्प्यते तथा इदं सर्वं
विश्वं स्वयं ग्रहैव स्वस्मादन्यन्न किंचन सामान्ये विशेषाणां कल्पितत्वात्
स्वयमहं पश्यामि स्वयं त्वं पश्य स्वयं स अद्राक्षीत् इत्यादिव्यवहारेष्वपि
अहत्वं-त्वं-तत्-तत्तादीनां व्याप्यतेमानत्वेऽपि स्वयन्त्वस्य सर्वानुवर्तमानत्वेन
स्वयमपदार्थे आत्मनि सर्वे विशेषा कल्पिता तदतिरेकेण न सन्तीतिभाव
॥३८९॥

"ग्रहैर्वेदमगतं पुरस्तात्ग्रहं पश्चात् ग्रहादक्षिणतश्चोत्तरेण, अहमेवा-
धस्तात् आत्मैवावस्तात्" इत्यादिमुण्डकछान्दोग्यादिश्रुत्यर्थं ध्यानदादृष्या
वृत्त्यालङ्घ्याय च उपदिशति । अन्तरिति ।

अन्तस्स्वयं चापि बहिस्स्वयं
च स्वयं पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात् ।

स्वयं ह्यवाच्या स्वयमप्युदीच्या
तयोपरिष्ठात्स्वयमप्यधस्तात् ॥३९०॥

तरंगफेनभ्रमयुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं गया तथा ।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् सर्वं चिदेवैकरसं विमुक्तम् ॥३९१॥

भ्रमं आपत्तं, तरंगफेनभ्रमयुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण गया जलमेव
नातिरिक्तमस्ति तथा देहादि अहमन्तं अहंरागन्तं एतन् गमं विमुक्तं
एकरसं चिदेव । यस्य स्वरूपं विना यत्र स्फुरति न तत्तत्तोग्निर्मयं गया
रज्जुगोपादि । "तमेव भानमनुभानिममं तस्य भाना मममिदं विभानि"
इतिश्रुते आगमानप्यतिरेकेण भानाभानान् ममममं ॥ ३९१ ॥

सदेवेद सर्वं जगदवगत वाङ्मनसयो
 सतोऽन्यत्रास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवत् ।
 पृथक्किं मृत्स्नाया कलशघटकुम्भाद्यवगतम्
 वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥३९२॥

सन्घट मण्डप सन्कुड्य इत्यादिवाचा सामानाधिकरण्यवत्या,
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयो शब्दयो एकस्मिन्नर्थे वृत्तित्व पदनिष्ठ सामानाधि-
 करण्यम् । एकत्र वृत्तिरर्थे शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतुना । सामानाधि-
 करण्यं भवतीत्येव वदन्ति लाक्षणिका इतिस्वात्मनिहपणोक्ते ।
 गनसा च तादृशवाङ्मन्यप्रत्ययेन च इदं सर्वं जगत मदवेत्यवगत वाङ्मनसयो-
 रिति निमित्तसप्तमी वाङ्मनसाभ्यामित्यर्थः । यद्वा वाक् एतदात्म्यमिदं
 मयं वाचारम्भाण विकारो नामधेय इत्यादिश्रुति मन प्रपञ्चप्रविलापन-
 मार्गेण जनिविपरीतरूपमन्त्रोऽनुध्या प्रविलाप्य पञ्चभूतानि । परिशिष्टमात्म-
 तत्त्वं पश्यन्नास्ते मुनिशान्त इतिरीत्या अधिष्ठानमानविपयिणी
 अराण्डावावृत्ति तयो वाङ्मनसया तस्या वाचि तस्या वृत्तौ च ब्रह्म-
 व्यतिरेकेण जगन्वावगम्यत इति यश्चोऽयं स म्भाणुरिति वत् इदं सर्वं
 जगत् सदैव सद्ब्यतिरेकेण नास्ति यश्चोऽयं स म्भाणुरिति वत् इदं सर्वं
 चोरेत्येव वाधिते तयो पदयो सामानाधिकरण्य एव ब्रह्मैवेदं विश्व
 एतदात्म्यमिदं सर्वं इत्यादिश्रुतिषु सर्वत्वं वाधित्वा यत्सर्वत्वेन ज्ञातं
 तद्ब्रह्मैवेति बोध्यते । इदमुपपादितमधस्तात् । वाङ्मनसयोरित्युक्तमर्थं
 विशदयति सत्त इति । प्रकृतिपरसीम्नि प्रकृतीनां उपादानानां परा या
 सीमा उपादानत्वविशान्तिभूमि सर्वोपादानं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र स्थितवत्,
 यद्वा प्रकृते मूलप्रकृते मायाया परा या सीमा तस्या अपि कल्पनाधिष्ठान
 निर्गुण ब्रह्म तत्र स्थितवत् सतोऽन्यत्रास्त्येव “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
 तत्त्वेन कं पश्येत्” इति श्रुते । एतेन सर्वेषां वाध उपादानेन अज्ञानेन
 सह नाश उक्तो भवति । तमश दृष्टान्तेनाह पृथगिति घटकलश-कुम्भादि-
 पूर्वं पृथक्त्वेनावगत विचार्यमाणे मृत्स्नाया मृद पृथक्किम् ? वाचारम्भाण-
 श्रुते । अयमश विस्तरेण मृत्कार्यभूतोपोत्पादिना स्वयमाचार्ये
 उपपादितः । मायामदिरया भ्रान्तं त्व एष अदिवेकी अहमिति एकमपि
 वस्तु पृथग्वदति । मायैव मदिरा विपरीतप्राह्वत्वात् ॥३९२॥

श्रीविश्वेव वृद्धामणिः सध्याख्य.

अत आन्तिनाशार्थं अद्वैतवस्तु चिन्तनीयमित्याह श्रुत्यवष्टमेन ।
क्रियासमभिहारेणेति ।

क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदिति श्रुतिः ।
ब्रवीति द्वैतराहित्य मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥३९३॥

“यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छणोति नान्यद्विजानाति स भूमा”
इति श्रुति क्रियासमभिहारेण पौनःपौन्येन द्वैतराहित्य द्वयोर्भावं द्विता-
तैव द्वैत तस्य भेदस्य राहित्य अभाव ब्रवीति । किमर्थमिति चेत् मिथ्या-
ध्यासनिवृत्तये मिथ्याभूतं य अध्यास भेदभ्रम तन्निवृत्तये । यदा
अध्यासशब्देन प्रपञ्चरूपार्थाध्यास ग्राह्य तस्य निवृत्तये तस्य अधिष्ठानाय-
शेषत्व-लक्षणनाशाय वाधायैति यावत् “अधिष्ठानावशेषो हि नाश-
कल्पितवस्तुन” इत्यभिप्रेक्ष्यते रज्जुसर्पादौ दृष्टत्वाच्च । यदि
विश्व सत्य स्यात् तस्य दर्शन-श्रवण-विज्ञानादिविषयो नम्यात् । अत
ब्रह्मणि वर्तमानस्य पुनरप्य विश्वभानाभावात् मिथ्येति भावः ॥३९३॥

ब्रह्मस्वरूप सम्यक् चित्ते आरोह्यते प्यातुम् । आवागेति ।

आकाशवन्निर्मल-निर्विकल्प-

निस्सीम-निस्स्पन्दननिर्विकारम् ।

अन्तर्बहिर्ज्ञान्यमनन्य-भद्रय

स्वयं पर ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥३९४॥

अन्तर्बहिर्ज्ञान्यमित्यन्त आकाशब्रह्मणो साधर्म्यं, अनन्य अद्वयमिति
ब्रह्मविशेषण, आकाशवत् निर्मल नद्यावाग धूत्यादिभि घृतरित भयनि
तया ब्रह्मापि अमानाद्यम्पुष्ट वस्तुत निर्विकल्प एवमप्य इत्यर्थः । निस्सीम
अनवधि, निस्स्पन्दन निःप्रिय, निर्विकार उत्पत्तिनाश-वृद्धिहासादिनून्य,
अन्तर्बहिर्ज्ञान्य परिच्छिन्नमय हि अन्तर्बहिर्गति, पूर्णवान् अन्तर्बहिर्ज्ञान्य
स्वयणभेदगति, अनन्यन् प्रत्ययमिन्न न अन्यन् अनन्यन्, अद्वय न विद्यते
द्वय यस्या अद्वितीय इत्यर्थः । विज्ञातीयनून्य, स्वयं स्वयन्मिदं पर ब्रह्म
तन्मिन् वृद्धे हि अस्मि बोध्यः । एवमिन् विदिने सर्वं विदिन भवति इति
सर्वमिदं परमात्मनि विदिने न तन्मिन् बोध्यमवनिष्टा इति भावः ।

यद्वा अनन्यत् सर्वोत्तम अत एवाद्वय स्वव्यतिरिक्तद्वितीयशून्य परब्रह्मैव
स्वय जीव आत्मा अत अन्यत् बोध्य किमस्तीत्यर्थं । आकाशवदिति
श्रोतुबुद्ध्यारोहाय दृष्टान्त इषुरिव सविता धावतीतिवत् । नहि ब्रह्मण
सदृश वस्तु विद्यते "न तत्सम" इति श्रुते । आकाशस्य "प्रतिज्ञाऽहानि
रव्यतिरेकाच्छब्देभ्य" इत्युत्पत्तिसाधनात् । लोके तदुत्पत्त्यादे अदृष्टत्वात्
तद्वन्निर्विकार ब्रह्मेति "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिवद्वस्तु
शक्यत्वात् ॥३९४॥

वक्तव्य किमु विद्यतेन बहुधा ब्रह्मैव जीवस्त्वय

ब्रह्मतज्जगदापराणु सकल ब्रह्माद्वितीय श्रुते ।

ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय सन्त्यक्तवाह्या स्फुट

ब्रह्मीभूय वसन्ति सततचिदानन्दात्मनैव ध्रुवम् ॥३९५॥

अत्र ब्रह्मैकत्वविषये बहुधा अवकप्रकारं वक्तव्य किमु विद्यते,
सम्यग्बुद्ध्यारोहाय बहुभि दृष्टान्तै सर्ववेदान्ततात्पर्यं विषयार्थं प्रति-
पादितं तं सग्रहेण कथयति । विस्तरसग्रहान्म्या उक्तोर्थं सम्यग्ज्ञात्
शक्यत इति वदन्ति 'श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभि ।
ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर" इति । ब्रह्मैव जीवस्त्वय
जीवत्वमेवौपाधिकं ब्रह्मत्व तु जीव इति ज्ञातस्य वास्तविक स्वरूप रज्जुरिव
सर्पस्य । अत जीवस्त्वय ब्रह्मैव न व्यतिरिक्त । आपराणु परमाणु-
पर्यन्त सकलमेतत् जगत् विषदादि ब्रह्मैव तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात्
च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति दान्त उपासीत" इति श्रुते तज्जलान-
मिति भवितव्ये अवयवलोपच्छन्दस परमे व्योमन् इत्यादिवत् ।
अनादि अज्ञानादिव मपि तत्राधिष्ठाने कल्पितमिति न ततोतिरिच्यते अत
ब्रह्म अद्वितीय स्वव्यतिरिक्तवरतुशून्य "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म"
"इदं सर्वं यदयमात्मा" "आत्मेवेदं सर्वं" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "एकमेवाद्वितीयम्"
इत्यादिश्रुते । ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय स्फुट वासनया सह सन्त्यक्तवाह्या
ज्ञेया मति बुद्धि येषां ते प्रबुद्धमतय स्फुट वासनया सह सन्त्यक्तवाह्या
स्वरूपतस्त्यक्ताहमादय ब्रह्मीभूय, पूर्वमज्ञानात् अब्रह्मत्व स्वस्य कल्पित
तदभिप्रायेण चिप्रत्यय, साक्षात्कृतब्रह्मभावा सततचिदानन्दात्मनैव

श्रीविवेकचूडामणि सध्याख्य

वसन्तीति विद्वदनुभव उक्त । एतत् ध्रुव निश्चय । यद्वा ध्रुव निश्चलतया
वसन्तीति योजना ॥३९५॥

स्फुट सत्यक्तवाह्यत्वात्,

जहि मलमयकोशेऽहधियोत्थापिताशा,

प्रसभमनिलकल्पे लिंगदेहेपि पश्चात् ।

निगमगदितकीर्ति नित्यमानन्दमूर्ति,

स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥३९६॥

मलमयकोशे प्राचुर्यार्थे मयद्, स्थूलदेहे अहधिया उत्थापिता जनिता
या आशा तस्मिन् पोषणार्थेण च, ता प्रसभ वलात्कारेण जहि नाशाय ।
मलमयेति हेतुगर्भं विशेषण अहधिय हानार्थम् । उपन हि " पिण्डाण्ड
त्यज्यता मलभाण्डवदिति । पश्चात् स्थूलबृहस्पत्यसाक्षात्प्राप्तान्तर
अनिलकल्पे बाणवददृश्ये लिंगदेहेपि सप्तदशावयवोपेते सूक्ष्मशरीरे अपि
अहधिया उत्थापिता या आशा मनोनुबल-विषयेषु, ता जहि प्रथमत एव
सूक्ष्मत्यागस्य दुष्करत्वात् दूरदूर-स्थूलपदार्थत्यागेन सन्निहितसूक्ष्मत्याग
सुवर इति स्थूलपदार्थ-विषयाशा जहीत्यादायुक्तम् । तत्र हेतु अहधी-
रिति-वचनेन दृष्टभीमत्वे अहधियोभावे आशा नैव जायते निर्मिता-
पायात् इति सूचित । श्रुतिश्च अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमग्रमयमात्मान-
मुपसग्राहतीत्यादिना पुत्रमित्रादिषु बाह्येषु अहता त्यक्त्या देहमात्र-
मात्मत्वेन गन्वीत, तत ततोन्तर प्राणमेव इति प्रतिपत्तुं मोक्षार्थं
उपदिदेश । तेनैव क्रमेण प्रथम देहाद्य-पुत्रादिविषयेषु आशापरित्याग
आशंव त्यक्तव्या इति यदा तदा वि वक्तव्य अहताया विषये । तत स्थूल-
शरीरे अहताया आशायाश्च त्याग, तत प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-
घटिते सूक्ष्मशरीरे पञ्चवैश्विकप्रवरणोक्तपुक्तिभिः अहधिय तत्प्रयो-
ज्याना च जहि नाशाय, मानभूव हि भूयाम इति परप्रेमात्मनि सर्वम्यास्ति ।
स्थूलादावहधियपि अप्य प्रेमा तत्रैव भवतीति आशा दुर्निर्गता । अत क्रमेण-
विचारेण जनितदृढ-विवेकज्ञानेन स्थूल-सूक्ष्मशरीरयोः अहताया स्वज्ञायां
प्रियमोदावयवोपेतामन्दमयवोने भावयवत्वाद् औपाधिकरत्वाच्च
अनित्यत्वनिश्चयेन अहता नैव समवति । एव पञ्चवैश्वानु अनामन्वेन

निश्चित्य निगमगदितकीति निगमे वेदे गदिता कीति सर्वज्ञत्व-सर्व-
शक्तत्व - सर्वप्राणिप्राणयितृत्व - सर्वप्रज्ञामनुत्व - विशिष्टमगुणाधिष्ठानत्व-
सच्चिदानन्दधनत्व-वाङ्मनसागोचरत्व निराधारत्व निर्गुणत्व - निष्कल-
निर्विकल्पत्व-निरजनत्व-मूढमतमत्त-नित्यशुद्ध-मुक्तपुष्ट-मत्मानन्द-स्वभाव-
त्वादिरूपा यस्य त नित्यमानन्दमूर्ति एतन् आनन्दमयकोशनिरास
तस्य नित्यत्वाभावात् परमात्मानं स्वयमिति स्वस्वरूपमिति, परिचीय
निश्चित्य अनुभूय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ बोधाना पचाना अनात्मत्वेन
निषिद्धत्वात् ब्रह्मैवात्म्यनगीकार नेगात्म्यवादप्रसङ्गात् अत एव श्रुति
अमत्रव स भवति इत्यादि ॥३९६॥

शवाकार यावद्भजति मनुजस्तावदशुचि ,

परेभ्यस्स्यात्कलेशा जननमरण-व्याधिनिरया ।

यदात्मान शुद्ध कलयति शिवाकारमचल,

तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥३९७॥

मनुज यावत्काल स्थूलदृढादात्म्येन चैतन्यहीनतया तस्य शयत्व,
पादागुष्ट-प्रभृति शिरःपयन्त यच्छरीर तदेवाहमिति शवाकार भजति
तावत्काल तस्य मलमयतया अनुचितत्वात् अपमपि स्वतः शुचिरपि अशुचि ।
तथा परेभ्यः शत्रुव्याघ्रादिभ्यः कलश स्यात् । जननमरण-व्याधिनिरया
अस्मिन्लोक जननमरण-व्याधयः, देहमात्मत्वेन मत्वा स्थितस्य पापवत्त्वात्
“योन्यथा सन्तमात्मान” इतिस्मृते दहपाते निरय । एव सदा
दुःखवत्वमेव ‘न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरुपहृतिरस्ति’ इतिश्रुते
“न सापराय प्रतिभाति बालः प्रमादन्त वित्तमोहेन मडम् । अयं लोको
नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वंशमागच्छते मे” इति यमवचनरूपश्रुतेश्च ।
यदा आत्मानं साधनचतुष्टयसंपन्न विधिवद् गुरुमुपमश तन्मुखारविन्द-
गलित-श्रुत्यन्त वाक्यं तदनुसारियुक्तिभिश्च शुद्ध देहत्यागोत्त शिवाकार
आनन्दस्वरूप अचल अप्रमाद यथा तथा कलयति जानाति तदा तेभ्यः
परकृतक्लेशेभ्यः जननमरण-व्याधिनिरत्येभ्यश्च मुक्तो भवति । हि
निश्चय । ततः श्रुतिरप्याह, तदपि श्रुतिराह इति अपिशब्द भिन्नब्रह्मोवा ।
पूर्वार्धं समुच्चिनोति । यथाश्रुते अपिना अनुभवः समुच्चयीयते गुरुवश्च ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

आहारीति वा अन्वयः, "अशरीरत्वात् सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत, आनन्द-
ग्रहाणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन, तरति शोकमात्मवित्, ज्ञात्वा देव-
मुच्यते सर्वपापैः, तमेव विद्वानमृत इह भवति, क्षीणं क्लेशं जन्ममृत्यु-
प्रहाणि, ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यादि 'समाने वृक्षे
पुरुषो निमग्नोऽजीशया शोचति गुह्यमानः । जुष्टं यदा गन्धत्यन्तमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति च । अनेन श्लोकेन पूर्वश्लोकोप-
दिष्टार्थं फलकथनेन उपपादित अनात्मज्ञाने दुष्फल आत्मयात्म्यज्ञाने
आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति ॥३९७॥

शुद्धशिवाकारत्वं कथमात्मन इति चेदाह । स्वात्मनीति ।
स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तु-निरासत ।

स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वय-मनित्यम् ॥३९८॥

स्वात्मनि आरोपितानि केवलाज्ञानेन कल्पितानि यानि अज्ञापाभास-
वस्तूनि अनात्मतद्गमं रूपाणि तेषां निरासत श्रुतिश्रुतिभिः निदिध्यासनेन
च विनाशानत स्वयमेव परं ब्रह्म पूर्णमद्वयमनित्यम् । अवेष्टव्यात्म-
विज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टस्यात् प्रमातृत्वपाप्मदोषादि-
यजित । गौणमिथ्यात्मनोऽस्तत्वे पुत्रदेहादिवाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहुर्मित्येव
बोधे कार्यं कथं भवेत्' इत्यभियुक्तोक्ते 'अथायमशरीरोऽमृत प्राणो
ब्रह्मेव तेज इव' इति श्रुतेश्च ॥३९८॥

आदौ प्रयत्नेन दृश्यं निरुध्य समाधौ क्रियमाणे तत्र निष्ठस्य पूर्व-
प्रतीतमपि दृश्यं शशविपाणवद् भवतीत्याह । समाहितायामिति ।

समाहिताया सति चित्तवृत्तौ परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदयं विकल्पं प्रजल्पमात्रं परिशिष्यते ततः ॥३९९॥

सति अवाध्ये परात्मनि निर्विकल्पे ब्रह्मणि चित्तवृत्तौ समाहितायां
निश्चलतया स्थापिताया सत्या अयं विकल्पः कश्चिदपि न दृश्यते । ततः
प्रजल्पनमात्रं परिशिष्यते "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूत्यो विवर्त्य" इति
सत्त्वशेषात् । अज्ञानस्य समूलनाशेन वृत्तित्वेन वृत्तितत्तादात्म्यमपि
नास्तीति वेद्यत्रयमखण्ड सच्चिदानन्दमात्रमस्तीति भावः । यथा वमत अर्थ-

त्रित्याकारित्व नास्ति गगनकुसुमादे एव यत्पूर्वं सुखदुःखरागभय-क्रोधादिक
उत्पादयामास तदपि प्रतीतमपि ब्रह्मनिष्ठ प्रति उत्त्वातदप्येतेरगवत
न स्वकार्यमाधत्त इति भाव ॥३९९॥

अनात्मवासनाना प्रलीणत्वात् एवमुपदेशधारया वासिताद्वैतान्त-
करण शिष्य प्रति द्वैतस्य अत्यन्तमसत्य सकलवेदान्त-तात्पर्यविषय अनुभव-
युक्ति-दृष्टान्त-श्रुतिभि उपदिशति । असत्कल्प इत्यादिना ।

असत्कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येक-वस्तुनि ।

निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४००॥

विश्वमिति यत् अयं विषयप्राधान्यात्पुनिलगम । विकल्प विविध
कल्प्यत इति विवल्प अज्ञानेन कल्पित एव न वस्तुभूत इत्यर्थः । असत्कल्प
ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । निरन्तर ब्रह्मसमाहितमनसा राप्तामी
भूमिका गताना सर्वथा भानाभावात् अशविषाणवदयः । तदितरेषां तु दृष्ट-
नष्टस्वरूपत्वात् शुक्तिरजतादिवत् प्रातिभासिक इति असत्तेर्वैयर्थ्येन कृत्वा
असत्कल्प इत्युक्तम् । तथाच मिथ्यात्वेन तेन वस्तुन ब्रह्मण सद्वितीयत्वा-
भावेन एव वस्तुनि विकाराकार-विशेषशून्ये गुणगुणिभावावयवावय-
विभाव-जातिव्यक्तिभावादिशून्य तादात्म्यस्याप्यभावेन भिदा कुत
॥४००॥

द्रष्टृदर्शन-दृश्यादि-भावशून्यैक-वस्तुनि ।

निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०१॥

द्रष्टा प्रमाता दर्शनं प्रमिति, दृश्य प्रमेय, आदिपदेन प्रमाण-
परिग्रहः । कर्तृकरणकार्याणि याः । एतत्सर्वं अविद्यावस्थया । वस्तुतः
निर्विकल्पे केवलाखण्डचिन्मात्रे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क-
पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानावस्थाया अज्ञानाभावात् तन्मूलवाना द्रष्टृ-
दर्शन-दृश्यादिभावानामभावात् द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यादिरूपा ये भावा ते शून्य
यदेव वस्तु तस्मिन् निर्विकारे विकारशून्ये निराकारे अवयवसंस्थानशून्ये
भिदा भेदः कुत नैवास्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिविकारभावाद्यभावात् न भेद-
प्रसक्तिरपीति भावः ॥४०१॥

श्रीविवेकचूडामणि सख्याख्य

कल्पार्णव-इवात्यन्त-परिपूर्णकवस्तुनि ।

निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०२॥

प्रलयकाले चत्वारोपि समुद्रा मिलिता द्वीपादिभूयतया वेंपल
जलगम्य जगत् कुर्वन्तीति पुराणेष्ववगम्यते । तदा सर्वत्र जलमेव न भूभाग
कश्चित् विभाजकाभावात् । चतुर्णामपि समुद्राणां भूभागावस्थाया
विभक्त्यानां एकीभूतत्वात् कल्पार्णव इत्येकवचन । तदापि आकाशादिक-
मस्त्येव तथापि सर्वत्र जल पूर्ण श्रोतृबुद्ध्यारोहाय, इषुरिव सविता
धावतीति वदृष्टान्तः । अत एव अत्यन्तपूर्णेत्युक्तम् । ज्यायानाकाशादि-
त्यादिश्रुत्या पादोऽस्य सर्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति श्रुत्या च
निष्पन्नमूमनि परमात्मन्येक-वस्तुनि निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा
कुत ॥४०२॥

पूर्वमपि भदाभावेऽपि भेदभ्रान्तिकारण अज्ञानं अर्वातिष्ठ । तस्य
समूलघातं हतत्वात् इदानीं भेदभ्रान्तिरपि नेत्याह । तेजसीति ।

तेजसीव तमो यत्र विलीन भ्रान्तिकारणम् ।

अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०३॥

तम अज्ञानं अन्धकारश्च । यत्र परमात्मनि भ्रान्तिवारणं तम-
अज्ञानं तेजसि सूर्यादिप्रकाशे तम इव अन्धकार इव विलीनं नष्टं तस्मिन्
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत । "विभेदजनकज्ञाने नाश-
मात्मनित्वं गते । आत्मनो प्रह्वणो भेदः अगतः कः नरिष्यति" इति-
प्रमाणात् ॥४०३॥

एवात्मनो परे तत्त्वे भेदवातां यय भवेत् ।

मुपुत्तो मुपमात्राया भेदः केनावलौकित ॥४०४॥

"यद्वै तत्र पश्यति पश्यन्त्यं तत्र पश्यति ननु तद्विनीयमानं तन्नोऽन्य-
द्विमन्स यत्पश्येत्" इति श्रुते । मुपुत्तो प्रपञ्चः न पश्यतीति यत् तत्
तावद्विषयत इव जडराशे पश्यतीति मा वेदो यत् मुपुत्तावपि निज-
ज्ञानव्यरूपस्य आत्मनः स्वयंप्रकाशस्य सत्त्वात् । अतः यद्वै विनीय म्यात्
पश्येदेव ननु तद्विनीयमानं । अज्ञातत्वेऽपि तावतावतिमनोरेखात्

विभक्तत्वाभावात् । अत एव ततोऽन्यद्विभक्त इति पदद्वयम् । अज्ञानोपहित-
 नैतन्मत्त्वैव गुणुप्तिसाक्षित्वात् । तस्याज्ञानस्य अधिष्ठाने तत्रैव कल्पित-
 त्वात् कल्पिते अधिष्ठानभेदाभावात् । यद्यपीदं सर्वदा समानं तथापि
 कार्योपाधीना लीनत्वात् गुणुप्ती मुगममिति गुणुप्त्यवस्थामाश्रित्य श्रोतृ-
 बुद्ध्यारोहाय निष्प्रपञ्चत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते । यदि कश्चित् जायतुल्य
 गुणुप्ति-स्थितं चिन्तयन् मनसा अज्ञानं विविच्यात् तदा अन्तःकरणवृत्तेरेव
 अज्ञानभञ्जकत्वात् तदीयं मनः निष्प्रपञ्चं ब्रह्माकारं जातमेवेति तस्या
 एवावस्थायां ज्ञानावस्थात्वात् तदा केवलं अपण्डितब्रह्मैव मनसावाप्तमिति
 सिद्धम् समीहितमिति श्रुतेरभिप्रायः । विदोपाभावस्य उभयत्र समत्वात्
 आवरणसत्त्वासत्त्वान्यामेव गुणुप्तिमगाध्योर्भेदात् । अत एव ह्युक्तं “निद्रा
 समाधिस्थितिः” इति । इदं वचनं जाग्रतां पुरुषणः सुषमयी गुणुप्ति-
 चिरं चिन्तयते चेत् तस्य समाधिः भवतीत्यभिप्रायेणैव । तथाच एवात्मने
 परे तत्त्वे भेदवार्ता इत्यनेन भेदो नैवास्ति तद्वार्तापि कथं भवेत् विद्वान्-
 वारविशेषाभावात् यदाह्यवैष एतस्मिन् दृश्ये ज्ञातव्येऽनिरक्ते-
 ऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथमोऽभयं गतो भवति । ‘यत्र
 नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भमा’ इति श्रुतेः ।
 यदि भेदः सत्यं स्यात् गुणुप्ताय वलोक्येत । यद्यज्ञानं न विचिदवैशिष्ट्यं इति
 गुणुप्ती विव्रमित्युच्येत तस्यापि ज्ञानमात्रायां समाध्यवस्थायां दग्धत्वात्
 न सत्यत्वमिति अज्ञानस्य तत्त्वार्थाणां च अन्यन्तं नष्टत्वात् आदावन्ते
 च यत्रास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा” इत्युक्त्या नास्ति नासीत् न भविष्यतीति
 वैवाचिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं सिद्धमिति भावः ॥४०४॥

तदुपपादयति । न ह्यस्तीति ।

न ह्यस्ति विश्वं परतत्त्वबोधात्
 सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।

बालनये नाप्यहिरीक्षितो गुणे
 न ह्यम्युविन्दु-मृगतृष्णिकायाम् ॥४०५॥

सम्यग्ज्ञानं हि वस्तुसिद्धिहेतुः । पूर्वतु, अज्ञानात् भ्रान्तिरासं मनसः ।
 विचार्यमाणे दोषवन्निवायमाने तम इव अज्ञानं नष्टमिति सदात्मनि

श्रीविवेकचूडामणि सभाष्य

निर्विकल्पे ब्रह्मणि विश्वं न ह्यस्ति नैवास्तीत्यर्थः । तत्र मानं परतत्त्व-
बोधादिति । परस्य ब्रह्मण यतत्वं निष्प्रपञ्चत्ववृत्त्ययात्म्यं श्रुतिबोधित-
तस्य बोधात् अनुभवादित्यर्थः । नहि यथाग्रमाणं अनुभवानन्तरं सञ्ज्ञ-
विपर्ययादिकं । अतः विश्वं नैवास्ति । तत्र दृष्टान्तः, हि यत्, कालत्रयेऽपि
गुणे रज्ज्वा अहिं सर्पं नेक्षितं, मृगतृप्णिक्काया मरमरीचिकासु अद्युविन्दुरपि
न । तद्वत् पूर्वमज्ञानात् भ्रान्त्या प्रतिपन्नमपि वस्तु न सदिति भावः ।
"नाभावो विद्यते यतः" इति गीतोक्ते विद्वदनुभवाच्च । युक्तितया हि
रजतवदवभासते एव इन्द्रं सद्धितीयवत् इत्यादिलौकिकानुभवात्
आरोपित-मिथ्यात्वे न विसबाधः । अतः श्रुतिरपि 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं पश्यति । मृत्योरेव मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"
इति इवकारानुबन्धेन द्वैतस्य मिथ्यात्वं सूचयति ॥४०५॥

तद्विषये स्फुटार्थं श्रुतिमाह । मायेति ।

मायामात्रमिदं द्वैतं अद्वैतं परमार्थतः ।

इति ब्रूते श्रुतिस्साक्षात्सुपुप्तावनुभूयते ॥४०६॥

मायया मीयते प्रतीयते इति मायामात्रं इदं दृश्यं द्वैतं भेद इत्यर्थः ।
परमायं सत्यभूतं अद्वैतं निर्भेदं ब्रह्म इत्यर्थः । इति साक्षात् वाच्यवृत्त्या
श्रुतिर्द्वैतः । सर्वैरपि साक्षात्सुपुप्तावनुभूयते अतः नात्र विवादायसरं
इति भावः । अनुभवस्य अपोरूपेयतया निर्दोषश्रुत्यनुसारित्वात् ॥४०६॥

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।

पण्डितैरज्जु-सर्पादौ विक्ल्पो भ्रान्तिजीवनं ॥४०७॥

"मुपुत्तिबाले मन्त्रे चित्तोने तमोभिभूतं गुणरूपमेति" इति-
वेकल्योपनिषदि तमोभिभूत इति शब्देन तममं निर्याति श्रुते श्रुतिरिति चेत्
तस्य तत्र वृत्तितया गुणाध्यायमात्राच्च अवगन्तुमिदं आरोप्यस्य
अधिष्ठानादनन्तरं व्यतिरेकभावः रज्जुसर्पादौ पण्डितैः निरीक्षितः ।
विक्लप-भेदग्रहणं भ्रान्तिजीवनं भ्रान्त्या जीवनीयं भ्रान्तिजीवनं भ्रान्ति-
मृत्त्य इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावे भेदः नैव प्रतीयते भेदविपर्ययवृत्त्या-
माया ॥४०७॥

भ्रान्तिनिरासोपायमाह । चित्तेति ।

चित्तमूलो विकल्पोय चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ॥४०८॥

अयं विकल्पः नित्यं बहिर्मुखः मनः मूलः यस्य स चित्तमूलः ।
चित्ताभावे मुपुप्तौ न कश्चन अतः स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे
न स्वकार्य-समर्था । सा जाग्रदवस्थायां चित्तात्मना परिणममाना विश्वं
जनयति । अतः चित्तं प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्थापय,
तेन अविद्यायाः साकं सर्वेषां विकल्पानां बाध एवेति भावः ॥४०८॥

परमात्मनि मनः समाधाययितुं शब्दैर्विध्यति । निमपीत्यादिना
त्रिभिः श्लोकैः ।

किमपि सततबोधः केवलानन्दरूपः

निरुपममतिवेलः नित्यमुक्तः निरीहम् ।

निरवधिः गगनाभः निष्फलः निर्विकल्पः
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णः समाधौ ॥४०९॥

प्रकृति-विकृतिशून्यः भावनातीत-भावः

समरसममानः मानसबन्धदूरम् ।

निगमवचन-सिद्धः नित्यमस्मत्प्रमिद्धः

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णः समाधौ ॥४१०॥

अजरममर-मस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्

स्तिमित-सलिलराशिः प्रत्यमाख्या-विहीनम् ।

शमितगुण-विकारः शाश्वतः शान्तमेकः

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णः समाधौ ॥४११॥

किमपि वागगोचरः सततः नित्यः स्वामी बोधश्च तः अवगच्छानरूपः,
केवलानन्दरूपः दुःखासभिन्न-निरुपाधिक-मुखरूपः, तेन मध्यप्रकाश-नित्य-
मुखरूपतया परमपुरुषार्थत्वमुक्तम् । निरुपमं “न तस्य प्रतिमास्ति” इति
श्रुतेः । केवलातीत्यं वर्तमानः अतिवेलः विश्वातीतमित्यर्थः । नित्यमुक्तः

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्प्रिय वा । निरवधि कालत
 देशत यस्तुतश्च अन्तःशून्य । गगनात् असग निर्मल । निष्कल निरवयव ।
 निर्विकल्प विविधकल्पनाशून्य । पूर्ण ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति ।
 त्वमप्येय कलवेति भाव । नित्यत्वाभिरवयवत्वात् च "तदेतद् ब्रह्मापूर्व-
 मनपर" इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकृतिशून्य, भावना कल्पना अतीत भाव
 स्वभाव यस्य तत् उपनिषद् विना केवलतर्केण अधिगन्तुमशक्य इत्यर्थः ।
 तत् समस्त एकरूप असमान असदृश । मानसम्बन्धदूर अप्रमेय श्रुत्यापि
 लक्षणया बोध्यमानत्वात् । 'प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितिस्तथा ।
 यस्य प्रसादात् सिद्ध्यन्ति तत्तिष्ठौ किमपेक्ष्यते ।' इतिमुरेश्वराचार्य-
 वचनात्, स्वयं सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितृ-वेदनादि-भेदापनायक-
 श्रुतेरपि तादृश्यात् । यद्वा मान प्रत्यदादिप्रमाण तत्सम्बन्धदूर तत्सम्बन्ध
 मेयत्व तज्जन्यप्रमाविषयत्व तद्वर तद्वहितमिति यावत् । निगमवचन-
 सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर । हृदीत्यादि पूर्ववत् । अजर अपक्षयशून्य
 अजर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभासा विवल्पा
 यस्मिस्तत् अस्ताभास तच्च तत् वस्तु च तत्स्वरूप । स्तिमितमलिलरानि
 प्रस्य निस्तरंग-जलराजिनिश्चल । आख्याविहीन नामरहित जात्यादि-
 प्रवृत्ति निर्मितविरहात् 'ते यदन्तरा' इतिश्रुते । शमितगुणविकार
 निर्गुण निर्विकार शाश्वत अनादिसिद्ध शान्त अपरिणामि । एव अद्वितीय
 हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्ण ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त वरण स्वरूप
 विलोक्यात्मान-मण्डवैभवम् ।
 विच्छिन्नि बन्ध भवगन्ध-गन्धि
 यत्नेन पुस्त्य सफलीकुरप्य ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त वरण निश्चलतया म्यापिमाना मन्
 अण्डवैभव अण्ड वैभव विभुत्वं यस्य त आत्मा अद्यावतावाग्यापि
 बलनाभिष्ठान विलोप्य माधालुगः । भवगन्धगन्धि गमारवामा-
 यासित बन्ध अज्ञान विच्छिन्नि नाशय "अविद्यान्तमयो मोक्षमात्रं च
 बन्ध उदाहृत" इत्युक्ते । यत्नेन "यत्नाभावात्तो लाभः समुपाप्नोत

भ्रान्तिनिरासोपायमाह । चित्तेति ।

चित्तमूलो विकल्पोय चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ॥४०८॥

अयं विकल्प चित्त बहिर्मुख मन मूल यस्य स चित्तमूल ।
चित्ताभावे सुषुप्तौ न कश्चन अतः स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे
न स्वकार्य-समर्था । सा जाग्रत्स्वप्नयो चित्तात्मना परिणममाना विश्व
जनयति । अतः चित्त प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्यापयं,
तेन अविद्याया साक सर्वेषा विकल्पाणां बाध एवेति भावः ॥४०८॥

परमात्मनि मनः समाधापयितुं शब्दैर्विध्यति । किमपीत्यादिना
त्रिभिः श्लोकैः ।

किमपि सततबोध केवलानन्दरूपं

निरुपमगतिवेलं नित्यमुक्त निरोहम् ।

निरवधि गगनात् निष्फल निर्विकल्प

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥४०९॥

प्रकृति-विकृतिगूण्य भावनातीत-भाव

सगरसमरमान मानसबन्धदूरम् ।

निगमवचन-सिद्ध नित्यमस्मत्प्रसिद्ध

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥४१०॥

अजरमर-मस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्

स्तिमित-सलिलराशिः प्रत्यभास्या-विहीनम् ।

शमितगुण-विकारः शाश्वतः शान्तमेव

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥४११॥

किमपि बागमोचर, सतत नित्यदचामो बोधश्च तत्तत्तज्ज्ञानरूप,
बलानन्दरूपं दुःखमभित-निरुपाधिक-मुखरूप, तेन स्वयंप्रकाश-नित्य-
मुखरूपतया परमपुण्यार्थत्वमुक्तम् । निरुपमं "न तस्य प्रतिमास्ति" इति
श्रुते । बेलामतीत्य वतमान अतिवेलं विद्यातीतमित्यर्थः । नित्यमुक्त

श्रीविवेकचूडामणि सध्याख्य

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्प्रिय वा । निरवधि कालत
 देशत वस्तुतश्च अन्तःशून्य । गगनाभ असग निर्मल । निष्कल निरवयव ।
 निर्विकल्प विविधकल्पनाशून्य । पूर्ण ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति ।
 त्वमप्येय कलयेति भाव । नित्यत्वान्निरवयवत्वात् च "तदेतद् ब्रह्मापूर्व-
 मनपर" इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकृतिशून्य, भावना कल्पना अतीत भाव
 स्वभाव यस्य तत् उपनिषद् विना केवलतर्केण अधिगन्तुमशक्य इत्यर्थः ।
 तत् समस्त एकल्य असमान असदृश । मानसम्यग्धूर अग्रमेय श्रुत्यापि
 लक्षणया बोध्यमानत्वात् । 'प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितिस्तथा ।
 यस्य प्रसादात् सिद्ध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते ।' इति सुरेश्वराचार्य-
 वचनात्, स्वयं सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितु-वेदनादि भेदापनायक-
 श्रुतेरपि ताटस्थ्यात् । यद्वा मान प्रत्यक्षादिप्रमाण तत्सम्यग्धूर तत्सम्यग्ध-
 मेयत्व तज्जन्यप्रमाविषयत्व तद्दूर तद्रहितमिति यावत् । निगमवचन-
 सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर । हृदीत्यादि पूर्वघत् । अजर अपक्षयशून्य
 अमर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभासा विवल्पा
 यस्मिंस्तत् अस्ताभास तच्च तत् वस्तु च तत्स्वरूप । स्तिमितसलिलराशि
 प्रस्य निस्तरंग-जलराशिनिश्चल । आख्याविहीन नामरहित जात्यादि-
 प्रवृत्ति-निमित्तविरहात् ते यदन्तरा इति श्रुते । समितगुणविवार
 निर्गुण निर्विवार शाश्वत अनादिसिद्ध शान्त अपरिणामि । एव अद्वितीय
 हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्ण ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त करण स्वरूप

विलोकात्मान-मगण्डवैभयम् ।

विच्छिन्धि बन्ध भवगन्ध-गन्धिष्व

यत्नेन पुस्त्व सफलीकुरज्व ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त करण निरालम्बा स्थापितमना गन्
 अगण्डवैभय अगण्ड वैभय विभुस्य यस्य त आत्मा अस्माह्मनावासात्सापि
 बलनापिच्छात् विलोकाय गागात् । भवगन्धगन्धिष्व मगारवासना-
 यामित यन्म अग्रा विच्छिन्नि नाश "अविद्यान्मयो मोक्षम्या च
 यन्म उदाहृत" इत्युक्ते । यन्मो "यन्मभावापरा स्थानो यन्मुताप्रापर

सुखम् । यद्-गद्यानापरो योऽस्मद् ब्रह्मेत्यभ्यास्य' इति "आत्म-
लाभानपर विचिदस्ति" "आत्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्ट" इत्यादिवचनै
"तद्-मुद्रा वृद्धिमान्स्यान् कृतकृत्यश्च भास्त" इतिगीतोक्ते, "आत्मा
वा अरे द्रष्टव्य एतावदने य-प्रभृतत्न इतिश्रुत्या न आत्ममाक्षात्कारस्यैव
परमपञ्चरात् तदर्थं यत्नेन पुनश्च तद्-मुद्रा-प्र-पुनरप्य मफलीकुरप्य
स्वप्नप्राप्त्या सायं कुरु पुनर्मा ममापीरिति भाव ॥४१०॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्त सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

भावयात्मानमात्मस्य न भूय करपसेऽवने ॥४१३॥

आत्मान भावय विविध सर्वोपाधिविनिर्मुक्त स्थूलसूक्ष्म-कारणरूप-
भेदहृत्तुमि विनिर्मुक्त विग्रहेण नितरा वासनातोपि इत्यर्थः । मुक्त
अस्पृष्ट सच्चिदानन्द अद्वय आत्मस्य । एतेन न विप्रवृष्टत्वं तस्य "अत्र
चाव विल सत्योम्य न निभास्यस इतिश्रुते । सूक्ष्मायाबुद्धौ भासमान
इत्यर्थः । स्वगहिमप्रतिष्ठया तद्भावेन भूय पुन अध्वने ससृतये न कल्पसे ।
"न स पुनरावर्तते मामुपेत्य तु कान्त्य पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४१३॥

आवृत्यभावमुपादयति । छायेवेति ।

छायेव पुस परितृड्यमान-माभासरूपेण फलानुभूत्या ।

शरीर-माराच्छववधिरस्त पुनर्न सद्यत्त इदमहात्मा ॥४१४॥

महात्मा ब्रह्मभाव प्राप्त पुर्य फलानुभूत्या फल अखण्डावारवृत्त्या
अनावृततया अभि यत्त-स्वरूपचेतन्य तस्यानुभूत्या अनुभवेन हेतुना
आभासरूपेण संपत्यक्त-निमित्त इव संपरूपेण इतरदृष्ट्या पूर्ववत् पुस
छायेव आवेहपात् परितृड्यमान आराददूरे शववधिरस्त इव शरीर पुनर्न
सद्यत्त तज्जाहतादिक न करोति प्रतीतावपि घटादाविव उदासीनस्तत्र
भवतीति भाव ॥४१४॥

सतत-विमलबोधा-नन्दरूप स्वमेत्य,
त्यज जडमलरूपोपाधिमेत सुदूरे ।

अथ पुनरपि नैव स्मर्यता वान्तावस्तु,
स्मरणविषयभूत कल्पते कुत्सनाय ॥४१५॥

श्रीविवेकबूढामणि सध्याख्य

नित्यनिर्मलप्रकाशनन्दरूपं ब्रह्म स्वमेतत् प्रत्यक्तया प्राप्य, जड-
मलरूप उपाधि एतं स्थूलदेहं सुहृदे त्यज । अथ स्वयं निर्मलचिदानन्दरूपं
ब्रह्मैवेति ज्ञानानन्तरं पुनरपि नैव रम्यता दूरं मलभाण्डवत्यवतत्वात् ।
तत्र वृष्टान्तमाह वान्तवस्तु वमनकर्मीभूतं वस्तु स्मरणविषयभूतं स्मृत-
मित्यर्थं कुत्सनाय स्वस्य जुगुप्सायै परकृते निन्दायैवा कल्पते । नहि
मलिनं वस्तु स्मरणीयं मनस विकारापत्तेः । निन्दन्ति च लोके त्यक्त-
दुष्टं वस्तु स्मरन्तम् ॥४१५॥

समूलमेतं परिदह्य ब्रह्मो
सदात्मनि ब्रह्माणि निविशत्ये ।

ततस्स्वयं नित्यविशुद्धबोधा-
नन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठ ॥४१६॥

सदात्मनि कालत्रयाभाध्य-स्वरूपं निविशत्ये ब्रह्माणि ब्रह्मो एतत्
शरीरं समूलं अज्ञानं सह परिदह्य निरवशेषं दग्ध्वा । ततः विद्वरिष्ठ-
विदन्तीति विदं तेषु वर्गिष्ठं विद्वरिष्ठं । स्वयं नित्यविशुद्ध-बोधानन्दा-
त्मना तिष्ठति न कदाचिदपि तस्य अनात्मप्रतिभानमिति भावः ॥४१६॥

प्रारब्ध-मूत्र-श्रयितं शरीरं
प्रयातु वा तिष्ठतु गौरिव सक् ।

न तत्पुनः पश्यति तत्त्ववेत्ताऽनन्दा-
त्मना ब्रह्माणि लीनवृत्ति ॥४१७॥

मूत्र-श्रयिता मर् माला रज्जुर्ना अलवरणाद्यर्थं गन्तव्यं यदा,
प्रयातुं तिष्ठतु वा, यथा गो तत्र न दृष्टिं तथा प्रारब्धमेव मूत्रं तेन प्रयित-
रचितं विदुषः अभिमानाभाववि- तदीयतया इतरं ज्ञायमानं तत्त्व-
साक्षात्कारात्पूर्वं तदीयमूत्र-दुःखमाशात्तागवच्छेदनाया प्रारब्धमर्माणा-
निर्मितं शरीरं ब्रह्माशात्तागवच्छेदनात् प्रयातुं गिराति तिष्ठतु वा प्राप्ता-
धारपतु वा । तत्त्ववेत्ता आत्मगोप्यात्म्यदर्शी तत् शरीरं पुनः न्यस्य ब्रह्म-
ज्ञानान्तरं न पश्यति । तत्र हेतुः आनन्दमना ब्रह्माणि जीना वृत्तिः यस्य
सः लीनवृत्तिः । यत्तेर्देहितापमो हेतुः आनन्दमनेति । यदा अनान्दा-

नन्दात्मना मनोवृत्तिर्लोना कथं वृत्तोवा मनसः बहिर्मुखत्वं स्यात् ।
 सर्वदापि मुखं मे भूयादिति या स्थिता इच्छा तस्याः विषयः प्राप्तः ।
 ततः नित्यनिरतिशयमुखं प्राप्य तदात्मना लीनं मनः न बहिर्वदेति ।
 वक्ष्यति “कस्तां परानन्दरसानुभूति-मृतमृज्य दून्नेषु रमेत विद्वान् ।
 चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत्” इति ॥४१७॥

न तत्पुनः परमतीत्याद्युत्तरार्धमुपपादयति । अखण्डेति ।

अखण्डानन्द-मात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।

किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति तत्त्ववित् ॥४१८॥

तत्त्ववित् अखण्डानन्दमात्मानं स्वस्वरूपत्वेन विज्ञाय किमिच्छन्
 यदि किञ्चिदिच्छति तस्याप्राप्तस्य प्राप्तये प्रयत्नं कुर्यात् । देहं विना
 प्रयत्नकरणासम्भवात् देहं पुष्पोऽयान्व । अत उक्तं कस्य वा हेतोः कस्मै
 फलायेत्यर्थः । देहं पुष्पाति । उक्तं हि श्रुत्या “आत्मानं चेद्विजानीया-
 दयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेत्” इति
 ॥४१८॥

सम्यग्निर्वादि-तत्त्वस्य लक्षणमाह । सतिष्ठस्येति ।

सतिष्ठस्य फलं त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।

बहिरन्तस्सदानन्द-रसास्वादन-मात्मानि ॥४१९॥

साधनचतुष्टय-संपत्ति-पुरस्सरं गुरुमुपसद्य तन्मुखात् वेदान्तवाक्यार्थं
 श्रुत्वा मत्वा निर्दिध्यास्य सम्यगात्मानुभववतः योगिनः परमात्मन्येव
 स्थापितचित्तस्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि सर्वोपाधि-संयन्त्रविनिर्मुक्तस्य तु
 एतत् फलं यदात्मनि अन्तःकरणे बहिरन्तस्सदानन्दरसास्वादनम् ।
 व्युत्थानेपि नानन्दस्य तिरोधानं अखण्डाकारवृत्त्या आवरणस्य भङ्गितत्वात्
 तदुक्तं बहिरिति । इतरैरपि तदीयमूर्तिदर्शनेन अयं पूर्णानन्द इति निरन्तर-
 स्मित-स्मैरावलोकनादिना ज्ञायते इति तस्य पूर्णानन्दात्मना स्थितिः निरन्तरं
 अविद्यानिवृत्तिरूप-नोदास्यापि दृष्टफलत्वात् ॥४१९॥

असकुचित भवति । तस्मादभ्यास-वैराग्याभ्या सम्यङ्मनो निरुध्य विचारे
 क्रियमाणे बोध अवश्यभावी यदि न जात वैराग्यरूप-साधन न पूर्ण-
 भवतीति ज्ञातव्यम् । तत तद्वाद्द्वयाय प्रयत्न कार्यम् । एव बोधे उपनिष-
 ज्जन्ये आत्मसाक्षात्कारे जाते असदिधाविपर्यस्तात्म-परोक्षज्ञाने वा जाते
 उपरति तस्य बोधस्य फलम् । ज्ञात्वापि बाह्येभ्य निवृत्यभावे मनस दृढ
 ज्ञान न जातमित्येव ज्ञेयम् । तत्र च कारण वैराग्यापरिपूर्तिरेव । वैराग्य
 पूर्ण दृढ आत्मनिश्चयश्च नो चेद् विद्यावता भेद बोधा, विद्यावतामपि
 कुत अनुपरमण, उपरतौ च मनस स्वानन्दानुभवाच्छान्ति निष्पत्त्यात्मना-
 वस्थान एवैवफलमुपरते । "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृत-कृत्यस्य योगिन ।
 नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" इत्युक्ते ।
 "यद्युत्तरोत्तराभाव पूर्वपूर्वं तु निष्फल" एव तत्तद्दृष्टफल-निष्पत्तिपर्यन्त
 तत्साधन न पूर्ण भवतीति ज्ञाने प्रयत्न साधकेन मुष्टु कर्तुं शक्यत इति
 साधनपूर्णतायै सगुपन्यास ॥४२०॥

ब्रह्मविद्याया फलमाह । निवृत्तिरिति ।

निवृत्ति परमा तृप्ति आनन्दोनुपम स्वत ।

दृष्टदु खेष्वनुद्वेग विद्याया प्रस्तुत फलम् ॥४२१॥

निवृत्ति सर्वेभ्य कार्येभ्यो निवृत्ति निर्व्यापारस्य कर्तव्यानवशेषता ।
 परमा तृप्ति निरकुशा तृप्ति कर्तव्य कृत प्राप्तव्य प्राप्त इत पर करणीय
 प्राप्तव्य वा निमपि नास्तीति स्वस्य धन्यधन्यतया सुखविशेष स्वत
 अनुपम असदृश आनन्द विषयनिरपेक्ष नित्यनिरतिशय-सुख । प्रारब्ध-
 कर्मणा दृष्टदु खेषु अनुद्वेग, अज्ञानी तु दु खेषु प्रसक्तेषु अह पापी धिक् मा
 दुरात्मान इत्यनुतापवान् भवति । यद्यप्यय विवेक इव भाति । तथापि
 पूर्वस्मिन् जन्मनि चेत् पापप्रवृत्ति-प्रतिबन्धकत्वात् सप्रयोजनो भवति
 स्म, इदानीतु निष्प्रयोजन इति भ्रान्ति तमोयिना । दु ख तु रागादि-
 निमित्तवशात् रजोगुण-विकाररूपा सतापात्मिका चित्तवृत्ति इति
 दु खोद्वेगयोर्भेद । ज्ञानिन अयमुद्वेगो न भवतीति चत्वारि फलानि
 निवृत्ति, निरकुशा तृप्ति, असदृशानन्द निर्विषय, दृष्टदु खेष्वनुद्वेग
 इवेति । विद्याया आत्मतत्त्वज्ञानस्य प्रस्तुत मुख्य दृष्ट फलम् ॥४२१॥

तत्र निवृत्तिमुपपादयति । यदिति ।

यत्कृत भ्रान्तिवेलाया नानाकर्म जुगुप्सितम् ।

पश्चान्नरो विवेकेन तत्कथं कर्तुं-मर्हति ॥४२२॥

विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति

प्रवृत्तिरज्ञानफल यदीक्षितम् ।

तज्ज्ञा-जयोर्यन्मृगतृप्णिकादौ

नोचेद् विदो दृष्टफल किमस्मात् ॥४२३॥

अविवेक-विवेकयो एतावति बलक्षणे विवेकफलभूताया विद्याया परमात्मविषयिण्या किं वस्तव्यमिति भावेनाह । यत्कृतमिति । भ्रान्ति वेलाया जुगुप्सित नाना कर्म यत्कृतं तत् कर्म विवेकेन पश्चात् कथं कर्तुंमर्हतीत्यनेन विवेकिन यथा जुगुप्सित-कर्मभ्यो निवृत्ति एव विद्यावत् प्राप्याभावात् ब्रह्मनिष्ठतया च सर्वकर्मनिवृत्तिरिति भावः । इदं फलं लोक-दृष्टमित्याह विद्यति । विद्याफलं स्यादसतो निवृत्तिं प्रवृत्तिरज्ञानफलं तद् ईक्षितं दृष्टं तज्ज्ञाजयो । यत् यस्मात्कारणात् मृगतृप्णिकादौ आदिपदेन शुक्तिरजतादिकं ग्राह्यम् । मृगतृप्णिकेति ज्ञानवान् न जलार्थं मरुभूमौ प्रवर्तते । मरुभूमौ सूर्यविरणपाते जलवद् भासते इति ज्ञानशून्यस्तु मरुभूम्य-ज्ञानेन तत्र जलभ्रान्त्या प्रवर्तते नेष्टं लभते, विफलप्रवृत्तिमान्भवति । तत् तस्मात्कारणात् विद्याफलं असतो निवृत्तिं अज्ञानफलं प्रवृत्तिं इतीक्षितं नोचेदेव विदं ज्ञानिनं अस्माद् असन्निवृत्तिरूपात् दृष्टं फलं वि । प्रवृत्ते ब्रह्मविद्याविषये तु असच्छब्देन अनात्मा गृह्यते ग्रह्यभिन्नं सर्वं । पूर्वं-मज्ञानावस्थायां तत्र प्रवृत्तिरासीत् अलम्ब्यस्वरूपानन्दत्वात् । इदानीं तु स्वात्मानं विदितवत् तत्र सर्वत्र मिथ्यात्वज्ञानेन नैव प्रवृत्ति इति असन्नि-वृत्तिं विद्याफलं ॥४२३॥

प्रवृत्तिवारणाभावाच्च निवृत्तिरित्याह । अज्ञानेति । अनिच्छोरित्य-नेन परमा तृप्तिरप्नुक्ता भवति ।

अज्ञान-हृदयग्रन्थे-यिनाशो यद्यनोपत ।

अनिच्छोर्विदुषं विनु प्रवृत्ते कारणं स्वतः ॥४२४॥

अज्ञानप्रयोज्य य हृदयग्रन्थि बुद्धौ साक्षिण तादात्म्याध्यासः।
 तस्य अङ्गण्डाकारवृत्त्या मूलभूतज्ञाननाशेन अशेषतः निवासिततया यदि
 विनाश सकारण नाशः । तदा इत्यध्याहार्यं यदीति सत्वात् । स्वतः
 अनिच्छो इच्छारहितस्य विदुषः प्रवृत्ते कारण किनु ? सर्वत्र
 प्रवृत्तौ इच्छैव कारणं, तदभावे प्रवृत्त्यभावात् वदन्ति हि "प्रयोजन-
 मनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत" इति अत एव साधनचतुष्टये मुमुक्षुत्वमपि
 घटयिकृतं । इच्छा च अन्तःकरणधर्मः "काम सफल" इत्यादिना
 "इत्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुते । मनसोपि बहिरिच्छा आनन्दरूपात्मा
 दर्शनात् स्थिता । तत्र दोषदर्शनेन नित्यनिरतिशयानन्द-रूपात्म-श्रवणमनन-
 निदिध्यासनेषु शास्त्रीयेषु मुमुक्षया प्रवर्तिष्यते । आत्मदर्शनेन तत्रापीच्छा
 प्राप्तफलत्वान्नास्ति । विचारकाल एव बहिरिच्छा सूत्रा नास्ति
 वैराग्यस्य परमसाधनत्वात् । तथाच तस्य इच्छासत्त्वे तत्तादात्म्याध्यासेन
 साक्षिणोपीच्छा इति वक्तव्यं । आत्मेच्छापि आत्माज्ञानकालिकवेव ।
 अज्ञाननाशे तत्प्रयोज्य-चिज्जडतादात्म्याध्यास-नाशेन आत्यन्तिकी निवृत्ति-
 रिच्छाया इति सर्वथापि बहिरन्तर्वा प्रवृत्तिकारण विषय कोपि नास्तीति
 निष्प्रियात्मनावस्थान निवृत्तिसिद्ध्यर्थं ब्रह्मविद्याया दृष्टं फलम् ॥४२४॥

वैराग्यबोधोपरतय पूर्णतया कदा ज्ञया इतिप्रश्ने तदवधि शिष्या-
 नुग्रहाय उपदिशति । वासनेति ।

वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधि ।

अहभावोदयाभावो बोधस्य परमावधि ।

लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्मेर्यादोपरतेस्तु सा ॥४२५॥

भोग्ये वासनाया अनुदय अनुद्वेग, अनुभूते विषये पुरस्स्थितेपि
 तत्संस्कारानुद्वेग यदा तदा वैराग्यस्य अवधि । तदीय मन विषयेषु
 नष्टमेव कुतो रागप्रसक्तिं वैराग्यस्य परस्यैषा परा काष्ठा प्रदर्शिता ।
 अहमायस्य उदयाभाव अनुत्पत्ति बोधस्य परमावधि । अहं ब्रह्म इत्यपि
 वाधया सामानाधिकरण्यम् । अतः सर्वात्मने अहन्त्वमपि कल्पितमेव ।
 अत एवोक्तं "यदत्येव भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया" इति । यदहन्त्वे
 न ज्ञातं तद् ब्रह्म इत्येवार्थः अहं ब्रह्मेत्यस्य, यः चोरः स स्वाणुरिति वत् ।

यद्वा कोशेष्वहभावस्य उदयाभाव इत्यर्थः । लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्यदादोषस्तेस्तु सा, आनन्दात्मना लीना या मनोवृत्तिरिति तस्या अनुत्पत्तिरिति यथा आज्यं पुनर्धीरन भवति तथा स्वतः अनुपम आनन्दः अतः परमावृत्तिरिति तत् सर्वतो निवृत्तिरिति हेतुहेतुमद्भावात् ॥४२५॥

इदानीं निरूपयमानानन्दं ज्ञानिनो दर्शयति । ब्रह्माकारतयेत्यादिना ।

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्त-बाह्यार्थधी

अन्यावेदित-भोग्यभोगकलनो निद्रालुबद्ध बालवत् ।

स्वप्नालोकित-लोकवज्जगदिदं पश्यन्वचनितलब्धधी

आस्ते कश्चिदनन्त-पुण्यफलभुग्धन्यः स मान्यो भुवि ॥४२६॥

धियः निर्मुक्तबाह्यार्थत्वे हेतुः ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया । सदा प्रत्ययान्तरशून्यत्वेन अचिन्तयता ब्रह्माकारतया परमपुरुषार्थ-भूताखण्ड-सन्निधेयानन्द-परमात्माकारतया स्थिततया निर्मुक्ता नितराः सवासनमित्यर्थः मुक्ता नष्टा बाह्यार्था यस्य सा नतु यथेति स्वयमेव निवृत्तत्वात् विषयाणां प्रयत्नस्य अनपेक्षितत्वात् "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति ब्रह्मदर्शने विषयनिवर्तनार्थं प्रयत्नानपेक्षितत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाच निर्मुक्ता बाह्यार्थधी यस्य स निर्मुक्त-बाह्यार्थधी । कश्चिदित्यस्य विशेषणं अन्यावेदित-भोग्यभोगकलनं अन्ये आवेदितं यद्भोग्यं शरीरस्थितिनिमित्तं जनपानादिव तेन भोगस्य कलना संपत्तिरिति घटना यस्य स । आत्यप्राप्तानभुगित्यर्थः । यथा निद्रालु-रन्ये भोजितं भुङ्क्ते बालवच्च मात्रा भोज्यते तथा बहिर्मुखत्वाभावेन निरुचिमानतया च निद्रालुबद्ध बालवत् अन्यावेदित-भोग्यभोगकलनं, प्रारब्धवर्मापन्न-भोगोऽपि परमुपेन शरीरस्थितिहेतुर्भवति इति भावः । क्वचित्परमात्मनि सज्जपी लब्धा प्रतिष्ठिताऽधी यस्य स लब्धधी, यद्वा कश्चित् यद्वाचित् लब्धधी व्युत्थितमना इदं जगत् स्वप्नालोकित-लोकवत् मिथ्यात्वेन पश्यन् कश्चित् ब्रह्मविद्धः अनन्तपुण्यफलभुक् शान्तोऽस्मिन् कृतगुह्यत-परभूत-मोहानन्दानुभवी आन्ते म धन्यः भुवि मान्यः सत्त्वपूज्यः । एतेन विषयान्विता स्वतः आनन्दः अनुपमः उक्त आत्मविद्याफलः । "सोऽनृते सर्वान्नामान् सह", "बाधानयं उदपाने

सर्वतः सल्लुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत " इति-
 श्रुतिस्मृतिन्या "एतत्सर्वानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति
 श्रुतेरत्र । लोके यावन्तः पुरुषा यावद्भिः पुण्यं यावन्ति सुखान्यनुभवन्ति
 अथ परावरैकत्वज्ञानी युगपत् सर्वाणि सुखानि समुद्रस्थानीय-ब्रह्मा-
 नन्दानुभवादनुभवतीति वा अर्थः अनन्तगुण्यफलभुगित्यस्य "सोऽनुते
 सकलान्कामान् अक्रमेण मुरर्षभा । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न
 सशयः " इति तैत्तिरीयपार्थविवरणाद् ब्रह्मगीतानु मूर्ध्वा सुखानां विषया-
 भिव्यग्यानां ब्रह्मानन्द-सिन्धुविदु-वर्णिकायमानत्वात् । "स्नात तेन समस्त-
 तोर्धसलिले सर्वापि दत्तावनि यज्ञानां च सहस्रमिष्टमलिला देवाश्च
 सतपिताः । ससारान्च समुद्धृतास्त्वपितरस्त्रैलोक्य-पूज्योप्यसौ, यस्य
 ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् " इत्युक्त्या ब्रह्मनिष्ठा
 यस्य सर्वदाम्यं मान्यतायाः किमुवक्तव्यम् । उक्तं हि "कुल पवित्र जननी
 कुतार्था विश्वभरा पुण्यवती च तेन । अपार-सवित्सुखसागरेस्मिन् लीन
 परे ब्रह्मणि यस्य चेतः " इति 'तस्मादात्मज्ञ हाचंयेद्भूतिकामः "
 इतिश्रुतेरत्र ॥४२६॥

जीवन्मुक्त-लक्षणे ज्ञाते साधके मुमुक्षुभिः तथा स्थातुं प्रयतितुं
 शक्यत इति मुमुक्षुजनानुग्रहार्थं तल्लक्षणं वक्तुं प्रक्रमते । स्थितप्रज्ञ इति ।

स्थितप्रज्ञो यतिरयं यस्सदानन्दमश्नुते ।

ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिप्त्रियः ॥४२७॥

ब्रह्मण्येव विलीनात्मा विलीन आत्मा अन्तःकरणस्य अत एव
 निर्विकारः हर्षविषादाद्यान्तरविकारशून्यः । विनिप्त्रियः बाह्यदेहादि-
 चेष्टाशून्यः, "क्रिया रवाश्रयमविकुर्वन्ती नैवात्मानं लभते" इति समन्यय-
 सूत्रभाष्यात् निर्विकारत्वे हेतुः विनिप्त्रिय इति वा । यः सदानन्द-
 मश्नुते अयं यतिः स्थितप्रज्ञ इति । सूत्रस्थानीयोऽयं श्लोकः ॥४२७॥

तत्र स्थितप्रज्ञत्वं व्याचुरते । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मात्मनो घोषितयोरेव भावावगाहिनी ।

निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रजेति कथ्यते ।

सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४२८॥

स्थिता सतत वर्तमाना प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञ इति विग्रहः ।
तत्र प्रज्ञाशब्दार्थमाह बोधितयो महावाक्यार्थक्यनावसरे दक्षितदिशा
तत्त्वपदलक्ष्ययो उपाधिविनिर्मुक्तयो, ब्रह्मात्मनो परमात्मप्रत्यगात्मनो,
एकभावावगाहिनी ऐक्यविपयिणी निर्विकल्पा ससर्गादिमिथ्यापदार्था-
विपयिणी चिन्मात्रा अखण्डचिदाकारा वृत्ति श्रवण-मनन-निदिध्यासन-
सस्कृतमन परिणाम प्रज्ञा इति कथ्यते । स्थिताशब्दार्थमाह “सा सर्वदा
भवेद्यस्यति,” सजीवन्मुक्त इष्यते अतस्मिन्स्तद्वद्वरेव वन्धत्वात् सर्वदा
अखण्डाकारवृत्तौ सत्या वन्धप्रसक्तेरभावात् ॥४२८॥

यस्य स्थिता भवेत् प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तरः ।
प्रपञ्चो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४२९॥

सूत्रश्लोकस्थस्य यस्सदानन्दमश्नुते ब्रह्मण्यव विलीनात्मा इत्यस्य
विवृतिः । अत्र सर्वं तस्य स्वरूपं अतः विवक्षयितव्यं व्यापकत्वशका
नकार्या । यद्वा यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा स जीवन्मुक्त एव यस्यानन्दो
निरन्तरः स जीवन्मुक्तः यस्य प्रपञ्चः विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इति
योजना । उपदृश्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इतिस्मृत्या शिष्य-
बोधनार्थं शिष्यादृष्टं व्युत्थानदशाया तदुपयोगि प्रमाणवाक्यादिरूप प्रपञ्च
स्मर्यन्ते नान्यत् किंचिदिति विस्मृतप्राय इति प्रायः पदम् ॥४२९॥

मुमुक्षु भवमाह । लीनधीरिति ।

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्वर्गवर्जितः ।

बोधो निर्वासितो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३०॥

मुमुक्षो मनस्य अज्ञाने लयः, इदानीं ब्रह्मणि चिन्मात्रे, ततः तम-
प्रसक्तेरेवाभावात् लीनधीरपि जागर्ति नष्टाविद्यानिद्रा इत्यर्थः ।
अनाद्यतात्म-सबद्ध-स्वरूपदार्ढ्यात् स्वाव्यतिरेकेण सर्वमुपलभत इति वा ।
“इन्द्रियैर्योऽपि विपरिगन्तिमिति” लक्षणं मुमुक्षुः । जागरेपि न पूर्ववत्
स्पृष्टदेहाद्यभिमान इत्याह यो जाग्रद्वर्ग-वर्जितः, “रागद्वेषविषमैर्मु-
विषयानिन्द्रियैश्चरत् । आत्मवश्यविधेयात्मा स शान्तिमधिगच्छति”
इतिस्मृतिरीत्या अध्यासकाल एव शान्त्यर्थमेव प्रयत्नस्य वृत्तत्वात् ।

यस्य बोध पदार्थानां बोधोपि निर्वासनं सक्तिरहितं इत्यर्थः ।
 “यद्वृच्छोपन्तोष्वक्षि दिग्द्रव्येषु यथा पुन । नीरागमेव पतति तद्वद् भोग्येषु
 धीरस्यो इति यासिष्ठोक्ते ह्ययोपादेयबुद्धिरहित इति भावः । यदा
 लीनधोरपि जायते चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलनेष्ववस्थानेन उपरत्य
 भावज्जगति । इन्द्रियसत्त्वैर्पि मनस ब्रह्मणि लीनत्वात् नेन्द्रियैरर्थानुपलभते
 यत तत जाग्रद्वगर्जितः । कदाचिदुपलब्धावपि दृढतमविवेकप्रकर्षात्
 रागद्वेषादिगूण्यत्व निर्वासनबोधत्वः । तेन निर्विकारत्व सूनश्लोकस्य
 विवृतः ॥४३०॥

द्वादशभिः श्लोकैः निर्विकारत्व मुख्यतया उपपादयति, तस्मिन्सति
 प्रज्ञाप्रतिष्ठाया तस्या च सदानन्दस्य अत्यन्तसिद्धत्वात् ।

शान्तससारफलं कलावानपि निष्कलः ।
 यस्तचित्तोपि निश्चितः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३१॥

शान्ता ससारफलना यस्य न शान्तससार-फलं, इदं विगेषणं
 निश्चितत्वे हेतुः । कलावानपि सकलविद्याविदपि निष्कलः ब्रह्मवृत्ति-
 व्यतिरिक्तवृत्तिगूण्यत्वात् । यदा आमोक्ष प्राणश्चर्यादि षोडशब्रह्म-
 विशिष्टोपि तत्राभिमानरूप-मगाभावात् परकीयप्राणादिभिरिव कलाससंग-
 गूण्य इत्यर्थः । यस्तचित्तोपि स्वात्मना परिणतं चित्तविशिष्टोपि निश्चितं
 बहिर्वृत्तिगूण्यत्वात् मुग्धादिवत् रागादिगूण्यत्वाद्वा । स जीवन्मुक्त
 इष्यते ॥४३१॥

वर्तमानेपि देहेस्मिदल्लयावदनुवर्तिनः ।
 अहताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३२॥

छायावदनुवर्तिनः अतिस्थूलबहु वर्तमानेपि अहताममतयोरभावात्
 परकीयशरीर इव जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् । एतेन सर्वेषां विकाराणां राग-
 द्वेषादीनां जरामरणादीनां वा स्थूलदेहाभिमानमूलकत्वात् मूलाभावे
 निर्विकारत्व एषट्मुपपादितम् ॥४३२॥

अतीताननु-संधानं भविष्यदविचारणम् ।
 औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३३॥

श्रीविवेकनूडामणि सव्याख्य

अतीतस्य अननुसंधान अस्मरण, भविष्यत आगामिन अविचारण
अचिन्तन, प्राप्तेषु वर्तमान इत्यर्थं औदासीन्य सगशून्यत्व जीवन्मुक्तस्य
लक्षणम् ॥४३३॥

गुणदोषविशिष्टेस्मिन् स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३४॥

गुणदोषविशिष्टे अत एव स्वभावेन विलक्षणे अस्मिन् जगति सर्वत्र
समदर्शित्व “न निपप्रति दोषधिया गुणबुद्ध्या वा न किंचिदादत्ते ।
अविद्यक-मखिलमिति ज्ञात्वोदास्ते यति कोपि” इत्यात्मविद्या-
विलासोक्तरीत्या हानोपादानरहितत्व । यद्वा सम ब्रह्म, “निर्दोष हि सम
ब्रह्म” इति स्मृते सर्वत्र ब्रह्मदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३४॥

इष्टानिष्टार्थ-संप्राप्तौ समदर्शितयाऽऽत्मनि ।
उभयप्राविकारित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३५॥

इष्टस्य वा अनिष्टस्य वा अयस्य संप्राप्तौ समदर्शितया इदमिष्ट
इदमनिष्ट इतिबुध्यभावात् आत्मनि उभयप्राविकारित्व हर्षद्विगशून्यत्व
जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् लोकदृष्ट्या इष्टानिष्टेति-कथन ॥४३५॥

ब्रह्मानन्दरसास्वादा-सक्तचित्ततया यते ।
अन्तर्वह्नि-रविज्ञान जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३६॥

ब्रह्मेति । स्पष्टम् ॥४३६॥

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहभाववर्जित ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३७॥

देहेन्द्रियादौ आदिपदेन प्राणमनोबुध्यहृत्परा-परिग्रह । कर्तव्ये कर्मणि
च ममेद कर्तव्य ममेद कृतमिति वा ममभाववर्जित । देहेन्द्रियादौ
अहं मनूय अहं पश्यामि, मम देह, मम चक्षुरित्यादध्यात्मवर्जित ।
य औदासीन्येन आध्यामिकतादाम्बगशून्यतया अमगनया तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त
इष्यते ॥४३७॥

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभाव श्रुतेर्वलात् ।
 भवबन्ध-विनिर्मुक्त स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥
 श्रुतेर्वलात् तत्त्वमसीत्यादि-वेदवाक्यमहिम्ना आत्मन स्वस्य ब्रह्मा-
 भाव ग्रहात्व यस्य विज्ञात साक्षादकारि । भवबन्धविनिर्मुक्त सकल-
 विघ्नभ्रान्तिशून्य मूलाज्ञाननाशात् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥

भवबन्ध-विनिर्मुक्तत्व स्पुटमाह । देहेति ।

देहेन्द्रियेष्वहभाव इदभावस्तदन्यके ।

यस्य नो भवत क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३९॥

देहे इन्द्रियेषु च अहभाव, तदन्यके तदन्यस्मिन् घटादी इदभाव
 यस्य क्वापि कस्मिन्नपि काल न भवत स जीवन्मुक्त इष्यते । अनात्मत्वस्य
 समत्वात् देहेन्द्रियाणां घटादेश्च, स्वस्मिन्कल्पितत्वस्य च समत्वात् ।
 केवलपूर्ववासना-मूलक अहमिदभाव निर्वासनबोधवत जीवन्मुक्तस्य न
 सम्भवतीति भाव ॥४३९॥

जीवेशोभय-ससाररूप-दुर्वासनोज्झिता ।

सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

नप्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेद कदापि ब्रह्मसंगयो ।

प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४०॥

“विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते । आत्मनि ब्रह्मणो भेद
 असन्त यः करिष्यति” इतिप्रमाणात् प्रत्यग्ब्रह्मणो, जीवब्रह्मणो, सृज्यत
 इतिसर्गं जगत् “ब्रह्मैवेद विश्व” इत्यादिश्रुत्या रज्जुसर्पवद् ब्रह्मणि
 कल्पितस्य अधिष्ठानभेदाभावात् । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाम्बु तत्केन
 क पश्येत्” इत्यादिश्रुत्या “यत्र नान्यत्पश्यति” इत्यादिश्रुत्या च “यदा
 ह्येवंप एतस्मिन्नुदर-मन्तर कुस्ते, अयं तस्य भय भवति” इति श्रुत्याच
 अभयब्रह्मप्रतिष्ठस्य तस्य किञ्चिदपि भेदज्ञान नास्तीति भाव । तथा च
 भेदस्याभावादेव तस्य ज्ञानाभाव, शशविषाणवत् त्रैकालिक्निषेध प्रति-
 योगित्वात् । वस्तुसत अज्ञाने किञ्चिज्ज्ञत्व नत्वसत । न हि सर्वज्ञाना
 योगिता शशविषाणाद्यज्ञानाद-सर्वज्ञत्व किञ्चिदुपैति । तस्मान्निर्विकल्पया

सकलशास्त्र-संस्कार-संस्कृतमन परिणामरूपया चिन्मात्रया प्रज्ञया भेद न विजानाति शास्त्रस्य प्रयोजनव-दनधिगताबाधितार्थ-बोधकत्वेनैव प्रामाण्यात् । लोकाज्ञानसिद्ध निष्प्रयोजन उपादानेन अज्ञानेन सह निवृत्त भेद कथं अखण्डाकारवृत्तौ विषयभाव प्राप्तुमर्हं स्यात् । “प्रतीतिर्जीव-जगतौ स्वप्नवद्भाति यावता । तावन्निरतरं विद्वन् स्वाध्यासापनयं कुरु” इत्युपदेशप्रकारेण अपनीतसकलभ्रमस्य न कदापि भेदज्ञानं भवतीति एवलक्षण-सपत्न्यं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४०॥

साधुभिः पूज्यमानेस्मिन् पीड्यमानेऽपि दुर्जने ।

समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४१॥

अस्मिन् शरीरे साधुभिः पूज्यमाने दुर्जने पीड्यमानेऽपि यस्य समभावः समस्य हर्षमर्षादिशून्यत्वं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४१॥

विं बहुना

यत्र प्रविष्टा विषया परेरिता

नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।

लिनन्ति सन्मात्रतया न विक्रिया

उत्पादयन्त्येव यतिर्विमुक्त ॥४४२॥

परेरिता परं अन्यं ईरिता अनेन स्वतः विषयोन्मुक्तस्य नैवास्ती-
क्षितग्रहणं पुन इत्युक्तम् । परेरिता परवृत्त-स्तुतिनिन्दाद्योऽपि परदुष्ट्या
साध्वसाधु-शब्दाद्यात्मना विषया यत्र प्रविष्टा यमुद्दिश्य कृता वारिराशौ
प्रविष्टा नदीप्रवाहा इव लिनन्ति लीयन्ते न विधियामुत्पादयन्ति हर्षं
वा अमर्षं वा दैन्यं वा । तत्र हेतुः सन्मात्रमेति अगण्डग्रहणं वाहमिति
निश्चित्य स्थितवत् शरीराद्याश्रित-स्तुतिनिन्दादिना विं भवति । निर्गुणे
निर्दिष्टे च ग्रहणं स्थितवत् गणलविषय-विचारशून्यत्वम् । तत्र परवृत्त
गवं आवागहननार्थं-सद्गताद्यामुप-प्रयुक्तिरपि भावः । एष यतिः,
यत्र प्रविष्टा विक्रिया मोहादयन्ति एष यतिः विमुक्ता क्षीणयामनत्वान्
नष्टमनस्त्वान् ॥४४२॥

“तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये” इतिश्रुत्या
 “भोगेन त्वत्तरे क्षपयित्वा सपद्यते” इतिसूत्रेण च ज्ञानिनामपि प्रारब्ध-
 कर्मायत्त भोग स्वीकर्तव्यो भवति । तथाच सुखदुःखानुभवरूपत्वात्
 भोगस्य, कथं निर्विकारत्वं इति शकाया प्राह । विज्ञातेति ।

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न ससृति ।

अस्ति चेन्नस विज्ञातब्रह्मभावो वहिर्मुख ॥४४३॥

विज्ञातमनुभूत ब्रह्मतत्त्वं येन स विज्ञातब्रह्मतत्त्वं, तस्य मिथ्याज्ञान-
 नाशेन तत्कृताभिमानाभावात् यथापूर्वं अनुभवात्प्रागिव न ससृति सुख-
 दुःखानुभव स्पृहोद्वेगशून्यत्वात् तदुक्तं गीतासु “दुःखेष्वनुद्विग्नमना
 सुखेषु विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्मुनिरुच्यते” इति ।
 इतरेषा नैवविधत्वं, दुःखेषु उद्विग्नान्ते सुखेभ्यः स्पृहयन्ति च रक्ता भीता
 कोपितश्च । तदाह, अस्ति चेत् उद्वेगस्पृहादिकं न स विज्ञातब्रह्मभावो
 वहिर्मुख कोशेष्व्वात्माभिमानवान् ॥४४३॥

प्राचीनवासनावेगादसौ ससरतीति चेत् ।

न सदेवत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना ॥४४४॥

ब्रह्मानुभवात्प्राक्कालिनी अगादिभयसन्निता या वासना तस्या-
 वेगात् असौ ब्रह्मवित् ससरति बन्धं भजत इति चेत् न, सदेवत्वविज्ञानात्
 अद्वितीयाखण्ड-स्वप्रकाशानन्द-ब्रह्मानन्द-साक्षात्कारात् वासना अल्पजड-
 दुःखात्मकत्वेन निश्चितानात्म-स्वात्मत्वभ्रमजनितवासना मन्दीभवति
 तनूभवति शिथिला भवतीत्यर्थं अरणोदयकालिकं तम इव ॥४४४॥

तत्र दृष्टान्तमाह । अत्यन्तेति ।

अत्यन्तकामुकस्यापि शक्तिं कुण्ठति मातरि ।

तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिण ॥४४५॥

पूर्णानन्दे असङ्गानन्दरूपे ब्रह्मणि, साक्षात्कृते मनीषिण विवेचिन-
 इत्यर्थः । जगति वृत्तिं कुण्ठति । वक्ष्यति हि “चन्द्रे महाह्लादिनि
 दीप्यमाने चित्रेन्दुगालोकयतु क इच्छेत्” इति ॥४४५॥

पूर्वोक्तश्रुति-सूत्रयो मन्दशक्ता-समाधानार्थत्वं विवक्षुः आदौ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेष-विनाशो इतिसूत्रानुरोधेन (तदधिगमे ब्रह्माधिगमे उत्तराधस्य अश्लेष पूर्वाधस्य विनाश इति सूत्रार्थः) क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इतिश्रुत्या च प्रारब्धव्यतिरिक्त-कर्माणि गृह्यन्ते इति भावेन ब्रह्मासाक्षात्कारस्य सचित्तकर्मनाशकत्वमाह । अहमिति ।

अहं ब्रह्मेतिविज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् ।

सचित्त विलय याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् ॥४४८॥

सचित्त अनारब्धफलक पूर्व कर्म कल्पकोटिशतार्जित अवर्तु-ब्रह्माभेद-साक्षात्कारात् प्रबोधात् जागरात् स्वप्नकर्मवत् विलय विनाश याति प्राप्नोति ॥४४८॥

दृष्टान्तमुपपादयति । यत्कृतमिति ।

यत्कृत स्वप्नवेलाया पुण्य वा पापमुल्लवणम् ।

सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात् स्वर्गाय नरकाय वा ॥४४९॥

स्पष्टोऽर्थः । एव अविद्यानिद्राकालकर्मभि आत्मकत्व-दर्शन-प्रबोधवत् नष्टाविद्यत्वेन च औपाधिकेनापि कर्तृत्वेन शून्यस्य न फल-मारभ्यत इति भावः ॥४४९॥

सचित्तकर्मणा अनात्माध्यासनाशेन नाशमुक्त्वा आगामिना कर्मणा अश्लेषमाह । स्वमिति । पूर्व कर्माध्यानात्माध्यासात् कर्तृत्वज्ञान स्वस्मिन्नासीत् । कर्तृत्वज्ञानकाले कृतात्यपि कर्माणि कर्तृत्वज्ञाननाशा-प्रपञ्चानि इदानीं तु अकर्तृ-ब्रह्मात्मत्वबोधे आगामिकर्म-सद्वन्ध एव नास्तीति तदश्लेष इत्युच्यते

स्वमसगमुदासीन परिज्ञाय नभो यथा ।

न श्लिष्यते यतिः किञ्चित्कदाचिद् भाविकर्मभिः ॥४५०॥

स्व स्वात्मान असग एक उदासीन अकर्तार परिज्ञाय सम्यगनुभूय । यथा नभ गगन जलानलानिलादिभि न श्लिष्यते तथा आत्मविद्यति

कदाचिदपि किञ्चिदपि भाविकर्मणि आत्मानुभवोत्तरकालिकं कर्मणि
शरीरादौ भवद्भिरपि न श्लिष्यते । तत्र अभिमानरूपसमाभावात् कर्म-
धर्मितादौ तन्माध्यासे कर्माध्यासरूप-श्लेषे तस्य मूलाज्ञाननाशेन तद्वृत्तात्
नानात्मधर्म-श्लेषे ॥४५०॥

उक्तमर्थं नभसि दृष्टान्ते उपपादयन् दार्ष्टान्तिके योजयति ।
न नभ इति ।

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।

तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्म-नैव लिप्यते ॥४५१॥

जगद्व्याप्य वर्तमान नभ घटावच्छिन्नतया परिच्छिन्नमिव
लक्ष्यमाणमपि निर्मलत्वात् अमूर्तत्वात् अवच्छेदकघटगत-सुराया गन्धेन
न लिप्यते । एव आविदेहवैबल्य अनुवर्तमानैरपि उपाधिभिः स्थूल-
सूक्ष्मशरीररूपे योगेन मिथ्यासबन्धेन तद्धर्मं स्थूलसूक्ष्मशरीरधर्मं देवता-
वन्दन-तारजपादिधर्मं नैव लिप्यते ॥४५१॥

इदानीं “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा मपद्यते” इति सूत्रार्थमाह ।
ज्ञानोदमादिति ।

ज्ञानोदयात्पुरारब्ध कर्म ज्ञानान्न नश्यति ।

अदत्त्वा स्वफल लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टवाणवत् ॥४५२॥

अद्वयहात्मीति-साक्षात्कारोत्पत्ते प्राक् आरब्ध फलदानाय प्रवृत्त
कर्म स्वफल सुखदुःखान्तररूप अदत्त्वा, लक्ष्यमुद्दिश्य उत्सृष्टवाणवत्, इदं
उत्तररत्ने स्फुटीभूयते, ज्ञानात् अवत्रात्म-साक्षात्कारात् न नश्यति
संचितवत् ॥४५२॥

लक्ष्यमुद्दिश्येत्यादिदृष्टान्त स्पष्टयति । व्याघ्रंति ।

व्याघ्रमुध्या विनिर्मुक्तो बाण पद्मनात्तु गोमती ।

न तिष्ठति च्छिन्नत्येव लक्ष्य वेगेन निर्भरम् ॥४५३॥

“हुतोऽथ व्याघ्रो हन्यते” इति व्याघ्रं विनिर्मुक्त आर्वाणामिमांशुष्य
त्येव बाणं पद्मनात् क्षान्त्यागतान्तरं तु गोमती पुराघातित गौरिति

मतौ जातायामपि न तिष्ठति निवृत्तगतिर्न भवति । वेगेन निर्भरं नियतं
सम्यक् लक्ष्यं पुरोवस्तु छिनत्येव हिनस्त्येव । एव फड्डाणाय
प्रवृत्तत्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारोदयेऽपि स्वफलं दत्तैव क्षीयते इति । इतरे
आरब्धफले पुण्यपापे भोगेन तत्फलानुभवेन क्षययित्वा संपद्यते विदेहमुक्तो
भवतीति सुनार्थः । एव तस्य ज्ञानिनः तावदेव विरतायानेव विलय-
यावन्नविमोक्ष्ये प्रारब्धकर्माधीनतया शरीराक्षयिमोक्ष्यते, अथ शरीर-
पातानन्तरं सपत्स्ये सपत्स्यते विदेहमुक्तो भवति इति श्रुतेरर्थः ॥४५३॥

उक्तश्रुतिसूत्रार्थं सर्वं पूर्वाधेनं सगृह्य परमार्थमाह उत्तराधेनं ।
प्रारब्धमिति ।

प्रारब्धं बलवत्तरं खलु विदा भोगेन तस्य क्षयः
सम्यग्ज्ञान-हृताशनेन विलयः प्राक्संचितागामिना ।

ब्रह्मात्मैक्य-मवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा सस्थिता
तेषां तत्त्वितयं नहि बबन्दिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥४५४॥

ज्ञानस्यैकरूपत्वेऽपि सगाधिप्रकर्षेण ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्धरः, ब्रह्म-
विद्धरीयान्, ब्रह्मविद्धरिष्ठ इति सत्त्वापत्यसत्तापिनः पदार्थाभावना-न्युपगतेति
भूमिकानुसारेण समुपजातब्रह्मसाक्षात्कारा व्यवहियन्ते । तत्र तुयंगाख्य-
भूमिकागतस्य ब्रह्मविद्धरिष्ठस्य केवलनिर्गुणब्रह्मरूपत्वात् परवृत्तप्रबोधोऽपि
नास्तीति त्रिविधमपि कर्म नास्ति । ब्रह्मविद्धरीयम् परवृत्तप्रबोधे प्रपञ्चभानं
तदा प्रारब्धं व्याप्रियेत यथा ब्रह्मादस्य महाविष्णु-मात्रजन्यरक्षश्रवणेन
समाधेर्व्युत्थानं । ब्रह्मविद्धरस्य स्थितप्रज्ञस्यापि कर्मवशात् स्वयं व्युत्थितस्य
खलु दुःखादिभानं गीतानुं स्पष्टं प्रतीयते "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा"
इत्यर्जुन-प्रश्नस्योत्तरेण । ज्ञानपरिपाकार्थं स्वीकृतसन्ध्यास्ता स्वोपदेशेन
जनवादीनां मुत्पादित-ब्रह्मसाक्षात्कारा याज्ञवल्क्यादयः ब्रह्मविदः ।
तादृशानां विदा ज्ञानिना ज्ञानप्रारब्धयोर्मध्ये प्रारब्धं बलवत्तरं, खलु
प्रसिद्धं । तस्य प्रारब्धप्रभेण भोगेन क्षयः नाशः । सम्यग्ज्ञानमेव हृताशनं
अग्निं तेन प्राक्संचितानां कर्मणा ज्ञानानन्तरकालिकानां आगामिना
विलयः प्रमेण विनाशश्चेत्तौ । ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य साक्षात्कृत्य तन्मयतया
स्वार्थं मयद् ब्रह्मरूपतयेत्यर्थं ये सर्वदा सस्थिता तुयंगा भूमिमाहता

श्रीधिवेकबूढामणिः सञ्ज्ञाव्यः

तेषां तत् त्रितयं त्रिविधमपि कर्म नहि क्वचिदपि कदाचिदपीत्यर्थः । ते
निर्गुणं ब्रह्मैव । ततः सत्त्वादिगुणकार्याणां नैव प्रसक्तिरिति भावः
॥४५४॥

तत्स्फुटयति । उपाधीति ।

उपाधितादात्म्य-विहीन-केवल-
ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुने ।

प्रारब्ध-सद्भाव-कथा न युक्ता,
स्वप्नार्थ-सबन्धकथेव जाग्रतः ॥४५५॥

अज्ञानदशाया आध्यात्मिक-मुपाधितादात्म्य जीवस्य आसीत् ।
इदानीं तु श्रुत्याचार्यप्रसादेन सम्पजात-परापरैकत्वविधेय-प्रकर्षेण
उपाधिभिः अहंकाराकिम्भिः यत्तादात्म्यतद्विहीनं यत् केवलं ब्रह्म त्रिविध-
परिच्छेदशून्यं निर्विकल्पं निष्प्रपञ्चं ब्रह्मतत्तादात्म्येनैव आत्मानि तिष्ठतः
“स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि” इति श्रुते । पूर्वं मुपाधिपु-
स्थितिरासीत् तदिदानीं नास्तीत्यावेदयितुं आत्मानि तिष्ठत इति
कथितम् । स्वस्थस्य मुने प्रारब्धसद्भाव-कथा न युक्ता तत्र दृष्टान्त जाग्रतः
प्रबुद्धस्य स्वप्नार्थसबन्धकथेवेति ॥४५५॥

तत्स्फुटयति । नेति ।

न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।
करोत्यहन्तां ममतामिदंतां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥४५६॥

न तस्य मिथ्यार्थ-समर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोपि दृष्टः ।
तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृपार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥४५७॥

प्रबुद्धः स्वप्नादुत्थितः पुरपः प्रतिभासदेहे स्वप्नगते भानदेहे,
देहोपयोगिनि प्रपञ्चेपि प्रमेण अहंता ममता इदन्ता व न करोति । हि
निश्चयः वितु स्वयं जागरेण तिष्ठति । नहि स्वप्ने परवादिस्मृता न्यस्य
दृष्ट्वा जाग्रत् गः तृणादिकं भक्षयति स्वर्गाय-नियमं वा ररत्रति ।
तस्य मिथ्यार्थमर्थनेच्छा स्वप्नमात-देहादिपदार्थ-मर्थनेच्छा नास्ति ।

तत्काले भातजगत् तज्जगत् स्वाप्निक जगदित्यर्थः । तस्य सग्रहः स्वीकारः
न दृष्टः । यदि तत्र मृषार्थं देहजगदादिरूपे अनुवृत्तिः मनसः जाग्रत्कालिक-
वस्तुनीव, न निद्रया भुवत इति ध्रुवमिष्यते ॥४५७॥

तद्वत्परे ब्रह्माणि वर्तमानः सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथाविधः प्राशनमोचनादौ ॥४५८॥

तद्वत् सुप्तप्रबुद्धवत् परे ब्रह्माणि वर्तमानः सत्स्थापितमना गुमान्
सदात्मना अवाध्यासगच्छिद्रूपेण तिष्ठति । अन्यत् नैक्षते अन्यस्यासत्त्वात्
“यत्र नान्यत्पश्यति” इत्यादिश्रुते यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क-
पदयेत्” इति श्रुतिश्च । ब्रह्माविदापि अप्रादानविसर्गादिकं कुर्वन्तीति मन्द-
शक्यामुत्तरमाह स्मृतिरिति । प्रबुद्धस्य स्वप्नविलोकितार्थे यथा स्मृति-
न तत्र रात्यत्यबुद्धिः तथा विदः ज्ञानिनः प्राशनमोचनादौ, “नाप्रतीति-
स्तपोर्विधिः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः” इति पञ्चदश्या । स्वप्ने स्वात्मानं
व्याघ्रमन्वानाणि प्रबुद्धः न तत्सत्यत्वमनुते किन्तु स्मृतिः स्यात् तथा पूर्वं
प्राशनमोचनादिकर्तुं शरीरं अहृतया अमन्यत इदानीं स्ववास्तविकस्वरूपं
दृष्टवत अहता विना प्राशनादिकर्तुं शरीरं प्रतीयेत पृथक् तया, ध्युत्थानेपीति
भावः ॥४५८॥

आत्मनः प्रारब्धं कर्म नास्तीत्यत्र युक्त्या समर्थयति । कर्मणेति ।
कर्मणा निर्मितो देहः प्रारब्धः तस्य कल्प्यता ।

नानादेहात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ॥४५९॥

अजो नित्यः इति ब्रूते श्रुतिरेषा त्वमोषवाक् ।

तदात्मना तिष्ठतोस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥४६०॥

आत्मनोनादित्वे प्रमाणमाह । अजो नित्यः इति । “अजो नित्यः
शान्दवतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादिब्रूयति ।
अमोषवाक् अमोषा अवाधितार्थवा वाक् यस्याः, घटकत्वमप्युच्यते ।
तदात्मना स्ववास्तविकस्वरूपेण तिष्ठतोस्य ज्ञानिनः प्रारब्धकल्पना कुतः ?
देहात्मना स्थितो प्रारब्धाद्यग-देहादात्मन्याध्यासेन तद्धर्म-प्रारब्धाध्यामोषि
स्यात् न ज्ञानिनि सा कथा ॥४६०॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

तत्स्पष्टयति । प्रारब्धमिति ।

प्रारब्ध सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थिति ।

देहात्मभावो नैवेष्ट प्रारब्ध त्यज्यतामत ।

शरीरस्यापि प्रारब्ध-कल्पना भ्रान्तिरेव हि ॥४६१॥

यदा देहात्मना स्थिति तदा देहधर्म-प्रारब्ध कल्पनया वा आत्मन
सिध्यति । देहात्मभाव नैवेष्ट अध्यासमलाज्ञानस्य नष्टत्वात् । अत
प्रारब्ध त्यज्यता आत्मनि प्रारब्धप्रसंग न कार्य इतिभाव । विचार्यमाणे
शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि निश्चय ॥४६१॥

तदुपपादयति । अध्यस्तस्येति ।

अध्यस्तस्य कुतस्सत्त्व असत्त्वस्य कुतो जनि ।

अजातस्य कुतो नाश प्रारब्धमसत कुत ॥४६२॥

असत्त्वस्य न विद्यते सत्त्व यस्य तत असत्त्व तस्य असत इत्यर्थ ।
जनि उत्पत्ति कुत ? नास्तीत्यर्थ । अजातस्य नाश कुत ? सोपि न ।
उत्पत्त्यर्थं प्रारब्धस्थीकार, नो चेत् लोबसिद्ध देवविषंद्मनुष्यादिवैषम्य
दुरुपपादमिति, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यमिध्यात्व यदा अवसित तदा
शुक्तिरजतादिवत् केवलाज्ञानत प्रतिभासमानस्य न वर्मनिमित्तवत्त्व ।
“स्यानुमन्येनु-सयन्ति यथावमं यथाश्रुत” इत्यादिश्रुतिरपि व्यवहार-
दृष्ट्या वदतीति भाव ॥४६२॥

इदानी “तस्य तावदेव चिरयापन्नविमोक्ष्ये अथ सप्तत्ये” इति
श्रुतितात्पर्यमाह । ज्ञानेति ।

ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ।

तिष्ठत्यय वय देह इतिशकावतो जडान् ।

समाधातु घात-दृष्ट्या प्रारब्ध वदति श्रुति ॥४६३॥

अज्ञानकार्यस्य विषदादिप्रपञ्चस्य अहंकारादिदेहान्तस्य च मात्सा-
र्यात्मनस्य समूलस्य मूलमज्ञान तेन गहितस्य, ज्ञाने ब्रह्मगातात्तात्तेन
यदि लय बाध, अथ दोषागभौतिक वय तिष्ठति इति भाव एवाममीति

शकावत तान् जकावत जडान् प्राकृतान् मन्दान् समाधातु बाह्यदृष्ट्या
व्यवहाररीत्या प्रारब्ध श्रुतिर्वदति "यावन्नविमोक्ष्ये" इत्यादिना ॥४६३॥
वर्मजन्म शरीरादि न शक्तिरजतादिवत् प्रातीतिक चित्तु सत्यमिति
वक्तुमिति कदापि न भ्रमितव्यमित्याह । नत्विति ।

ननु देहादिसत्यत्व-बोधनाय विपश्चिताम् ।
यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैकगोचर ॥४६४॥

विपश्चिता ज्ञानिनो यद्देहादि तस्य सत्यत्वबोधनाय प्रारब्ध ननु
वक्ति । विपश्चितामित्यस्य बोधनायेत्यनेन वा सवन्ध । ज्ञानेन तेजसा
तावान्विलब्ध इत्युक्त्या तस्य आज्ञानिकत्व नास्ति किंतु कर्मजन्यतया
सत्यत्वमिति प्रतीयेत, नत्वेव, ताकिवादिमते तन्तूपादानवस्य पटस्य
तन्तुनायक्षणे निर्गमादानकतया स्थितिवन् "उपादाने दिनष्टेपि क्षण
कार्यं प्रतीयते । इत्याहुस्ताकितास्तद्वदस्माकं किं न सभवेत् । ततूना
दिनसत्त्वानां तैस्तादृक् क्षण ईरित । भ्रमस्या-सरयकल्पस्य योग्य क्षण
इहेष्यताम्" । इति चित्रदीपोवतरीत्या अनादिकालप्रवृत्ताज्ञानोपादान-
कस्यापि देहादे अज्ञाननाशानन्तर वनित्काल स्थितेर्वक्तुं शक्यत्वात् ।
विजिगीषुवभायामेतादृश-समाधान "न निरोधो नचोत्पत्ति न वद्धो
न च साधक । न मुमुक्षुर्न चै मुक्त इत्येता परमार्थता" इति श्रुत्यनुसारेण
ब्रह्ममात्रस्य परमार्थत्वात् । "ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ।
तिष्ठत्यय कथं देह" इति जडानां शवासमाधानार्थं श्रुति प्रारब्ध वक्तीति
वस्तुस्थिति । यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैक-गोचर प्रमाणान्तरानधिगत-
प्रयोजनवदवधिधार्त्य-विषयक इत्यर्थ । नहि ज्ञानिना अज्ञाननाशानन्तर-
मपि वर्मसमाप्तिपर्यन्त शरीर तिष्ठतीति प्रतिपादनेन किंचित्सलमस्तीति
तस्य तावदेवेति श्रुति मन्दशवासमाधानार्थमेवेतिभाव ॥४६४॥

इदानीं श्रुतितात्पर्यविषय परमार्थ सप्तभि श्लोकं सगृह्णाति ।
परिपूर्णमित्यादिभि ।

परिपूर्णमनाद्यन्त अप्रमेय-मविनश्य ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६५॥

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

परिपूर्णं देशपरिच्छेदशून्य अनाद्यन्त उत्पत्तिनाशविधुर, अप्रमेयं फलव्याप्तिशून्य अविक्रिय अपरिणामि एक स्वगतभेदरहित, एव सजातीय-भेदरहित अद्वयं विजातीयभेदरहित, इह ब्रह्मणि, किञ्चन किञ्चिदपि, नाना नानात्व भेद इत्यर्थं नास्तीति श्रुति सकलविधभेदशून्य ब्रह्म ब्रूते । “मन-संवानुद्वष्टव्य नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नागेव पश्यति” इति बृहदारण्यकश्रुति । एकमेवाद्वितीयमिति छान्दोग्यश्रुति. अर्थत उक्ता एकमेवाद्वयमिति ॥४६५॥

श्रौतशब्दे श्रुत्यर्थानुसारि-स्वशब्दश्च परमार्थतत्त्व ब्रूते

सद्धन चिद्धन नित्यमानन्दघन-मक्रियम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६६॥

घन मूर्ति, सच्छरीर, चिच्छरीर, नित्य आनन्दशरीर, सन्धि-तानन्दस्वरूपमित्यर्थः । अक्रिय सृष्ट्यादित्रियाशून्यम् ॥४६६॥

प्रत्यगेकरस पूर्ण अनन्त सर्वतोमुखम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६७॥

सर्वात्मभूत व्यापि, नाशरहित, सर्वात्मभूतत्वादेव सर्वतोमुख “त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख” इति श्रुते ॥४६७॥

अहेतुमनुपादेय अनाधेयमनाश्रयम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६८॥

स्वात्मत्वादहेय अनुपादेय च, निष्प्रपञ्चत्वादनधेय न विद्यते आपेय यस्य । अनाश्रय न आश्रयो यस्य निरापार, अहेय निर्दोष अनुपादेय निर्गुणमिति वा अर्थः ॥४६८॥

निर्गुण निष्कल मूढम निर्विकल्प निरञ्जनम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६९॥

अनिष्कलान्तरमन्मतोऽज्ञानमगोचरम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४७०॥

यत् मनोज्ञावा अगोचर, तत् तस्मात् अनिरूप्यस्वरूप वेवलानुभवैक-
वेद्यमित्यर्थः । 'वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु' मिति वक्ष्यते
शिष्योक्तिमुखेन ॥४७०॥

सत् समृद्ध स्वतस्सिद्ध शुद्ध बुद्धमनीदृशम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४७१॥

रात अवाध्य समृद्ध अलण्डानन्दरूप, स्वतस्सिद्ध सर्वप्रमाणप्रवृत्ति-
हेतुत्वात् । शुद्ध दोषास्पृष्ट बुद्ध ज्ञानरूप अनीदृश इदमिव दृश्यत इति
इदं न इदं निरपम बुद्धो धारया सूक्ष्मतमार्थं ग्राहयित एव श्रोतार्थस्य
कथनीयत्वात् इदंशस्फलपुं पौनरक्त्याशक्ता नैव कार्या ॥४७१॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगा

शान्तास्मुदान्ता यतयो महान्तः ।

विज्ञाय तत्त्व परमेतदन्ते

प्राप्ता परा निर्वृतिमात्मयोगात् ॥४७२॥

निरस्त राग यैस्तं निरस्तरागा दूरीकृतविषयेच्छा निरपास्त-
भोगा अत एव निरपास्त भोग यैस्ते नितरा त्यक्तभोगा । यद्दृच्छा-
लाभसमुपष्टा रागसत्त्वे हि भोग उक्त हि पूर्वं 'अन्यावेदितभोग्यभोग-
कलनो निद्रालुवद् बालवत्' इति । यद्वा शीतोष्णादिद्वन्द्व-सहिष्णव इति
तत्पदस्यार्थः । शान्ता ब्रह्मणि स्थापितमनसः, सुदान्ता निगृहीत-
बहिरिन्द्रिया, यतय प्रयत्नशोला । महान्त बहिरिन्द्रियद्वारा निर्गतस्य
मनसः परिच्छिन्नविषयाकारेण परिणामे तदुपहित जीबोप्यल्पो भवति
न शान्ताना दान्ताना च तथात्वमिति । निरन्तरमन्तमूलमनसा महत्त्व
सहजमेव । तादृशा पुरषोरेया एतत् 'परिपूर्णमनाद्यन्त' इत्यादिना
निर्विकल्पकसमाधि तस्माद्धेतो परा निर्वृति नित्यनिरतिशयानन्दरूपा
मुक्ति अन्ते ज्ञानप्राप्त्यनन्तर, प्राप्ता अवापु । अन्ते प्रारब्धकर्मणो वा
अन्ते देहपात इति यावत् परा निर्वृति विदेहवैकल्य प्राप्ता, तदा आत्म-
योगाद्विज्ञाय इति सवन्ध ॥४७२॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्यः

“मागैष्ट विद्वस्त्व नास्त्यपाय ससारसिधोस्तरणेस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोस्त्य पार तमेव मार्गं तव निर्दिशामि” इति यदुक्त
तत्समापयति । भवानपीत्यादिना ।

भवानपीद परतत्त्वमात्मन
स्वरूपमानन्दघन निचाद्य ।

विधूय मोह स्वमन प्रकल्पित
मुक्ता कृतार्थो भवतु प्रबुद्ध ॥४७३॥

भवानपि आत्मन भवत स्वरूप आनन्दघन इद परतत्त्व ब्रह्म
निचाद्य साक्षात्कृत्य स्वमन प्रकल्पित मोह अनात्मस्वात्मभ्रम विधूय
समूल विनाश्य प्रबुद्ध अविद्यानिद्रारहित मुक्त अध्यासरूप-व्यवधान्मुक्त
कृतार्थो भवतु इत्याशीरुपदेश ॥४७३॥

समाधिना साधु सुनिश्चलात्मना
पश्यात्मतत्त्व स्फुटबोधचक्षुषा ।

निस्तस्यैव सम्यगवेक्षितश्चेत्
श्रुत पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥४७४॥

सुष्टु निश्चल आत्मा अन्त वरणयस्मिन्तेन समाधिना निर्विकल्पकेन
स्फुट यद् बोधरूप चक्षु “निर्विकल्पक-समाधिना स्फुट ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते
ध्रुवम् । नान्यथा चलतया गनोगते प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत्”
इत्युक्त । तेन बोधचक्षुषा रूप यथा बाह्यचक्षुषा तथा साधु असादिग्या-
विपर्यास, आत्मतत्त्व पश्य साक्षात्कुरु । श्रुत आप्तमुनेन श्रुत पदार्थ
निस्तस्यैव त्रियाविरोपण शशयाविषय सन् सम्यगविपर्यस्त अवेक्षितश्चेत्
अनुभव-गोचरतामापादितश्चेत् पुनर्न विवल्पते नान्यथा भातीत्यर्थं
॥४७४॥

न्यस्याविद्या-व्यन्य-मबन्धमोहात्
सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलभ्यो ।

शास्त्र युक्तिर्देनोक्ति प्रमाण
चान्त मित्रा स्यानुभूति प्रमाणम् ॥४७५॥

स्वस्य आत्मन अविद्या-बन्ध-सबन्ध-मोक्षात् अविद्याया ये बन्धा
अहंकारादिवेदान्ता तै य सबन्ध आध्यासिक-तादात्म्य तस्मान्मोक्ष.
स्वस्वरूपावबोधेन वियोग, तस्मात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ सत्य-
ज्ञानानन्दरूप य आत्मा स्वस्वरूप तस्य लब्धौ प्राप्ता विषये भास्य
“अस्य महिमानमिति वीतशोक” “ब्रह्मविदाप्नोति पर” इत्यादि युक्ति
कण्ठचामीकरन्याय, देमिकोक्ति “तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्व-
बोधत । ब्रह्मण्यात्मत्व-वाद्द्वयाय स्वाध्यासापनय कुर” इत्यादि प्रमाण
अन्त सिद्धा शास्त्र-युक्ति-गुरुन्यनुहृपा म्वानुभूतिश्च प्रमाणम् ॥४७५॥

उक्तार्थे दृष्टान्तार्थ अनुभवप्रमाणकानन्यानप्याह । बन्ध इति ।

बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्य-क्षुधादय ।

स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञान परेपामानुमानिकम् ॥४७६॥

अविद्या तदस्तमय अलबुद्धि चिन्ता आरोग्य क्षुत् पिपासा, रोग
कुक्षिगूलादि आदिपदार्थ । स्वेनैव वेद्या साक्षादनुभवगम्या यत् यस्मात्
परेपा ज्ञान आनुमानिक परोक्ष हेतोर्दृष्टत्वे भ्रमात्मक च स्यादिति
भाव ॥४७६॥

तटस्थिता बोधयन्ति गुरवश्श्रुतयो यथा ।

प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया ॥४७७॥

यथा नद्या नावि गच्छन्त एवमेव क्षेपणी क्षिपेति तर्ह्यस्यत बोधयति
स्वय क्षेपणाकुशल तथा गुरवोपि तथा श्रुतय उपनिषद तटस्थिता.
परोक्षज्ञानजनका तथा मार्ग दर्शयन्ति । विद्वान् ईश्वरानुगृहीतया प्रज्ञयैव
“ब्रह्मात्मनोऽशोषितयो” रिति लक्षितया चिन्मात्रवृत्त्यैव तरेत् सत्तार-
वारिषिमिति शेष ॥४७७॥

स्यानुभूत्या स्वय ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।

ससिद्ध मुमुख तिष्ठेन्नविकल्पात्मनात्मनि ॥४७८॥

स्वमात्मान अखण्डित स्वय स्यानुभूत्या ज्ञात्वा, ससिद्ध आत्मनि
निर्विकल्पात्मना मुमुख तिष्ठेत् इत्यन्वय । स्पष्टोर्थ ॥४७८॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य.

वेदान्तसिद्धान्त-निवृत्तिरेषा ब्रह्मैव जीव सकल जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्ष ब्रह्माद्वितीय श्रुतय प्रमाणम् ॥४७९॥

वेदान्तै सिद्ध य अन्त निर्णय तस्य निवृत्ति तज्जनक-सकुचित-
शब्द, एषा, जीव ब्रह्मैव सकल जगच्च ब्रह्मैव, मोक्ष अखण्डरूपस्थितिरेव
ब्रह्मस्वरूपेणावस्थान इत्यर्थ । ब्रह्माद्वितीय, तत्र प्रमाण श्रुतय । श्रुतीना
बहुत्वेपि सर्वाभिरपि जन्यमाणप्रमाया एकत्वात् प्रमाणमित्येकवचन ।
वेदान्ताना य सिद्धान्त निर्णीतार्थ, सिद्धान्तशब्दस्य तत्तच्छास्त्र-सिद्धान्त-
रूपतया परंव्याकृतत्वात् तस्य निवृत्ति निर्णयजनकसकुचितशब्द
निर्वचनमिति वार्यं । तत्त्वमसि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ब्रह्मैवेद विद्वद्,
एकमेवाद्वितीय, इत्यादिश्रुतय ॥४७९॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्
परमवगम्य सत्त्व-मात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरण समाहितात्मा
यच्चिदचलाकृति-रात्मनिष्ठतोभूत् ॥४८०॥

इति पूर्वं विस्तर-सप्रहृष्टेण कथितात् गुरुवचनात् श्रुतिप्रमाणात्
श्रुतय प्रमाणानि मस्य गुरुवचनस्य तत् श्रुतिप्रमाण तस्मात् । “शास्त्र
युक्तिं देशिकोक्तिं प्रमाणं चान्त सिद्धा स्वानुभूतिं प्रमाणं” इत्यत्र
शास्त्रस्य पुण्यककीर्तनात् श्रुतिरूपप्रमाणादिति वा अर्थ । आत्मयुक्त्या श्रुत्या-
चार्योपदिष्टार्थ-मननेनेत्यर्थ । पर सत्त्व पर ब्रह्म परमार्थतत्त्व अगम्य
प्रशमितकरण प्रवर्ण्येण शमितानि वरणानि चक्षुरादीनि बाह्यानि येन ।
यद्वा आत्मयुक्त्या, युक्तिं योगं वृत्तिनिरोध आत्मन मनस वृत्ति-
निरोधेन वरणानि बाह्यानि प्रवर्ण्येण शमितानि इति गुणम् । गम्यग्राहि
ब्रह्मणि स्थापित आत्मा अन्त वरण येन वस्येति वा, मनोवृत्तिनिरोधेन
चक्षुराद्युपगमेपि नात्मनिष्ठं अत्र उक्त ग्राह्यतामेति । परमनिष्ठं अनू ।
प्रदेने अवलोक्यति परंतपदप्राप्त्य, आत्मनिष्ठं इति वा ॥४८०॥
आत्मनि स्थित आत्मनिष्ठः, जातात्मनिष्ठ इति वा ॥४८०॥

वचिन्नात् समाभास परे ब्रह्मणि मानम् ।
व्युत्पाद्य परमानन्दादिर वचनमश्रयीन् ॥४८१॥

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्ति

ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।

इद न जानेप्यनिद न जाने

किं वा कियद्वा सुखमस्य पारम् ॥४८२॥

ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या साक्षात्कारेण बुद्धिर्विनष्टा, प्रवृत्ति-
गलिता, इदं प्रत्यक्षगतं न जाने अनिदमपि परोक्षमपि न जाने । पूर्वं
तथा विभाग आसीत् पुरोवर्ति प्रत्यक्ष अपर परोक्षमिति, इदानीं तथा
नास्तीति कथनं । किं वा कियद्वा सुखं, अस्य पारं किं कियद्वा सुखं ।
एतावन्तं कालं अनुभूतं अखण्डं सुखं इति तत्र कालतः देशतः
वस्तुतश्च अपरिच्छिन्नतय कथयति । इदं न जानेप्यनिदं न जाने इत्यनेन
वस्तुतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तः । किं वा कियद्वा सुखमस्य पारमिति कालतो
देशतश्च स नास्तीत्युक्तम् ॥४८२॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तुं न वा शक्यते

स्वानन्दामृत-पूरपूरितपर-ब्रह्माबुधे-र्वैभवम् ।

अम्भोराशिविशीर्ण-वापिक-शिलाभाव भजन्मे मनः

यस्याशाशयले विलीनमधुनाऽऽनन्दात्मना निर्वृतम् ॥४८३॥

वापिकशिला वर्षोपलस्तु करक इत्यमरः ।

क्वगतं केन वा नीतं कुत्र लीनमिदं जगत् ।

अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं महद्दद्भुतम् ॥४८४॥

किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत् किं विलक्षणम् ।

अखण्डानन्दपीयूष-पूर्णो ब्रह्ममहार्णवे ॥४८५॥

न किंचिदत्र पदयामि न शृणोमि न वेदम्यहं ।

स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षण ॥४८६॥

पञ्च-कोशविलक्षण इत्यर्थः ॥४८६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

प्लुष्टाज्ञान कृतकृत्य गुरु प्रणमति । नम इति । “भावाद्वैत
सदा कार्यं क्रियाद्वैतं न कुत्रचित् । अद्वैत त्रिषु लोकेषु नाद्वैत गुरुणा सह”
इत्यनुशासनम् ।

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्त-सगाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्द-रसस्वरूपिणे भूम्ने सदापार-दयाम्बुधाम्ने ॥४८७॥

सदुत्तमाय ब्रह्मविद्विरिष्टाय भूम्ने ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयक-दर्शन-
श्रवण विज्ञानशून्याय सदा अपारा च सा दया च संवाम्बु तस्य धाम्ने
निक्षेपस्थानाय कल्लजलनिधय ॥४८७॥

यत्कटाक्ष-शशि-सान्द्रचन्द्रिका-पातधूत-भवतापज-श्रम ।
प्राप्तवानह-मखण्डवैभवानन्द-मात्मपद-मक्षयम् क्षणात् ॥४८८॥

निष्कल-निष्प्रिय शान्त निरवद्य निरजन परब्रह्म-निर्मल-मनस्स-
वलिततया शिशिर-शिशिरा जगदाह्लादका ये कटाक्षा अमृतसरभगा
अपागा त एव शशी तदीया सान्द्रचन्द्रिका । यद्वा त एव शशि-सान्द्र-
चन्द्रिका तस्या पातेन निर्मल प्रसरणेन धूत तिरस्कृत ससारतापजश्रम
यस्य मम स अह अखण्डवैभवानन्द निरतिशय-स्वप्रवासमुख अक्षय
शाश्वत आत्मपद विष्णुपरमपद क्षणात् प्राप्तवान तस्मै गुरवे महात्मने
नम इति पूर्वोक्तान्वय ॥४८८॥

गुरुप्रसादलब्ध स्वानुभवमाविष्करोति ।

धन्योह कृतवृत्त्योह विमुक्तोह भवग्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोह पूर्णोह त्वदनुग्रहात् ॥४८९॥

असगोह-मनगोह-मलिनोह-मभगुर ।
प्रशान्तोह-मनन्तोह-मतान्तोह चिरतन ॥४९०॥

अतान्त अध्यान् इत्यर्थ ॥४९०॥

अवर्ताह-मभोस्ताह-मयिमारोह-मन्त्रिय ।
गुरुदयोष-स्वरूपोह घेयलोह सदाशिव ॥४९१॥

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य

मय्यखण्ड-सुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचय ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुत-विभ्रमात् ॥४९७॥

स्वात्मनिरूपण " मयि मुखवोचपयोधौ महति ब्रह्माण्ड-बुदबुद-
सहस्र । मायामयेन मरुता भूत्वा भूत्वा मुहुस्तिरोचते इति स्पष्टम्
॥४९७॥

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता

भ्रमादा-रोपितानुस्फुरणेन लोकै ।

काले यथा कल्पक-वत्सरायन-

त्वादयो निष्कल निर्विकल्पे ॥४९८॥

' अष्टादशनिमेषास्तु वाष्ठा विशतु ता कला इत्यादिना अयण्ड
एककाल निष्कले निरवयवे निर्विकल्प कलावाष्ठादिपरिणाम रहिते यथा
लोकं क्षणदिन मासस्वयंन-सवत्सर-कल्पादिभेदा वरिषता तथा
आरोपितानुस्फुरणत कल्पितस्फूर्तिमात्रेण स्थूलादिभावा स्थूल-सूक्ष्म-
कारण-शरीर रूपदार्ढ्या भ्रमात् मयि कल्पिता लोकं इत्यन्वयः ।
नहि नादादिबुद-बलातीत काल वा तद्भूदान वा पश्यति तद्वत् दशवाच्यगु-
परिच्छेदशून्य भूमान पश्यतो मम समूहवाच्य-वर्षिताज्ञानस्य आरोपितानु-
स्फुरण भ्रान्त्यभावादिति भावः ॥४९८॥

आरोपित नाश्रयद्रूपक भवेत् कदापि मूढमंतिदापद्रूपितं ।

नार्दीनरोत्यूपर-भूमिभाग मरीचिका-वारिमहाप्रवाह ॥४९९॥

मतिदोषद्रूपितं मूढरारोपित आश्रयद्रूपक निरधिष्ठानभ्रमावोगल
आश्रयस्य स्वाधिष्ठानस्य दोषावह कदापि न भवेत् । उक्तं हि अप्याग-
भाष्य " तत्रैवसति यत्र यदध्यासः तत्तृतेन गुणेन दोषेण वा अनुमात्रेणपि
स न मन्वध्यते इति । तद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति नति । मरीचिकावारि-
महाप्रवाह ऊरुभूमिभाग नार्दीनरोतीति । ऊरुभूमिभाग मरीचिका-
वारिमहाप्रवाह-वत्पनाश्रयः ॥४९९॥

आवागवत् रत्नविदूरागोह

आदित्यवद्भास्य- विप्रधाणाहम् ।

अहार्यवन्नित्य-विनिश्चलोह
अम्भोधिवत् पारविर्वजितोहम् ॥५००॥

‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य ’ इत्यादिश्रुतेरर्थ अनुभूत इति
अनुभवप्रकाशनमिदं । कल्पविदूरग कालापरिच्छिन्न । “ स्वयज्योति ”
श्रुत्यर्थमाह आदित्यवत् भाम्य-विलक्षणोह अहार्यवत् पर्वतवत् नित्यविनिश्च-
लोहम् । अम्भोधिवत् पारविर्वजितोहम् ॥५००॥

न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायस ।
अत कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्न-मुपुप्तय ॥५०१॥

विहायस आकाशस्य मघेन यथा सम्बन्धो नास्ति, ‘ धूमज्योति-
स्सलिलमरुता सन्निपात इव मेघ ’ इतिकालिदासोक्ते पृथ्वी जलतेजो
वायुसंघातरूपेण मेघेन यथाकाश न ससृज्यते नवा नीरवर्षणेन आर्द्रीन्द्रियते
निलिप्तस्वभावत्वात् अमर्तत्वात् एव मे मम आत्मन पाचभौतिकेनापि
देहेन सम्बन्ध नास्ति उक्तहोरेय । अत धर्मिसम्बन्धाभावात् तद्धर्मा
जाग्रत्स्वप्न-मुपुप्तय मे पुत इत्यन्वय ॥५०१॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते ।
स एव जीवन् म्रियते सदाह
कुलाद्रिवन्नित्यचल एव सस्थित ॥५०२॥

न मे प्रवृत्ति-नञ्च मे निवृत्ति
सदेकरूपस्य निरकुशस्य ।
एवात्मको यो निबिडो निरन्तरो
व्योमेव पूर्ण स कथं नु चेष्टते ॥५०३॥

“ उत्तरान्ति गत्यागतीना ” “ तद्गुणसारत्वात्-द्व्यपदेश प्राप्तवत् ”
“ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ” “ यथा च तक्षोभयथा ” “ चराचरव्यपार्थयरतु
स्यात्तद्व्यपदेशो भावतस्तद्भावभावित्वात् ” इति त्रमेण तत्र तत्र सूत्राणि ।
सदाह कुलाद्रिवन्नित्यचल एव सस्थित प्रवृत्तिनिवृत्त्यो योगपक्षे वा अमिकत्वे

श्रुतिसारसमुद्धरणे तोटकाचार्ये “न हि नित्यमनित्यगुणेन गुणि” इति ।
 वियदधिकरणभाष्ये च अनित्यशब्दाश्रयत्वेन गगनस्यानित्यत्वमिति ।
 तथाच स्वतो निर्विकारतया मूलाज्ञाननागेन शरीरेन्द्रिय-चेतोःस्वोपाधि-
 सवन्धाभावाच्च अखण्ड-सुखानुभूते अनावृतापरिच्छिन्न-स्वयंप्रकाशा-
 नन्दस्वरूपस्य मम वृत्त पुण्यानि पुत्तस्तरा पापानि । तत्र श्रुति प्रमाणयति
 “श्रुते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुति” इति । “अनन्वागत पुण्येन अनन्वागत
 पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति” इति मुपुष्टिकाले
 मूलाज्ञानसत्त्वेपि तत्कार्याध्यासाभावात् पुण्यपापास्पृष्टत्वं हृदयगत-सकल-
 शोकास्पृष्टत्वं च बोधित । तथा सर्वैरनुभूयते च । सप्रति कारणाज्ञानस्यापि
 नागात् पुण्यपापदुःख-सबन्ध सुतरा नास्तीति को मोहः कः शोक इति-
 श्रुताविवेकवृत्तशब्देन तेषां अभाव आक्षेपेण बोधित । यदि पुण्यपाप-
 दुःखानां आत्मघर्मत्वं मुपुष्टावपि तदन्वयः स्यात् । तदा स्वरूपमुखानुभवः,
 ननु पुण्यफल परिच्छिन्न सुखमनुभूयते । तस्य सुखस्य विषयसबन्धा-
 जनितात्वात् । तदा दुःखं तु नैवास्ति “एषोऽस्य परम आनन्दः” इति श्रुते
 अनुभवाच्च । तत् पापानन्वयः । हृदयस्य शोकान् इत्यनेन शोकशब्दित-
 दुःखस्य आत्मघर्मत्वं नास्तीति कथितं भवति । जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासात्
 तेऽप्यन्ये स्म, इदानीं तदभावात् वृत्तपना नास्तीति श्रुत्यर्थः ॥५०४॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन विनश्यति द्वाभ्यां,

छायायाः स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा मुष्टं दुष्टं वा ।

न स्पृशत्येव यत्किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् ॥५०५॥

स्वशरीरच्छायायाः जलान्यादिसबन्धे सदसद्वस्तु-सबन्धे वा
 शरीरस्य यथा शीतोष्णादिगबन्धो नास्ति एव बुद्धो प्रतिफलतः जीवस्य
 उपाधेः प्रतिविम्ब-पक्षपातित्वात् तद्वर्मे-पुण्यमुखादिसबन्धेऽपि अज्ञान-
 नाशेन जीवत्वविगमानन्तरं तद्विलक्षणं विवभूतं पूर्णत्वात् पुरुषं यत्किञ्चिदपि
 न स्पृशति । छायापययि पुरुषगव्देन शरीरं ग्राह्यम् । तद्विलक्षणं छाया-
 विलक्षणं । न साक्षिण साध्यपर्यायं सस्पृशन्ति कदाचन ॥५०५॥

अविफारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ।

देहेन्द्रिय-मनोधर्माः नैवात्मानं स्पृशन्त्यहो ॥५०६॥

श्रीविवेकचूडामणि सभास्य

गृहधर्मा गृहप्रकाशक प्रदीप यथा न सस्पृशन्ति, एव साक्ष्यधर्मा
दृश्यबुद्धीन्द्रिय-शरीरधर्मा विलक्षण कदाचन दूररूप स्वयंप्रकाश
अविकार उदासीन साक्षिण न सस्पृशन्ति। देहेन्द्रिय-मनोवर्गा नैवात्मान
अविकारमुदासीन स्पृशन्तीति प्रदीपदृष्टान्तेन पुण्यानि पापानीत्यादि-
श्लोकार्थो विवृत ॥५०६॥

त्रिभि दृष्टान्तै आत्मनोऽसंगता प्रतिपादयति। खेदिति।
खेयंथा कर्मणि साक्षिभावो बह्वेयंथा वाज्यसि दाहकत्वम्।
रज्जोयंथाऽऽरोपितवस्तु-संग तथैव कूटस्थ-चिदात्मनो मे ॥५०७॥

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरिति प्रसिद्ध्या सकलप्राणिकर्मसाक्षित्व तादृश-
कर्मसिग्नो खेयंथा तथा कूटस्थ चिदात्मनो मे निर्विकारचिद्रूपस्य मम
सकल-कर्मसिग्न साक्षित्व। एव बह्वेयंथा अपोदेहतीति यथा
अयसि कल्पित एव बुध्यादिगत वर्तुत्व मयि। एव रज्जो कल्पिततप-
दण्डोदयारादि-वस्तुसंग तादात्म्यरूप यथा कल्पित तथा निर्विकार-
चिद्रूपस्य मम कल्पितदेहादि-सबन्ध। वस्तुत असंगत्व दृष्टान्तत्रयेऽपि
॥५०७॥

स्वस्यानुभवाश्रयमवत्वमाह। कर्तति।

कर्तापि वा वारयितापि नाह

भोजयितापि वा भोजयितापि नाहम्।

द्रष्टापि वा दशयितापि नाह

सोह स्वय-ज्योतिरनीदृगात्मा ॥५०८॥

“विज्ञान यज्ञ तनुते, एष होय गाधु यमं वारयति” इति श्रुत्या
बुध्यादिहितस्य मायोपहितस्य च त्रयेण वर्तुत्व वारयित्व एव भोजयित्व
भोजयित्व च। द्रष्टृत्वस्यापि दृश्यमापेक्षात्वा अङ्गिनीये तदपि कल्पितमेव
वस्तुतो नास्ति। वस्तुतादिप्रेरित्वमपि व्यवहारावग्यायामेव न वस्तु।
अत दशयितापि नाह मोह अनीदृग् सवत्पमं वञ्जित “गाधो वेता
वेयज्ञो निर्गुणता” इति श्रुत्या। स्वयज्योनि अन्त्याधीनगतरा आत्मा
॥५०८॥

चलत्युपाधौ प्रतिविवलौल्य—

सौपाधिक मूढधियो नयन्ति ।

स्वविवभूत रविवद्विनिष्क्रिय

कतास्मि भोक्तास्मि हतोस्मि हति ॥५०९॥

ध्यायतीव ललायतीव इति श्रुति । बुद्धिशरीराद्युपाधि धर्मान्
भ्रात्या मूढधिय विनिष्क्रिय रवौ विवभते यथा चलति जल तत्र उपाधौ
तथा उपाधौ बुद्ध्यादौ चलति औपाधिक तन्निमित्त तत्र प्रतिविवभूत
जीवलौल्य विनिष्क्रिय स्वाविवभूत आत्मन कर्तास्मि भोक्तास्मीति बुद्धि
तादात्म्याध्यासात् हतोस्मीति स्थूलदहतादात्म्याध्यासात् नयन्ति । प्रति
विवपि उपाधिधर्मा भ्रान्तिमिद्धा विष्य सुतरा न सन्ति । तथापि मूढधिय
नयति । अतः श्रुत्या यक्त्या अनुभवेन च सिद्धनिगुणत्वस्य न कोपि विरोध
॥५०९॥

घटाकागदृष्टान्तेन स्थूलदहधर्मा नात्मन इत्याह । जल इति ।

जल वापि स्थल वापि लुठत्वेपि जडात्मक ।

नाह विलिप्य तद्धर्मे घटधर्मेन भो यथा ॥५१०॥

जडात्मक एष दह तत्र वापि स्थल वापि लुठतु । नभ आकाश
यथा घटधर्मे अनियवादिभि पथ्य-युष्मोदराद्याकार नीलादिरूपश्च
न लिप्यते तथा तद्धर्मे स्थूलदहधर्मे जलम्यलादि सवध प्रयुक्त । त्याभि
घातादिभि नाह विनिष्क्रिय जराभरणादिभिश्च ॥५१०॥

वतृत्व भोक्तृत्व खलत्व

मत्तता—जडत्व बद्धत्वविमुक्ततादय ।

बुद्धविकल्पा न तु सति वस्तुत

स्वस्मित्यपरे ग्रहाणि कवलऽद्वय ॥५११॥

कवलऽद्वय परे ग्रहाणि स्वस्मिन् वतृत्वादि विमुक्ततान्ता वध्यध्यास
निवचना विविधवत्पना वस्तुतो न सन्ति ॥५११॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

सन्तु विकारा प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि ।

तै कि मेऽसगचिते न ह्यबुद्विबरोऽम्बर स्पृशति ॥५१२॥

सर्वस्य प्रपचस्य मूलप्रवृत्ते सकाशात् साक्षात्स्वरया जातत्वात्
मूलप्रकृते मायाया विकारा दशधा शतधा सहस्रधा वापि सन्तु । असग-
चिते मे तै विकारै कि स्यात् । तत्र दुष्टान्त अम्बुद्विबरो मेघगर्जनादिव
अम्बर गगन न हि स्पृशति । सदा निर्विकारे गगने गघोदय-गर्जन विनाशा-
दिना न कोपि विनाश इति ॥५१२॥

श्रीगुरुपदशानुसारेण जात अद्वैतानुभव विगद्यति । अव्यक्ता-
दीत्यादिना ।

अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेतद् विश्व यत्राभासमात्र प्रतीतम् ।
व्योमप्रख्य सूक्ष्ममाद्यन्तहीन ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१३॥

स्पष्टम् ॥

सर्वाधार सर्ववस्तुप्रकाश सर्वाकार सर्वंग सर्वगूण्यम् ।

नित्य शुद्ध निष्कल निर्विकल्प ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१४॥

यत्प्रत्यस्ता (यस्मिन्प्रस्ता) शेषमाया विशेष

प्रत्यग्रूप प्रत्ययागम्यमान ।

सत्यज्ञानानन्त-मानन्दरूप

ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१५॥

तस्य भागा सर्वमिद विभक्तोत्थित सर्वेषा यन्मूला प्रकाशा मग्नात्
अपरिच्छिन्न गतान्य स्वव्यतिरिक्त्या भागात् (यस्मिन्प्रति) अभेद
सत्त्वमो) अण्डाकार-भूतीत्युक्तविय तस्य प्रत्ययागम्यमानमित्य ।

निष्प्रियोग्यविरागेऽस्मि निष्प्रियस्मि निरागस्मि ।

निर्विरलास्मि नित्योऽस्मि निरागोऽस्मि निद्वय ॥५१६॥

मयांमारात् सर्वोत्तर मारांतीतमद्वय ।

प्रेमगण्ड-व्योषोत्तमानन्दो निरगन्तम् ॥५१७॥

स्वाराज्य-साम्राज्य-विभूतिरेषा भवत्कृपा-श्रीमहितप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेस्तु पुनर्नमोस्तु ॥ ५१८ ॥

महास्वप्ने मायाकृतजनिजराभृत्युगहने
भ्रमन्त क्लिश्यन्त बहुलतरतापैरनुकलम् ।
अहकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितदान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहु ।
यदेतद्विष्ण्वस्तेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्य
समधिगतात्मसुख प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदय स देशिकेन्द्र
पुनरिदमाह वचः पर महात्मा ॥ ५२१ ॥

ब्रह्माप्रत्ययसतति जंगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वत
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितु किमभितश्चक्षुष्मता विद्यते
तद्वद्ब्रह्मविदः सत किमपर बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२२ ॥

कस्ता परानन्दरसानुभूति-
मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने
चित्रेन्दुमालोकयितु क इच्छेत् ॥ ५२३ ॥

असत्पदार्थानुभवे न किञ्चि-
न्नह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।
तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्तः सुख तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥ ५२४ ॥

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जानः कालं नय महामते ॥ ५२५ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पनं व्योम्नि पुरः प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२६ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्ति-
बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यथाद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥ ५२७ ॥

नास्ति निर्वासनान्मोनात्पर सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातादमस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२८ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्नपविशन् शयानो बान्धवापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥ ५२९ ॥

न देशकालासनविग्नमादि-
लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्तेः ।
संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ॥ ५३० ॥

घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोन्वपेक्ष्यते ।
यिना प्रमाणगुप्टुत्वं यस्मिन्सति पदार्थपीः ॥ ५३१ ॥

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भागते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं याप्यपेक्षते ॥ ५३२ ॥

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
 तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥
 भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
 अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥
 वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
 येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥ ५३५ ॥

एष स्वयं ज्योतिरनतशक्ति-
 रात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
 यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्ध-
 जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६ ॥

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते
 न सज्जते नापि विरज्यते च ।
 स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
 निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३७ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
 तथैव विद्वान्मते निर्ममो निरहं मुखी ॥ ५३८ ॥

चिन्ताशून्यमदैर्न्यभैक्षमशनं पानं सरिद्धारिषु
 स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
 वस्त्रं क्षालनगोपणादिरहितं दिग्वास्तु शय्यामही
 संचारो निगमान्तवीथिषु विदा क्रीडा परेवह्यणि ॥ ५३९ ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
 भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
 परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
 योऽव्यवतलिङ्गोऽननुपक्तबाह्यः ॥ ५४० ॥

श्रीविवेकचूडामणि, सव्याख्यः

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ।

उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा
पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥ ५४१ ॥

कामाक्षी कामरूपी सश्चरत्येकचरो मुनि ।
स्वात्मनैव सदा तुष्ट स्वयं सर्वात्मना स्थित ॥ ५४२ ॥

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभवः
क्वचिद्भ्रान्तः सौम्यः क्वचिदजगराचारः कलितः ।
क्वचित्पात्रीभूतः क्वचिदवमतः क्वाप्यविदित-
श्चरत्येव प्राज्ञः सततपरमानन्दसुखितः ॥ ५४३ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ।
नित्यतृप्तोऽप्यभुजानोऽप्यसमः समदर्शनः ॥ ५४४ ॥

अपि कुर्वन्कुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येषपरिच्छिन्नोऽपि सर्वंगः ॥ ५४५ ॥

अशरिरः सदा सन्तमिमः ब्रह्मविदः क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४६ ॥

स्थूलादिसवन्धवतोऽभिमानिनः
मुखं च दुःखं च शुभाशुभे च ।
विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुने
कुतः शुभं वाप्यशुभं फलं वा ॥ ५४७ ॥

तममाग्रस्तवद्भ्रानादग्रस्तोऽपि रविर्जनः ।
यस्तं हृत्युच्यते भ्रान्त्या एवमात्मा यन्मुलक्षणम् ॥ ५४८ ॥

तद्दृष्ट्वादिवन्धोभ्यो विमुक्तः ब्रह्मचित्तमम् ।
पश्यन्ति देहिवन्मूढा नगीरामानदन्तनात् ॥ ५४९ ॥

अहिनिर्लव्यनीवाज्य मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
 इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥
 स्नोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
 देवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ५५१ ॥

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभि
 ससारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेह ।
 सिद्ध स्वयं वसति साक्षिवदन तूष्णी
 चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्य ॥ ५५२ ॥

नैवेन्द्रियाणि त्रिपयेषु नियुङ्क्त एष
 नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्य ।
 नैव क्रियाफलमपीपदपेक्षते स
 स्यानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्त ॥ ५५३ ॥

लक्ष्यालक्ष्यगति त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलमात्मना ।
 शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तम ॥ ५५४ ॥

जीवन्नेव सदा मुक्तं कृतार्थो ब्रह्मवित्तम ।
 उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्व्वयम ॥ ५५५ ॥
 शैलूपो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
 तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सदा ब्रह्मैव नापर ॥ ५५६ ॥

यत्र क्वापि विशीर्णं पर्णमिव तरोर्वपु पतनात् ।
 ब्रह्मीभूतस्य यतो प्रागेव हि तन्निवदग्निना दग्धम् ॥ ५५७ ॥
 सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुने
 पूर्णाद्वियानन्दमयात्मना सदा ।
 न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
 त्वडमासविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५८ ॥

श्रीविबेकघूडायणिः सव्याख्याः

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ५५९ ॥

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे ।
पर्णं पतति चेत्तेन तरो किं नु शुभाशुभम् ॥ ५६० ॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशव-
द्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्या-
नन्दाकृते वृक्षवदास्त एषः ॥ ५६१ ॥

प्रज्ञानघनइत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।
अनूद्योपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशिनम् ॥ ५६२ ॥
अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतिरात्मनः ।
प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ५६३ ॥

पापाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।
देहेन्द्रियासु मनोबादिसमस्तदृश्यं
ज्ञानान्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६४ ॥

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥ ५६५ ॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमेव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६६ ॥

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तमेकतां याति तेषात्मन्यात्मविन्मुनिः ॥ ५६७ ॥

एव विदेहयैवल्य सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
 ब्रह्मभावं प्रपद्येप यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६८ ॥
 सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।
 अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ५६९ ॥
 मायावलृप्ती बन्धमोक्षौ न स्त स्वात्मनि वस्तुतः ।
 यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥
 आवृते सदसत्त्वाभ्या वयव्ये बन्धमोक्षणे ।
 नावृतिर्ब्रह्मण काचिदन्याभावादनावृतम् ।
 यद्यस्त्यद्वैतहानि स्यादद्वैत नो सहते श्रुतिः ॥ ५७१ ॥
 बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा
 बुद्धेर्गुण वस्तुनि कल्पयन्ति ।
 दृगावृति मेघकृता यथा रवौ
 यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् ॥ ५७२ ॥
 अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।
 बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुन ॥ ५७३ ॥
 अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ।
 निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरजने ।
 अद्वितीये परेतत्त्वे व्योमयत्कल्पना कुतः ॥ ५७४ ॥
 न निरोधो न चोत्पत्ति न बद्धो न च साधकः ।
 न मुमुक्षु नैव मुक्त इत्येता परमार्थता ॥ ५७५ ॥
 सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्य
 परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।
 अपगतकलिदोषः कामनिर्मुक्तबुद्धि-
 स्तदतुलमसकृत्त्वं भावयेद मुमुक्षुः ॥ ५७६ ॥

धीविवेकचूडामणि सव्याख्य

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्य प्रश्रयेण कृतानति ।
 स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबन्धन ॥ ५७७ ॥
 गुरुरेव सदानन्दसिन्धो निर्मन्तमानस ।
 पावयन्वसुधा सर्वा विचचार निरन्तर ॥ ५७८ ॥
 इत्याचार्यस्य शिष्यस्य सवादेनात्मलक्षणम् ।
 निरूपित मुमुक्षूणा सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥
 हितमिदमुपदेशमाद्रियन्ता
 विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषा ।
 भवसुखविमुखा प्रशान्तचित्ता
 श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८० ॥
 ससाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
 खिन्नाना जलकाङ्क्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम् ।
 अत्यासन्नमुधाम्बुधि सुखकर ब्रह्मद्वय दर्शय-
 न्त्येषा शकरभारती विजयते निर्वाणसदायिनी ॥ ५८१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
 श्रीमच्छकरभगवत कृतो विवेकचूडामणि
 शृंगगिरिजगद्गुरुधीचन्द्रशखरभारतीस्वाम्यनुगृहीतव्याख्यासनाय
 समाप्त ॥

लोकानुक्रमणिका

अवतर्हिमभोषणाहम्	२५१	अत्यन्तवामुकस्यापि	२३६
अकृत्वादृश्यविलयम्	४२	अत्यन्तवैराग्यवत	२०३
अकृत्वा शत्रुसंहारम्	४३	अत्रात्मत्व दृढीकुर्वन्	२०७
अखण्डनित्याद्वय	९४	अत्रानात्मन्यहमिति	९२
अखण्डबोधार्थमनि	२६१	अत्रात्मबुद्धि रयज	१०७
अखण्डानन्दमात्मानम्	२२४	अत्राभिमानादह	६१
अजरममरमस्ता-	२२०	अत्रैव सत्त्वात्मनि	८९
अजो नित्य इति धृतौ	२४२	अत्रैव सत्त्वामनि	८५
अज्ञानमालस्यजडत्व	७७	अत्र ते सप्रबन्धानि	१४९
अज्ञानमूलोऽयमनात्म	९९	अथात आदेश इति	११
अज्ञान योगात्परमात्मन	३३	अधिकारिणमाशाले	२४३
अज्ञानसंपदस्य	४२	अध्यस्तस्य कुत सत्त्वं	११७
अज्ञानहृदयप्रत्यनि-	१९४	अध्यातयोगात्पुरुषस्य	२१९
अज्ञानहृदयप्रत्यवि	२२७	अनन्यत्वमधिष्ठानात्	२०६
अत पर ब्रह्म सद	१४६	अनामयिन्तन त्यस्या	१६३
अत पुण्यद नास्ति	१४५	अनात्म वागना जालै	१२१
अत प्रमादात्त परो	१८३	आदिशालोऽयमहं	१२७
अत ब्राह्मणोऽभिष्टो	११७	आदिशिवमविद्याया	१२७
अत समाधत्स्व यते	२००	अनादेरी विष्णुग	२४५
आत्मा मायया कृत्वा	२६९	अनिन्यत्स्वरूपं यत्	५५
अर्थात्मनद्वन्द्वि	९३	अनुक्षणं यन्निर्हृत्य	१००
अतीतानुगन्धानम्	२१२	अनुग्रहविष्णुप्रतिबिम्ब	१८
अतीव गूढ परमा	१९७	अन्तरात्मनो	१६२
आतो वाय परात्मा	१११	अत पिपासापुरुष	२०९
अतोऽभिमान रयज	१७०	अनन्यत यति	१८७
अतो विचार	१२	अनर्थात् स्व त्पिद	२०२
अतो विमुक्तौ	९	अनर्थात्मा इति	९७
अतोऽपि जीवमर्थात्	१०६	अनर्थात्मा इति	१६५

अपि कुर्वन्कुर्वाण
 अभावनना वा विप
 जमृतत्वरप नागास्ति
 अय स्वभाव
 अयनात्मा नित्य
 अयोऽग्नियोगादिव
 अयस्य निश्चयो
 अविकारमुदानीन
 अविज्ञाते परे तत्त्वे
 अविद्यावामकर्मिदि
 अविनाशी वा अरे
 अव्ययवनाम्नी परमेदा
 अव्ययतमेतन्निगुणं
 अव्ययकादि स्थूल
 अराशेर सदा मन
 असङ्गचिद्रूपममम्
 लपङ्गोऽहमगङ्गोहम्
 वमत्परागो विकलागो
 असत्पदार्थानुभवे
 असन्निवृत्तौ तु
 अगो स्वमाक्षिणो
 अन्तर्भेदमगपास्त
 अस्ति नदिचस्वपम्
 अस्तीति प्रत्ययोरस्य
 अस्तपुषागो महान्
 अस्पृष्टमित्यतदय
 अहकृत्येस्मिन्नहमिति
 अहकार स विज्ञेय
 अहकारप्रहममुक्त्वा
 अहकारादि देहान्तात्
 अहकारादि देहान्ता
 अह पदार्थस्तथा
 अहबुध्दयेव मोहिन्या
 अहन्त्यति विज्ञानान्

२६३ अहभावस्य देहे
 ७७ अह ममेति प्रथित
 ५ अह ममेति यो भावो
 २७ अहमोज्यन्तनिवृत्त्या
 २६१ अह्निनिर्व्वयनीबाप
 १९२ अह्यमनुपादेय
 १० अह्यमनुपादेय
 २५६ आकाशवत्कल्पविद्
 ४१ आकाशवन्निर्मल
 ३८ आत्मनात्मविवेक
 २६५ आत्मायत्त्वेन हि
 ७१ आपो नित्याग्निस्य
 ८३ आनन्दप्रतिविम्ब
 २५९ आनन्दमयकोमलस्य
 २६३ आपातबंराभ्यणो
 ११६ आलोकि सनन
 २५१ आरुढजबनेरहमो
 २१६ आरोपित नाभयद्रूपव
 २६० आवरणस्य निवृत्ति
 १३१ आवृते मदमत्वाभ्या
 १३६ आना छिन्दि विषो
 १५६ एत कोन्यस्मि
 ८६ इति गुरुवचनाच्छ्रु
 २६६ इति नामवतीक्य
 ३१ इति श्रुत्वा गुरोर्वावद
 १५२ इत्य विगान्धित्यद
 १७३ इत्याचायम निष्पत्तस्य
 ६९ इव गरीर शृणु मूढम
 १७१ इष्टानिष्टाभेमप्राप्तो
 २० ईश्वरो वस्तुनन्वजा
 ८७ उक्त्वागनिष्वाम
 १६९ उद्धेदामना
 १९० उद्धेदामना
 २३८ उपमीरेद्गुण प्राज्ञ

१६६
 ४८
 १६०
 १७३
 २६४
 १४६
 २४५
 २५३
 २११
 १०२
 ७०
 १५
 १३२
 १३३
 ५३
 ४३
 १८९
 २५३
 १९२
 २६६
 २०५
 ५
 २४९
 २६०
 २६७
 १९४
 २६७
 ६३
 २३३
 १४४
 १५८
 ५८
 ७
 २३

जलेवापि स्थले वापि
जहि मलयकोशे
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु
जातिनीतिकुल्योत्र
जीवतो यस्य वैवन्ध
जीवत्व न ततोऽन्यत्तु
जीवन्नेव सदा मुक्त्वा
जीवेगोभयससार
ज्ञाता मनोहृति
ज्ञातुज्ञानप्रोयधून्य
ज्ञाते वस्तुन्यपि बल
ज्ञात्वा स्व प्रत्यगात्मान
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य
ज्ञानिन्द्रियाणि न
ज्ञानोदयात्पुनरुदय
तच्छैबालापनये
तदस्थिता बोधयन्ति
तत श्रुतिरत्नमनन
तत स्वरूपविभगो
तत आत्मा सदानन्दो
तत्तस्मिन् तौ लक्षणया
ततो विकारा प्रकृते
ततोऽहमादौर्बन्धि
वत्स्व पदाम्यामिनि
वत्स्वमस्यादिवाक्पोष्य
तत्माक्षिषा भवैतत्ता
तथा वदन्ता शरणा
तदात्मानात्मनो तन्म
तद्वत्परं ब्रह्मणि
तद्ब्रह्मादिद्वन्द्वपर्यो
तन्निवृत्त्या मुने सम्यक्
तन्मन शोधन कार्यम्
तमसा ग्रस्तवद्भानाद्
तमस्तम कार्यं

२५८ तमाराध्य गुरु
२१३ तमो ह्याभ्या रज
१३६ तयो विरोधोऽयमुपाधि
१५४ तरङ्गफेनप्रगवुद्बुद
१८३ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
१२९ तस्मादहंकारमिम
२६४ तस्मान्मन नारणमस्य
२३४ ताभ्या प्रवर्धमाना सा
८९ तिरोभूते स्यात्तन्ममल
१४६ तूष्णीमवस्था पर
१६० तेजमीव तमो यत्र
१६१ त्वजभिमान कुल
२४३ त्वद्भासमेदोऽस्य
११० त्वद्भासस्यधिरत्नायु
२३९ त्वमहमिदमितीय
१०१ विगम्बरो वापि च
२४८ दुर्लभ त्रयमेवै
४६ दुर्वात्समार
१८२ दृश्य प्रतीत प्रवि
७० दृश्यस्याग्रहण
१५० दृष्टुं श्वेष्वनुद्देशो
१९३ देवदत्तोऽहमित्ये
१७५ देहं यिय वित्तप्रपिबिम्ब
१४७ देहनद्धर्मतत्त्वमं
१६६ देहप्राणेन्द्रियमनो
१३६ देहस्य मोदो नो
२९ देहात्मपीरेव
१३० देहात्मना संस्थिता
२४२ देहादिनिष्ठाग्रम
२६३ देहादिप्रहाप्यन्ते
२०२ देहादिसम्भविजमतो
११८ देहादिसर्वविषयो
२६३ देहन्द्रियप्राणमनो
१८० देहन्द्रियप्राण

२४
१६४
१४८
२०९
४४
१७४
११४
१७८
९५
२६१
२१७
१७१
१०६
५७
१९४
२६३
५
२६
१८०
१८८
२२६
२६२
१३८
१०५
२०१
२६५
१०८
१७६
१२३
१६
१८७
११४
८४
२०७

श्लोकानुक्रमिका

२७३

देहेन्द्रियादावसति
 देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये
 देहेन्द्रियप्यहभाव
 देहोऽयमन्नभवनो
 देहोऽहमित्येव
 दोषेण तीक्ष्णो विषय
 द्रष्टु श्रोतुर्वक्तु
 द्रष्टृदधानदुःखादि
 धनोऽसि कृत
 धन्योऽह कृतकृत्योऽह
 धीमान्नकोपाधि
 न विचिदन्न पश्यामि
 न विद्यते नो विषय
 न यच्छति विना
 न जायते नो म्रियते
 न तस्य मिथ्याय
 न तु देहादिमत्पद
 न देशकालागम
 न नमो षट्योगन
 न निरोधो न चोत्पत्ति
 न प्रत्यग्रहणोर्भेद
 न प्रमादादमर्षोऽज्यो
 नमस्तस्यै सदेकरने
 न मे देहं रावय
 न मे प्रवृत्तिर्न मे
 नमो नमस्ते गुरुवे
 न योगन न सांख्यन
 न शाश्वत माय
 न हि प्रबुद्ध प्रतिभा
 न ह्यस्ति शिव
 न ह्यस्ति विद्या
 नारायणोऽनन्तराल
 ताति निर्वाणनामीनाम्
 नामनेन स्मरैर्धनम्

१०७	नाह जीव पर ब्रह्म	११५
२३३	नाहमिद नाहमदो	२५२
२३४	निगद्यतेन्त करण	६१
१०३	निगुह्य शनोरहमो	१७६
१०६	नित्य विभु सर्वगम	१३८
५१	नित्याश्वाखण्डचिदेकरूपो	११३
२५२	निदिध्यासनसौतस्य	२३७
२१६	निद्राकल्पितदेश	१५३
३५	निद्राया लोकवार्ताया	१६६
२५१	नियमितमनसामु	९१
६६	निरन्तराभ्यासवशात्	१९८
२५०	निरस्तमायाकृत	१४६
२६२	निरस्तरागा निरुपास्त	२४६
४२	निरपममनादितत्त्व	२५२
९०	निर्गुण निष्कल गूढम	२४५
२४१	निर्धनोऽपि सदा	२६१
२४४	निर्विकल्पमनस्य	१५७
२६१	निर्विकल्पवगमाभिरा	१९९
२३९	निवृत्ति परमावृत्ति	२२६
२६६	निष्प्रयोग्यविवारोक्ति	२५९
२३४	नद नद वरिषत्तावात्र	१४९
१८१	नैवात्माय प्राण	११०
२६०	नैवायमान वषट्	११६
२५४	नैर्निद्राया विषय	२६६
२५४	गच्छानामिदं ब्रह्म	१०२
२५१	गच्छानामिदं ब्रह्म	११६
३८	गच्छानामिदं ब्रह्म	५३
२५१	गच्छानामिदं ब्रह्म	१११
२४१	गच्छानामिदं ब्रह्म	५
२१८	गच्छानामिदं ब्रह्म	२६५
११०	गच्छानामिदं ब्रह्म	१७
२००	गच्छानामिदं ब्रह्म	२९
२०३	गच्छानामिदं ब्रह्म	१११
२००	गच्छानामिदं ब्रह्म	२६६

पाणिपादादिमान्
 पापाणवृक्षतृण
 पुष्पानि पापानि
 पूर्व जनैरपि मृते
 प्रवृत्तिविकृतिभिर
 प्रकृतिविह्वित्तुल्य
 प्रज्ञानघन इत्यात्म
 प्रज्ञानार्थं पण्डितोऽपि
 प्रतीतिर्बोव जगत्तो
 प्रत्यमेकसर पूर्ण
 प्रबोध स्वप्नवत्सपंम्
 प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया
 प्राचीनवासनावेगात्
 प्रागापानव्यामोदान
 प्रारब्ध पुष्यति वपु
 प्रारब्ध बलवत्तर
 प्रारब्ध मिष्यति तथा
 प्रारब्धमपारिवर्त्तित
 प्रारब्धमूषप्रथित
 वन्द्येव मोक्षरश्मि
 वन्द्यो मोक्षरश्मि तूष्णिश्च
 बहिस्तु विषयं सङ्ग
 बाह्याभिगमि परि
 बाह्य निरदो मन्त्र
 बाह्यान्निद्रै स्थूल
 बोध समृत्तिभूमिजस्य
 बुद्धिबुद्धीन्द्रियै
 बुद्धिबिन्दुता गलिता
 बुद्धीन्द्रियाणि श्रवण
 बुद्धो गुहाया सदत
 ब्रह्मभूतस्तु मन्त्र
 ब्रह्मभूतस्तु मन्त्र
 ब्रह्माकारतया

१०५ ब्रह्मात्मनो बोधितयो
 २६५ ब्रह्मादिस्तवपर्यन्ता
 २५५ ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलताऽलवार
 १०४ ब्रह्मानन्दरसानु
 ९१ ब्रह्मानन्दरसास्वाद
 २२० ब्रह्माभिनन्दनविज्ञान
 २६५ ब्रह्मवेद विद्वत्तत्त्व
 ७६ भवानपीव परतत्त्वमा
 १६६ भानुप्रभासजनिनाभ
 २४५ भुङ्क्ते पिबिवास्वपि
 १२७ भ्रमेणाप्यन्याया वास्तु
 १८१ भ्रान्तस्य वद्यदभ्रमत
 २२६ भ्रान्ति विना त्वमङ्गस्य
 ६२ भ्रान्तिकल्पित जगत्
 १६४ मञ्जुस्थिमिद पल
 २४० मन प्रकृते विषयानुसंगान्
 २४३ मनो नाम महाब्रह्मो
 २६४ मनोमयो नापि भवेत्
 २२३ मन्त्रमध्यमरुपाणि
 २६६ मन्त्रकण्ड-मुखाभ्यो
 २४८ मन्त्रकन्यस्तभारतये
 २०२ महामोहप्राह
 १८५ महास्वप्ने मायाशत
 १८६ मातापित्रोर्मलोद्भूत
 ५८ मा भैष्ट विद्वन्
 ९८ मायाबलुक्तो वन्द्यमोक्षो
 ११९ मायामात्रमिद द्वैत
 २५० माया मायाकार्य
 ६१ मिथ्यात्वेन निर्दिष्टेयु
 १५९ मिथस्य सत्त्वस्य
 २३ मुञ्जादिपीनामिव
 २६० मूर्तार्यं मन्त्रल घटादि
 १४० मूर्तापभूतोऽपि मूढो
 २२९ मेधावी पुरतो

२३०
 २०८
 १७२
 २८
 २३३
 १३९
 १४३
 २४७
 ९६
 १२१
 १२४
 १४६
 १२५
 १५५
 ४८
 ११६
 ११५
 ११९
 २१
 २५३
 ३७
 ९५
 २६०
 १६७
 ३१
 २६६
 २१९
 ८५
 १३५
 ७९
 १०२
 १५३
 १४१
 १२

श्लोकानुक्रमिका

मोक्षकारणसामग्रया
 मोक्षस्य काक्षा यदि
 मोक्षस्य हेतु प्रथमो
 मोक्षकसंख्या विषयपु
 मोह जहि महामृत्यु
 मोह एव महामृत्यु
 य पश्यति स्वयं
 य एष मूढा विषयेषु
 यच्चकास्त्यनपर
 यतिरसदनुसंधि
 यत्कटाक्षसति
 यत्कृत भ्रान्तिवैलाया
 यत्कृत रवणवैलाया
 यत्पर सकलवानयोवर
 यत्र कदापि द्वितीयं
 यत्र प्रविष्टा विषया
 यत्र भ्रान्त्या कल्पिता
 यत्रैव जगदाभासो
 यत्सत्यभूत निजरूप
 यथा प्रकृत शैवाल
 यथा यथा प्रत्यय
 यथा सुवर्णं पुटपात्र
 यदा नदा यापि विपरिवर्तते
 यदिदं सकल विश्व
 यदि सत्य भवेदित्य
 यदोद्दिष्ट्य त्वेदानी
 यत्पुत्ररोत्तरामात्र
 यद्विनाति तदनाया
 यत्स्वयाद्य द्रुत
 यत्किमप्रमाणेन
 यत्तु तन्निधिनाशेन
 यत्तु तन्निधिनाशेन
 यत्तु तन्निधिनाशेन
 यत्तु तन्निधिनाशेन

२२	यावद्वा किंचित्पि	१७३
५५	येन विश्वमिदं व्याप्तं	८७
४६	योगस्य प्रथम द्वार	२००
११८	योग्य विज्ञानमय	१२२
५७	योग्यमात्मास्वयं	१३४
५६	यो वा पुत्रोऽर्हमिति	१७२
८६	यो विजानाति सकल	८६
५०	यैवेयं धा वर्मणि	२५७
१५८	कथयिष्युत चेद्यदि	१८२
१८५	कथयिष्युत चेद्यदि	२६४
२५१	कथयिष्युत चेद्यदि	२०५
२२७	कथयिष्युत चेद्यदि	५
२२८	कथयिष्युत चेद्यदि	२३१
१५५	कथयिष्युत चेद्यदि	१६१
२६४	कथयिष्युत चेद्यदि	१६१
२३५	कथयिष्युत चेद्यदि	२१२
२०८	कथयिष्युत चेद्यदि	२३२
१६८	कथयिष्युत चेद्यदि	३७
१६८	कथयिष्युत चेद्यदि	६२
१८२	कथयिष्युत चेद्यदि	४०
२६३	कथयिष्युत चेद्यदि	२०१
१९८	कथयिष्युत चेद्यदि	२५०
१९८	कथयिष्युत चेद्यदि	११३
१४१	कथयिष्युत चेद्यदि	२२८
१४५	कथयिष्युत चेद्यदि	१७३
४८	कथयिष्युत चेद्यदि	१७०
२२९	कथयिष्युत चेद्यदि	१९०
१५७	कथयिष्युत चेद्यदि	७४
४५	कथयिष्युत चेद्यदि	२३४
२५९	कथयिष्युत चेद्यदि	२३६
८७	कथयिष्युत चेद्यदि	२२७
२३१	कथयिष्युत चेद्यदि	२९
१०१	कथयिष्युत चेद्यदि	१२९
१२६	कथयिष्युत चेद्यदि	२६२

विरक्षण यथा ध्वान्त	२६५	श्रद्धाविकाञ्चान	३२
विवेकवैराग्यगुणातिरेकान्बुद्धत्व	११५	श्रुतिप्रमाणकमते	१००
विवेकिनो विरमन्त्य	१३	श्रुतिस्मृतिन्याय	१८४
विशुद्धमत करण	२०७	श्रुते शतगुण विद्या	१९९
विशुद्धगत्वस्य गुणा	८२	श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूया	१६५
विशोक ज्ञान दधनो	१३९	पञ्चभिर्हमिभिरयोगि	१५५
विषमविषयभागो	५४	मयस्य सवकमार्गिणि	८
विषयाख्यग्रहो यत्न	५३	मल्लस्य विमानतया	१५२
विषयाणामानुजय	६९	मगारवारानुहमोष	१६२
विषयाभिमुख दृष्टवा	१८१	ससारत्रयविविच्छिद्यै	१७८
विषयागामहापाणाद्यो	५२	सगाराध्वनिताप	२६७
विषयध्याविचिन्त्येन	१८२	समिद्धस्य फल	२२४
वीणाया रूपसौन्दर्य	४०	सकलनिगमचूडा	२६६
वेदशास्त्रपुराणानि	२६२	सततविमलबोधानन्द	२२२
वेदात्मनिदान	२४८	मति सवो नरो	१९६
वेदान्ताविवारेण	३१	सन्ध विपुल जल	७८
वराम्यन्त्र गुमुखत्वम	२१	सद्य नानगनन्त	१४०
वैराग्यबोधी पुरस्स्य	२०३	सद्य यदि स्याज्जग	१४३
वरायस्य फल बोध	२२५	सयमुपन तया विद्वन्	१३५
वरायान पर गुणस्य	२०४	सयाभिषयानरतो	१८४
व्याघ्रमुद्रया विनिमुक्त	२३९	सन्ममद स्वत सिद्ध	२४६
गदवाल महारज्य	४१	सदा मति बह्मणि	२६४
राज्याधिपि पञ्चभिरेव	५१	सदा मैकावचिन्तान	२६६
गमादिपञ्च	१५	मदिय परमाद्वन	१४०
गतीरपोषणार्थी	५६	स देवदत्तोऽप्यमिताह	१५२
गल्परगिमामलिप्तो	१०६	सदेवेद सब जगदवगत	२१०
गवासार वावद्रुजति	२१४	सदेवरूपस्य विद्वामना	१७४
गान्तरमारवन्त्र	२३२	गद्वन विद्वन निय	२४५
गाता महावी	२७	सत्तद्वाक्य सय	१४२
गान्धो दान्ध परमुगरत	१९५	सद्गामनारूपनिविजृम्भण	१८०
गात्रस्य गुरवावस्य	१८	गन्तु विचारा प्रदने	२५९
गुह्याद्वयमज्ञ	७३	गन्धन्य प्रतिवषा	१७१
श्रमप्रावहिनो	४५	गजाध्यगताप्यु	७२
धलूपो वेपमप्राधाव	२६४	समाधिनाशन	१९९

श्लोचानुक्रमणिका

ममाधिना माधु	२४७	मुलाद्यनुभवो यावत्	२३७
ममाहितान्त करण	२२१	मुपुजिकाले मतमि	११३
ममाहिताया गति	२२५	मोऽय निरयानित्य	१५
ममाहिता ये प्रविलाप्य	१९५	रियलप्रज्ञो यतिरय	२३०
समूलवृत्तौ जपि	१७५	स्थूलस्य समवजरा	६०
समूलमेतत्परिदह्य	२२३	स्थूलादिभावा मयि	२५३
सन्धवृष्ट त्वया	१२४	स्थूलादिमन्त्रवता	२६३
सम्पगास्वापन	१९	स्वोत्तमा नीयते दाम	२६४
सम्पग्विचारत	१०	स्व बोधमान परिशुद्ध	१५८
सम्पग्विवेक स्फुट	१९२	स्वप्नऽर्थशून्ये गृजति	११२
गवय सर्वत मव	१७९	स्वप्नो भवत्यस्य	६४
सर्वप्रवारप्रमिति	८३	स्वप्नो भवत्यस्य	१६७
मववेदान्त	१	स्वप्नो भवत्यस्य	२३८
सर्वव्यापृतिकरण	६७	स्वप्नो भवत्यस्य	२६१
सर्वात्मकोऽह सर्वोऽह	२५९	स्वप्नो भवत्यस्य	१२३
सर्वात्मना दुःखमिद	१६९	स्वप्नो भवत्यस्य	२०९
सर्वात्मना बन्ध	१८८	स्वप्नो भवत्यस्य	१७
सर्वाधार सर्ववरदु	२५९	स्वप्नो भवत्यस्य	१२५
सर्वे येनानुभूयन्ते	१३५	स्वप्नो भवत्यस्य	२४७
सर्वेषु भूतेष्वहमेव	२५२	स्वप्नो भवत्यस्य	२२
सर्वोपाधिविनिर्मुक्त	२२२	स्वप्नो भवत्यस्य	२१५
सर्वोऽपि ब्राह्म सत्ता	५९	स्वप्नो भवत्यस्य	१६४
सह्य सर्वदु खानाम्	१८	स्वप्नो भवत्यस्य	२४८
माधनात्यय वन्द्यारि	२३५	स्वप्नो भवत्यस्य	२५
माधुर्गि पूज्यमानैर्जित	१८९	स्वप्नो भवत्यस्य	२६०
मात्वात्म्य मिदमे		स्वप्नो भवत्यस्य	२६७

॥ इति श्रीविवेकचूडामणिश्लोकानां अनुक्रमणिका समाप्ता ॥